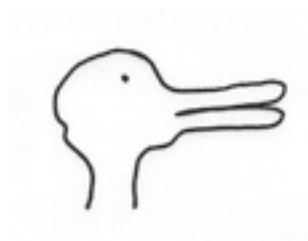

JAROSLAV PEREGRIN

Význam a struktura

PRAHA
1999

OIKOYMENH
Edice Oikúmené
Hennerova 223
150 00 Praha 5
www.oikoymenh.cz

Kniha vychází za laskavého přispění
Grantové agentury Akademie věd České
republiky, grantový úkol č. E0009005,
nositel J. Peregrin

© Jaroslav Peregrin, 1999
© OIKOYMENH, 1999
ISBN 80-86005-93-3

OBSAH

ÚVOD

0.1 O čem je tato kniha	9
0.2 Jak je tato kniha napsána	13
0.3 Proč tato kniha není napsána tak, jak se o strukturalismu obvykle píše	17
0.4 Poděkování	22

ČÁST I. – SAUSSUROVSKÝ STRUKTURALISMUS

25

1. CO JE TO VÝZNAM?	27
1.1 Slova a ‚mentální reprezentace‘	27
1.2 Je význam v lidské mysli?	31
1.3 Je jazyk nástrojem sdělování myšlenek?	35
1.4 Významy jako objektivní abstrakta	39
1.5 Sémantika versus sémiotika	41
1.6 Jazyk a ‚struktura světa‘	45
2. STRUKTURALISMUS: HESLO NEBO POJEM?	49
2.1 Jazyk: ‚nomenklatura‘ nebo ‚struktura‘?	49
2.2 Co je to strukturalismus?	52
2.3 Co říká Saussure	54
2.4 Problémy	59
2.5 Saussure versus Frege	63
2.6 Strukturalismus a lingvistika	66
2.7 Strukturalismus a filosofie	69
3. CELKY A ČÁSTI – MATEMATICKÝ POHLED	72
3.1 Abstrakce	72
3.2 Soustavy celků a částí	78
3.3 Kompozicionalita	82
3.4 Zrod hodnot z identit a opozic	88
3.5 Příklady	92
3.6 Aktuální a potenciální nekonečno	98
3.7 Princip kompozicionality významu	103
3.8 Dodatek: Struktura jako soubor vztahů a operací	107

ČÁST II. – STRUKTURALISMUS (POST)ANALYTICKÝCH
FILOSOFŮ 111

4. PŘEKLAD A STRUKTURA:	
WILLARD VAN ORMAN QUINE	113
4.1 Neurčitost překladu	113
4.2 Neurčitost reference a ontologická relativita	115
4.3 Jazyk a myšlení	119
4.4 Překlad a struktura	124
4.5 Quinův pragmatismus	128
4.6 Univerzum diskursu a ontologické závazky	131
4.7 Analytické a syntetické	136
4.8 Holismus versus korespondenční teorie jazyka	139
4.9 Shrnutí: Quinův strukturalismus	142
5. PRAVDIVOST A STRUKTURA:	
DONALD DAVIDSON	144
5.1 Radikální interpretace a princip vstřícnosti	144
5.2 Tarského teorie pravdivosti	147
5.3 Význam jako ‚měřítko‘	153
5.4 „Třetí dogma empirismu“	156
5.5 Omyl a pravda	159
5.6 Davidson a pragmatismus	160
5.7 „Mýtus subjektivního“	163
5.8 Shrnutí: Davidsonův strukturalismus	167
6. INFERENCE A STRUKTURA:	
WILFRID SELLARS A ROBERT BRANDOM	169
6.1 Připisování významu jako ‚funkční klasifikování‘	169
6.2 Odbočka: Carnap a ‚kvazisyntaktické‘ výroky	171
6.3 Funkcionalismus	175
6.4 Význam a inference	179
6.5 Normativita	183
6.6 „Udávání a požadování důvodů“	188
6.7 Znovu holismus	194
6.8 Shrnutí: Sellarsův a Brandomův strukturalismus	195

ČÁST III. – SÉMANTICKÁ STRUKTURA JAZYKA
A JEHO VÝRAZŮ 197

7. VÝZNAM A INFERENČNÍ ROLE	199
7.1 Inference	199

7.2	Vyplývání	202
7.3	Význam jako ‚zhmotnění‘ inferenční role	206
7.4	Modelování významu versus ontologicko-sémiotické chápaní jazyka	209
7.5	Extenzionální model významu	212
7.6	Významy jako produkty opozice pravda/nepravda	219
7.7	Intenzionální model významu	221
7.8	Intenzionalita jako ‚katalyzátor významu‘	226
7.9	Sémantické modely zohledňující další typy inferencí	228
7.10	Syntax a sémantika	232
8.	‚PŘIROZENÉ‘ A ‚FORMÁLNÍ‘	235
8.1	Co znamená mít strukturu?	235
8.2	Ještě jednou ‚radikální překlad‘	236
8.3	Geometrie	240
8.4	Struktura jako formální prisma	244
8.5	‚Svět přirozeného‘ a ‚svět formálního‘	247
8.6	Formalizace	249
8.7	Dodatek: Vzorce a pravidelnosti	252
9.	STRUKTURY VÝRAZŮ	256
9.1	Sémantická struktura výrazu?	256
9.2	‚Logická forma‘ Chomského & spol.	258
9.3	‚Realistická‘ kritika Chomského	262
9.4	‚Logická forma‘ logiků	265
9.5	Logická forma jako vyjádření inferenční role	269
9.6	Logická forma jako prisma	271
9.7	Zneužívání logických forem	275
10.	ZÁVĚR	280
	<i>Citovaná literatura</i>	283

ÚVOD

0.1 O čem je tato kniha

Co je to jazyk a co je to význam jazykového výrazu? Může se zdát, že na tyto otázky je v principu snadná odpověď: jazyk je jakýsi soubor označení, které jsme zavedli kvůli tomu, abychom se mohli dohovorit o tom všem, co nás obklopuje, a významem výrazu je pak prostě ta věc nebo ta entita, která je tímto výrazem označována. Kdyby tedy nebylo jazyka, byl by tu – podle této odpovědi – stejný svět, jaký je tu teď, a my bychom o něm mohli i stejným způsobem přemýšlet, jenom bychom si své myšlenky nedokázali sdělovat.

Je tomu ale skutečně tak, že jazyk není v zásadě ničím jiným než souborem ‚nálepek‘, jimiž prostě jenom opatřujeme to, co je kolem nás? Je tomu tak, že jazyk potřebujeme až v okamžiku, kdy nám přestane stačit o světě přemýšlet, a začneme mít zájem své myšlenky sdělovat? Je tomu tak, že významem slova je prostě to, pro co jsme toto slovo zavedli jako pojmenování a co by tu bylo, i kdyby jazyka nebylo – jenom nepojmenované? V této knize se pokusíme naznačit, že odpověď na tyto otázky je záporná a že přisuzovat jazyku (ve vztahu ke světu) pouze takto pasivní roli je neudržitelné.

Některé důvody, proč je jazyku třeba přisoudit roli mnohem aktivnější, jsou ovšem nasnadě. Zaprvé je tu víceméně triviální fakt, že mnoho z toho, co jazykem pojmenováváme, by stěží mohlo existovat, kdybychom jazyk neměli, protože to příliš úzce souvisí s praktikami a institucemi, které bychom bez jazyka nikdy nemohli mít – viz *lež*, *vysvědčení*, *parlament* atd. atd. Zadruhé, a to je podstatnější, mnoho věcí, které jazykem pojmenováváme a jež tak patří do našeho světa, by se pro nás stěží stalo *věcmi*, kdybychom o nich jako o věcech nezačali hovořit. Vezměme například čísla: stěží dává smysl představa, že by pro nás čísla – jakožto *věci* – existovala, kdybychom nebyli vyvinuli naši matematiku, to jest kdybychom

nepřešli od pouhého počítání k *pojdnávání* o číslech jakožto o věcech, k tomu, že zkoumáme, zda čísla existují („Existuje nejvyšší prvočíslo?“), že jim připisujeme vlastnosti („Číslo pět je liché“) atd.¹ Zatřetí, kdyby tomu mělo být tak, že každé slovo se do našeho jazyka dostalo prostě proto, že jsme si všimli příslušné věci a chtěli jsme ji pojmenovat, museli bychom mít za to, že ve světě kolem nás existují nejenom králíci, kameny, či automobily, ale i věci, které jsou pojmenovávány takovými slovy jako třeba „nic“, „levnější“ či „před“.

Už tyto (zatím jenom naznačené úvahy) tedy ukazují, že představa, že jazyk je pouhým souborem nálepek a že významy jazykových výrazů jsou prostě onálepkovávanými věcmi, může být velice zavádějící. To, co výrazy jazyka označují, by tu mnohdy nebyť tohoto jazyka nebylo – a ani náš svět a naše myšlení by tedy, nebyť jazyka, rozhodně nemohly být tím, čím jsou. To je, domnívám se, pro pochopení nejenom povahy našeho jazyka, ale i povahy našeho světa a našeho myšlení, zásadní.

Názor, že to, co svými výrazy označujeme, v jistém podstatném smyslu dostává konečný tvar až právě skrze toto označování, se ovšem může zdát poněkud podivný; není však ničím novým: jedním z těch, kdo ho razili, byl švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure, jehož názory, formulované na přelomu devatenáctého a dvacátého století, vešly do dějin lingvistiky a filosofie pod hlavičkou *strukturalismus*. Já se v této knížce při zkoumání povahy jazyka a významu pokusím navázat právě na některé myšlenky saussurovského strukturalismu, avšak budu se snažit je rozebrat a domyslet způsobem, který není obvyklý, totiž tak, že se je pokusím uvést do souvislosti s moderní formální logikou. Přitom se budu snažit ukázat, že je-li Saussurovo učení nahlédnuto z tohoto zorného úhlu, lze za pokračovatele saussurovského strukturalismu prohlásit některé filosofy, které by jinak do souvislosti se Saussurem asi nikdo nedával.

¹ Abychom se vyhnuli nedorozumění, je ovšem zapotřebí zdůraznit to, že součástí pojmového rámce, který je dán naším současným jazykem, je nejenom existence čísel, ale i předpoklad, že čísla jsou takovým druhem objektu, který nemůže vznikat či zanikat. Takže v tomto smyslu teď pro nás čísla existovala ‚vždy‘ (přesněji řečeno nedává smysl si představit dobu, kdy by neexistovala). Přesto je však zřejmá existence čísel – spolu s předpokladem jejich nadčasové existence – zřejmým důsledkem instituce našeho pojmového rámce.

Jako ‚vedlejší produkt‘ pak z těchto úvah ovšem vylpynou i jisté pochybnosti o tom, zda legitimními dědici saussurovského strukturalismu jsou skutečně ti filosofové, kteří si toto dědictví deklarativně přisvojují.

Kniha je rozdělena do tří částí, z nichž v prvních dvou z větší části reprodukuji a kriticky hodnotím (případně domýšlím) různé názory, které vyslovili jiní, zatímco v té třetí převážně formuluji názory vlastní. Předmětem první části je saussurovský pohled na jazyk; v ní se pokouším ukázat, že možná na první pohled protiintuitivní saussurovský strukturalismus se ukazuje v příznivějším světle, uvědomíme-li si problematičnost běžně přijímaných názorů na povahu jazyka, zvláště neudržitelnost představy, že jazykové výrazy jsou prostě jenom označeními nějakých reálných věcí či vyjádřeními nějakých ‚obsahů myslí‘. Pokouším se také doložit, že základní pointou strukturalismu je přesvědčení, že u jazyka skutečně hodného toho jména nemohou *vertikální* vztahy (tj. vztahy propojující výrazy s jejich významy) existovat bez *horizontálních* vztahů (propojujících jazykové výrazy mezi sebou); že vztah jednotlivého výrazu k mimojazykové skutečnosti je v podstatném smyslu vymezován i vztahem tohoto výrazu k jiným výrazům jazyka.

Ve druhé části knihy pak podrobně rozebírám některé aspekty filosofických názorů čtyř významných amerických filosofů, totiž Willarda Van Orman Quina (1908), Donalda Davidsona (1917), Wilfrida Sellarse (1912–1989) a Roberta Brandoma (1950). Tito filosofové navazují na to křídlo filosofického myšlení našeho století, kterému se začalo říkat *analytická filosofie*,² názory klasiků analytické filosofie, jakými byli Frege, Russell, Carnap či raný Wittgenstein, však v mnoha podstatných ohledech kriticky přehodnocují, a tak o nich raději hovořím jako o filosofech *postanalytických*.³ Názory těchto čtyř mužů, jak se mi zdá, významným způsobem dokládají, že i analytická filosofie dospěla – v rámci své postana-

² Viz J. Peregrin *Logika ve filosofii, filosofie v logice (Historický úvod do analytické filosofie)* (= LFFL), Praha 1992.

³ Termín ‚postanalytická filosofie‘ tedy používám v poněkud širším smyslu, než bývá běžné. Pod tuto hlavičku bývají totiž obvykle zahrnováni spíše jenom ti nejradikálnější ze současných analytických filosofů; víceméně ti, kteří se proklamativně s analytickou tradicí rozcházejí (Rorty, Cavell, Putnam atd.; viz J. Rajchman a C. West (vyd.), *Post-Analytic Philosophy*,

lytické fáze – k jistému druhu ‚strukturalismu‘. (Různé ‚strukturalistické‘ tendence je ovšem možné najít i u klasiků analytické filosofie, explicitně především u Russella a Carnapa; tomu se však v této knize nebudeme podrobně věnovat.) Kapitoly věnované postanalytickým filosofům však nemají za cíl všestranný rozbor jejich názorů, ale především vyzdvihnutí těch aspektů jejich stanovisek, které z nich podle mého názoru činí strukturalisty. Na některých místech pak Quinova, Davidsonova, Sellarsova či Brandomova stanoviska domýšlím snad i způsobem, ke kterému by se oni sami nemuseli hlásit.⁴

Může se ovšem zdát, že ‚strukturalismus postanalytických filosofů‘ je jakýmsi omezenějším druhem strukturalismu, než je strukturalismus proklamativních strukturalistů: omezuje se na jazyk a je pro něj ústřední to, co lze, jak já tvrdím, saussurovským jazykem vyjádřit jako tezi, že vertikální vztahy, propojující výrazy s jejich významy, nejsou myslitelné bez horizontálních vztahů, propojujících výrazy mezi sebou (a dávajících jazyku jeho *strukturu*). Avšak vzhlédem k tomu, že svět je nám podstatným způsobem dán prostřednictvím jazyka, má takový čistě jazykový strukturalismus dalekosáhlé důsledky. Jde tedy o to, že namísto snahy o uchopení neovzvládnutelně obecného pojmu struktury se snažíme uchopit zvladatelnější pojem struktury *jazyka*, který se ovšem v důsledku klíčové role, kterou jazyk hraje v rámci našeho obcování se světem, promítá *de facto* na všechno ostatní.

Ve třetí části se pak zabývám především tím, do jaké míry je takový strukturalistický pohled na jazyk (který ruší představu jazyka jako sady nálepek prostě nalepených na věcech), slučitelný s formálním modelováním významu, jaké vzkvétá na pomezí mezi filosofií, logikou a lingvistikou od pionýrských prací Rudolfa Carnapa.⁵

New York 1985). Já mám ovšem pocit, že stanoviska těchto filosofů jsou jenom určitou (ať už přiměřenou, či ne) formou domyšlení oné kritiky klasické analytické filosofie, se kterou přišli Quine a Sellars; a pokládám tedy za přirozené používat termín ‚postanalytická filosofie‘ už i pro ně.

⁴ Ukázky prací těchto filosofů spolu s mým komentářem je možné najít v monografii J. Peregrin (vyd.), *Obrat k jazyku: druhé kolo* (= *OJDK*), Praha 1998.

⁵ Principy a novější techniky tohoto modelování jsem probral jinde – viz J. Peregrin, *Úvod do teoretické sémantiky* (= *ÚTS*), Praha 1998.

0.2 Jak je tato kniha napsána

Mým závěrem je, že tyto dvě zdánlivě protichůdné tendence sloučit lze – ovšem když se zbavíme představy, že modelování významu je modelováním v tom smyslu, v jakém prostřednictvím dřevěné makety modelujeme nějaký reálný objekt. Konstatuji, že formálními teoriemi významu je možné dát dobrý smysl, nahlédneme-li formální objekty, které jsou v jejich rámci přiřazovány výrazům jakožto explikáty jejich významů, jako jistou formu ‚zhmotnění‘ rolí těchto výrazů, konkrétně jejich inferenčních rolí.

To mě pak vede k obecným úvahám o povaze inferenční struktury jazyka a strukturách obecněji: pokouším se ukázat, že způsob, jakým věci ‚mají struktury‘, není vždy zcela přímočarý a že ‚strukturu jazyka‘ je třeba vidět spíše jako určité formální prisma, kterým jazyk vidíme a jehož pomocí ho chápeme. Tento fakt pak má, domnívám se, dalekosáhlé důsledky z hlediska porozumění tomu, co děláme, když jazyk sémanticky analyzujeme a když hovoříme o něčem takovém, jako jsou ‚sémantické struktury‘ či ‚logické formy‘ výrazů.

0.2 Jak je tato kniha napsána

Způsob, kterým v této knize budeme k pojmům *struktura* a *strukturalismus* přistupovat, se ovšem bude dosti podstatně lišit od způsobu, jakým bývají tyto pojmy probírány těmi filozofy, kteří se explicitně hlásí k saussurovskému strukturalismu. To je dáno tím, že tato kniha nejenom je o *(post)analytické filozofii*, ale také je (či chce být) *(post)analytickou filozofií* – to jest přistupuje k probíraným problémům způsobem charakteristickým právě pro tento filozofický směr.

Abychom objasnili, co to obnáší, musíme se vrátit na přelom devatenáctého a dvacátého století, kdy se filozofie jistým způsobem rozpoltila ve dva víceméně mimoběžné proudy, z nichž jedním je právě analytická filozofie, zatímco pro ten druhý se dnes obvykle užívá označení filozofie *kontinentální*. (Původ termínu „analytická filozofie“ je v tom, že klasikové analytické filozofie kladli hlavní důraz na pojmovou analýzu a na logickou analýzu jazyka; termín „kontinentální filozofie“ se odvozuje od toho, že centrum filozofie tohoto druhu je na evropském kontinentě, především ve Francii.) Analytická filozofie se původně konstituovala jako jistý druh revol-

ty: její protagonisté byli natolik nespokojení s tehdejší stavem filosofie, že se pokusili začít dělat filosofii zcela radikálně jinak – především úzkostlivě dbát na to, aby se dříve, než se začne odpovídat na nějakou otázku, bezpodmínečně prozkoumalo, zda tato otázka dává dobrý smysl, zda je zřejmé, že slova, která jsou v ní obsažená, mají jasný význam, a zda je jasné, jak by vůbec mohla vypadat přijatelná odpověď na takovou otázku. Oporu hledali v moderní vědě a především v moderní logice, která, jak se jim zdálo, mohla pomoci oddělit smysluplné od nesmyslného. Analytictí filosofové razili názor, že pokoušet se nějak vypořádat s problémy, které nelze jasně formulovat, znamená dělat nejenom něco marného, ale především vyvolávat zhoubnou iluzi obsahu tam, kde žádný není. „Pochybnost může být jen tam,“ říká Ludwig Wittgenstein ve své knize *Tractatus Logico-Philosophicus*,⁶ ke které se mnoho analytických filosofů hlásilo jako ke své bibli, „kde je otázka; otázka jenom tam, kde je odpověď, a ta jenom tam, kde lze něco říci.“ A na konci svého textu zdůrazňuje: „O čem nelze mluvit, o tom je třeba mlčet.“

Konstituce analytické filosofie pak vyvolala ve filosofii našeho století výraznou polarizaci: filosofové, kteří se k analytickému ‚obrodnému procesu‘ nepřihlásili, byli, ať už vědomě či podvědomě, puzeni ke stanovisku protichůdnému. Někdy až jakoby říkali, že právě naopak jakákoli otázka, kterou lze jasně formulovat a o níž lze jasně říci, co by na ni mohlo být rozumnou odpovědí, je z hlediska filosofie triviální a nezajímavá. Někteří z těchto filosofů tak jako by především hledali způsoby jak ‚mluvit‘ o tom, o čem vlastně mluvit nelze – a tím se z nich mnohdy stávali spřízněnci básníků. Tak se profilovala filosofie kontinentální.

Analytická filosofie je tedy charakterizována tím, že si obvykle klade poněkud přizemnější otázky, má blíže k vědě, podstatným způsobem se opírá o logiku a klade důraz na explicitní argumentaci; kontinentální filosofie si naopak klade otázky vzletnější, má blíže k umění a klade větší důraz na styl a imaginaci. Tu první charakterizují jména jako Russell, Carnap, Wittgenstein či Quine; tu druhou třeba Heidegger, Gadamer, Lévinas či Derrida. Pojem struktury si do svého erbu vsadili filosofové, kteří bývají řazeni ke křídlu konti-

⁶ Viz L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (= *Tractatus*), London 1922; česky: *Tractatus Logico-Philosophicus*, Praha 1993.

mentálnímu (Lévi-Strauss, Deleuze, Foucault, Lacan, Derrida); já se ovšem pokusím ukázat, že tento pojem je klíčový (i když trochu jinak) i pro nemalou část filosofů analytických. Navíc se pokusím předvést, že právě v jejich pracích se o strukturách dozvídáme některé podstatné věci, které bychom marně hledali v dílech kontinentálních strukturalistů. Je ovšem pravda, že mezi představiteli poslední fáze vývoje analytické filosofie („postanalytickými“ filozofy) a některými představiteli poslední fáze vývoje strukturalismu („poststrukturalisty“) není nemožné vidět jistý druh spřízněnosti;⁷ mezi způsobem, kterým analytičtí a kontinentální filozofové o filozofických problémech pojednávají, je ale stále podstatný rozdíl.

Budu tedy o *strukturách* a *strukturalismu* pojednávat v analytickém duchu. To znamená, že se moje pojednání svým stylem bude blížit spíše pojednání vědce než pojednání básníka (i když se, jako filozof, někdy budu pouštět na poněkud tenčí led, než kam by se odvážil vědec). S trochou nadsázky by se dalo říci, že pochopení, k němuž si kladu za cíl čtenáře dovést, je toho druhu, jaké zakouší ten, kdo prohlédl třeba způsob fungování nějakého motoru (a nikoli toho druhu, jakým je třeba „pochopení“ nějaké básně). Někde se budu i explicitně dovolávat těch vědních disciplín, jejichž výsledky jsou pro pochopení pojmu struktury, a zejména struktury jazyka, podstatné – především matematiky a logiky. Domnívám se totiž, že právě matematika, tak jak je dnes chápána, není ničím jiným než

⁷ Jak jsem konstatoval na jiném místě (viz J. Peregrin, *Structural Linguistics and Formal Semantics*, in: E. Hajičová aj. [vyd.], *Travaux de Cercle Linguistique de Prague*, 2, Amsterdam 1995, str. 85–97), mezi stanovisky poststrukturalistů a postanalytických filozofů není nemožné najít určité styčné body. Takovým bodem je například myšlenka neoddělitelnosti struktury světa od struktury jazyka, kterým tento svět uchopujeme. Říká-li například Quine „ptát se však, jaká je skutečnost *doopravdy*, nezávisle na lidských kategoriích, je sebevyvracející; je to jako ptát se, jak dlouhý je Nil *doopravdy*, nezávisle na specifických záležitostech mlí a metrů“ (W. V. O. Quine, *Structure and Nature*, in: *Journal of Philosophy*, 89, 1992, str. 9), je v tom možné slyšet jakousi umírněnější verzi derridovského „není žádné vně textu“; a volá-li naopak Derrida po „pečlivé matematizaci jazyka“ (J. Derrida, *Sémiologie et Grammatologie*, in: *Positions*, Paris 1972; česky: *Sémiologie a gramatologie*, in: J. Petříček, jr. [vyd.], *Texty k dekonstrukci*, Bratislava 1993), je těžké si pod tímto termínem představit něco jiného než ne-nomenklaturistické, ne-metafyzicky založené užívání formální logiky, jaké nacházíme u Quina či Davidsona.

obecnou naukou o strukturách. (Geoffrey Hellman ve své knize *Matematika bez čísel* říká: „Matematika je volným výzkumem strukturálních možností, prováděným (více méně) rigorózními deduktivními prostředky.“)⁸ A pokud jde o logiku: jak už jsem konstatoval, domnívám se, že onou strukturou jazyka, která je relevantní z hlediska významu, je jeho struktura *inferenční* – a inference je právě tím, čím se zabývá logika.

Pojmem struktury se chystám zabývat především proto, že v něm vidím klíč k pojmu významu (jazykového výrazu) – jde mi tedy především o filosofii *jazyka*. Avšak od tzv. *obratu k jazyku*, který analytická filosofie vykonala v první polovině tohoto století,⁹ se má v rámci analytické filosofie za to, že je to právě struktura jazyka, která je v jistém smyslu klíčem i ke struktuře světa a věcí, z nichž se tento svět skládá – je to totiž právě jazyk, co dává tvar našim otázkám a odpovědím na ně, a co se tedy v jistém smyslu i nutně podílí na tom, jak svět chápeme a vidíme.

Mám ovšem pocit, že tento přístup může být namísto i tehdy, je-li primárním předmětem našeho zájmu nikoli pojem významu, ale sám pojem struktury: domnívám se totiž, že zkoumání pojmu *struktury* v nějakém takto konkretizovaném kontextu je zajímavější, než když se pokoušíme zkoumat tento pojem v poloze zcela obecné.¹⁰ Zdá se mi totiž, že jedním z důvodů, proč se mnohé filosofické úvahy stávají prázdnými a nezajímavými spekulacemi, bývá to, že se dostávají na příliš abstraktní úroveň. Domnívám se, že vysvětlit pojem *struktura* naprosto obecně prostě dost dobře nelze – na této úrovni ho lze nanejvýše částečně osvětlit tak, že je uveden do souvislosti s jinými podobně obecnými pojmy, jako jsou *celek*, *část*, *skládání* atd. (Něco podobného lze vyzorovat z osudu podobně obecného pojmu *číslo*: zatímco ještě na konci minulého století hle-

⁸ Viz G. Hellman *Mathematics without Numbers*, Oxford 1989.

⁹ Viz R. Rorty (vyd.), *The Linguistic Turn*, Chicago 1967 a také J. Peregrin, *LFFL*; *OJDK*.

¹⁰ Proto je, zdá se mi, například Piagetův úvod do strukturalismu (J. Piaget, *Le Structuralisme*, Paris 1968; slovensky: *Štrukturalismus*, Bratislava 1971), který se omezuje na charakterizaci strukturalismu v jednotlivých vědních oborech a zobecňuje jenom opatrně, mnohem instruktivnější než úvod Deleuzův, o kterém hovořím dále a jenž se naopak od počátku pohybuje na té nejobecnější rovině.

0.3 Proč tato kniha není napsána...

dali přední filosofové, jakými byli Husserl či Frege, usilovně odpověď na otázku *Co to jsou čísla?*, později se jejich následovníci čím dál tím víc začali přiklánět k přesvědčení, že jedinou rozumnou ‚odpovědí‘ na tuto otázku jsou zákony aritmetiky, tj. principy toho, jak čísla fungují v rámci matematických operací.)¹¹

0.3 Proč tato kniha není napsána tak, jak se o strukturalismu obvykle píše

Protože pojem *strukturalismus* je v naší zemi téměř všeobecně chápán v souvislosti s díly výše zmíněných francouzských filosofů, měl bych asi ještě poněkud podrobněji vysvětlit, proč odmítám navazovat na ně a namísto toho se pouštím do poněkud bezprecedentního projektu. Proč nejsem spokojen se způsobem, jakým francouzští strukturalisté naložili s Saussurovým odkazem? Částečně proto, že podle mého názoru přehnaně zdůraznili některé jeho aspekty, zatímco jiné (včetně těch podle mého názoru fundamentálních) víceméně pominuli; a částečně proto, že způsob, kterým pojem struktury rozebírají, v mnohých případech nevyhovuje standardům, které by, jak se domnívám, měl věcný rozbor splňovat (což ovšem souvisí s výše naznačeným rozdílem mezi analytickou a kontinentální filosofií).

Tento poslední bod si asi zaslouží podrobnější vysvětlení. Nechci zde ovšem – a ani se necítím povolán – předkládat nějakou hlubokou kritiku přístupu francouzských strukturalistů; myslím si však, že k užitečnému objasnění motivů, které mě vedly k tomu, že jsem tuto knihu sepsal tak, jak jsem ji sepsal, může přispět, když na příkladu objasním, co se mně osobně na jejich přístupu nezdá. Proto si krátce všimnu způsobu, jak pojem *struktury* osvětluje jeden z největších (post)strukturalistů, Gilles Deleuze, ve své práci *Podle čeho poznáme strukturalismus?*¹²

¹¹ Proto Quine říká, že „neexistuje žádná absolutní odpověď na otázku, co to jsou čísla; existuje jediné aritmetika“ (W. V. O. Quine, *Ontological Relativity and Other Essays* [= *OROE*], New York 1969, str. 45; česky: *Ontologická relativita*, in: *OJDK*).

¹² Viz G. Deleuze, *A quoi reconnaît – on le structuralisme?*, in: F. Chatelet (vyd.), *La philosophie*, 4, Paris 1974; slovensky: *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalizmus?*, Bratislava 1993.

Deleuze v této knize v sedmi kapitolách uvádí sedm kritérií, která by měla strukturalismus charakterizovat. V úvodu hovoří o tom, že to, co se chystá předložit, by měla být „formální kritéria rozpoznávání“ strukturalismu, a to zní velice slibně. Problém je ovšem v tom, že to, co dále v jeho knize najdeme, příliš kritéria nepřipomíná – jsou to jakési obecné úvahy (často, jak se mi zdá, až příliš obecné a neurčité, než aby mohly mít skutečně hluboký obsah), jejichž souvislost s charakterizací strukturalismu většinou není příliš jasná (alespoň mně). Krátce si všimnu pouze prvních tří kapitol.

V první kapitole Deleuze říká: „Prvním kritériem strukturalismu je objev a rozpoznání třetího řádu, třetí říše: symbolického. Prvním rozměrem strukturalismu je odmítnutí směřovat symbolické s imaginárním, ale i s reálným.“ To skutečně připomíná formulaci něčeho jako kritéria – ale jenom na první pohled. Mohlo by být kritériem strukturalismu uznání toho, že vedle říše reálného a říše imaginárního existuje také svébytná říše symbolického? Mohlo; kdyby ovšem bylo jasné, čím je taková ‚říše symbolického‘ charakterizována; a to Deleuze bohužel nevyjasňuje. Existenci *nějaké* ‚třetí říše jsoucná‘ by totiž, myslím, uznala velká většina všech filosofů minulosti i současnosti (s výjimkou několika těch, kteří si, jako William Occam, z jejího odmítání postavili svou filosofickou ‚živnost‘). Mnozí z nich, od Platóna až po moderní matematiky, by její existenci dokonce hájili se značnou vehemencí. Jsou snad ti všichni strukturalisty? A pokud ne, pak v čem se strukturalistické přijímání ‚symbolického‘ odlišuje od téměř všeobecného přijímání něčeho takového, jako jsou ‚objektivní abstrakta‘? *Symbolizováno* je vždycky *něco*: naznačuje tedy Deleuze, že strukturalista nejenom uznává ‚třetí říši jsoucná‘, ale vidí její prvky jako nějak se vztahující k něčemu jinému? Či snad je pro strukturalistu charakteristické prostě to, že této oblasti *říká* ‚oblast symbolického‘? Na takové otázky nikde v této kapitole odpověď nenacházím.

Ve druhé kapitole se pak Deleuze pouští do podrobnější charakterizace toho, co je to „symbolický prvek struktury“. Konstatuje, že „prvky struktury nemají ani vnější určení, ani vnitřní význam“, že „mají pouze smysl, který je nutně dán výlučně jejich ‚postavením‘“. Dalo by se jistě tušit, kam směřuje: avšak aby jeho výrok dával nějaký skutečně dobrý smysl, muselo by být, zdá se mi, jasné, jaký je podle něj rozdíl mezi pojmy *význam* a *smysl*. (V běžném jazyce se tyto pojmy používají bezmála zaměnitelně; a jejich techničtější

užití, které do moderní filosofie zavedl Gottlob Frege,¹³ Deleuze asi na myslí nemá.) Navíc vykládá-li pojem struktury prostřednictvím pojmů *význam* a *smysl*, jak se může hlásit k Saussurovi, který se pokoušel o pravý opak: totiž vysvětlit pojem významu či smyslu pomocí pojmu struktury? Ani další formulace, uváděné v této kapitole, se nezdají být pro toho, komu jde o pochopení pojmu strukturalismus, příliš užitečné: „Strukturalismus je neoddělitelně spjat s novou transcendentální filosofií, kde jsou místa nadřazená tomu, co je zabírá. Otec, matka jsou především místy ve struktuře.“ Zdá se být zřejmé, že filosofie se nebude chtít zabývat konkrétními otci a matkami, ale nanejvýš příslušnými ‚abstraktními‘ rolemi (či pojmy). Zdá se být také zřejmé, že takové role jsou různými způsoby provázané (tak role *otce* v sobě zahrnuje například roli *muže* a je neoddělitelně spjata s rolemi *matky* a *dítěte*), to jest tvoří jistou strukturu. Tohle se mi však nezdá být ničím, co by přesahovalo běžný způsob uvažování o vztazích mezi lidmi či o společenských strukturách a co by mohlo smysluplně založit nový, převratný filosofický směr. A co to znamená, že „místa jsou nadřazená tomu, co je zabírá“? Znamená to jenom to, že aby mohl být nějaký konkrétní člověk třeba otcem, musí existovat pojem či vlastnost či role otce? Pokud ano, jistě by to opět nebylo ničím příliš objevným; pokud ne, není jasné, co víc to má znamenat.

Mám pocit, že příznivec Deleuze asi tyto moje výhrady označí za pedantství, které je dáno mou nenaladěností na Deleuzovu notu, mou neschopností či neochotou domýšlet autorovy náznaky a nechat pracovat jeho metafory. Možná je to do jisté míry pravda, možná mé výhrady k prvním dvěma kapitolám Deleuzovy knihy skutečně pramení prostě z mé nevstřícnosti k Deleuzovu stylu. Avšak u těch, které nyní vznesu ke kapitole třetí, která se jmenuje *Diferenciální a jednotlivé*, bych tohle už při nejlepší vůli připustit nemohl. Nejde jen o to, že v této kapitole už nenalézám vůbec nic, co by alespoň vzdáleně připomínalo skutečné kritérium, ale především o to, že úvahám o matematice, do kterých se tam autor pouští, prostě nedokážu dát žádný rozumný smysl.

¹³ Viz G. Frege, *Über Sinn und Bedeutung* (= *SuB*), in: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 100, 1892, str. 25–50; česky: *O smyslu a významu*, in: *Scientia & Philosophia*, 4, 1993, str. 33–75.

Citují: „Můžeme rozlišit tři typy relací. První typ je vytvářen mezi prvky, které jsou nezávislé nebo autonomní: například $3+2$, nebo i $2/3$. Tyto prvky jsou reálné a tyto relace je třeba také pokládat za reálné.“ O jaké relaci to autor hovoří? „ $3+2$ “ je číselný výraz; v jistém smyslu je možné ho považovat za pojmenování čísla 5, v jiném smyslu za vyjádření ‚konstrukce‘ tohoto čísla z dvojky a trojky¹⁴ – rozhodně to ale není konstatování žádné relace, alespoň držíme-li se toho, jak se v matematice normálně hovoří. (Relací, ve které jsou čísla 3 a 2, by bylo například *větší než*; příslušným konstatováním by bylo $3>2$). Vidím jenom dvě možná vysvětlení toho, co může Deleuze termínem „relace“ myslet:

(1) Říká *relace* tomu, čemu se normálně říká *operace* (tedy sčítání, odčítání, násobení atd.) a říká *relace se vytvářejí mezi prvky* namísto obvyklého *operace je aplikována na prvky*. (Rozdíl mezi aritmetickou relací a aritmetickou operací je, můžeme říci, následující: zatímco relace mezi nějakými danými čísly prostě platí nebo neplatí, operace z daných čísel ‚vyrábí‘ nějaké další číslo.)¹⁵

(2) Hovoří nikoli o číslech, ale o *číslících* a má na mysli vztah *být spojen symbolem „+“ či „/“*.

Podívejme se tedy, co říká dále: „Druhý typ relací, například $x^2+y^2-R^2=0$, je vytvářen mezi termíny, jejichž hodnota není specifická, které však nějakou určitou hodnotu mít musí.“ Rovnici, jako je $x^2+y^2-R^2=0$, skutečně můžeme vidět jako vymezení určité relace, a sice v tomto konkrétním případě relace, ve které jsou tři čísla tehdy, když je rozdíl součtu druhých mocnin prvních dvou z nich a druhé mocniny toho třetího nulový. To je ale vztah mezi čísly, a my jsme právě z rozboru Deleuzovy předchozí formulace vyvodili, že o vztazích mezi čísly hovořit nemůže. To, co říká nyní, se ale zdá vyvracet i možnost, že mluví-li o relacích, máme tomu rozumět tak, že hovoří o operacích: to by totiž nemohl říkat, že v tomto

¹⁴ Viz P. Tichý, *Constructions*, in: *Philosophy of Science*, 53, 1986, str. 514–534; česky: *Konstrukce*, in: P. Tichý, *O čem mluvíme? (Vybrané stati k logice a sémantice)*, J. Peregrin, vyd.), Praha 1995.

¹⁵ Chceme-li tento rozdíl charakterizovat jako rozdíl mezi dvěma typy množinových objektů, pak dojdeme k tomu, že číselná relace je množina uspořádaných n -tic čísel, či ekvivalentně funkce přiřazující n -ticím čísel pravdivostní hodnoty, zatímco operace je funkce, která n -ticím čísel přiřazuje čísla.

druhém případě jde o *jinou* relaci, protože v rovnici, kterou autor uvádí, se vyskytují *tytéž* operace jako v číselných výrazech (kromě toho, že se tam navíc vyskytuje rovnítko): pointa rovnic je právě v tom, že je v nich totéž sčítání, odečítání, násobení atd. jako v jakýchkoli jiných číselných výrazech. Naopak potvrzována se může zdát být interpretace (2), tedy myšlenka, že Deleuze hovoří ve skutečnosti o *symbolech*: teď se explicitně zmiňuje o „*termínech*, jejichž hodnota není specifická“. Problém je ovšem v tom, že jde-li o vztahy mezi symboly, pak není vůbec jasné, v čem by se Deleuzovy „relace druhého typu“ měly lišit od relací typu prvního: symboly „*x*“, „*y*“ a „*R*“ jsou v rovnici „ $x^2+y^2-R^2=0$ “ v tomtéž vztahu (totiž ve vztahu *být spojen symbolem aritmetické operace*) jako symboly „3“ a „2“ ve výrazu „3+2“.

Takže nežli se dostanu k tomu, co je podle Deleuze třetím typem relací, přestávám být schopen ho sledovat – protože při nejlepší vůli nedokážu dát tomu, co říká, dobrý smysl. Nerad připisuji věhlasným filosofům přízemní omyly, ale tady se prostě nemohu zbavit pocitu, že Deleuze se dovolává příkladů z matematiky, aniž je mu dostatečně jasné, o co jde. Rozdíl mezi „3+2“ a „ $x^2+y^2-R^2=0$ “ je totiž dvojí, a ani jeden z nich není v žádném smyslu záležitostí „dvou typů relací“. První rozdíl je v gramatické kategorii těchto výrazů: „3+2“ je gramaticky *jméno* (v logické hantýrce *term*), zatímco „ $x^2+y^2-R^2=0$ “ je *věta* (*formule*). Druhý rozdíl je v tom, že výraz „3+2“ je *uzavřený*, je to tedy plnohodnotný výraz (můžeme ho vidět jako pojmenování určitého čísla, totiž 5), zatímco výraz „ $x^2+y^2-R^2=0$ “ je *otevřený*, je to tedy spíše výrazové *schéma* (nevyjadřuje tvrzení o žádných konkrétních číslech a není pravdivý ani nepravdivý; pravdivé či nepravdivé mohou být až jeho konkrétní instance). Podle mě je tedy naprosto zavádějící říkat, že ve druhém případě jde o vztah mezi „*termíny*, jejichž hodnota není specifická“: jde o vztah mezi *číslly*, a tento vztah je specifikován prostřednictvím určitých „nespecifických termínů“ (chceme-li zavádět takové nové pojmenování pro to, pro co se v matematice vžil termín *proměnná*). Příslušný vztah je množinou trojic čísel a uvedená rovnice je specifikací, vymezením této množiny: specifikuje ji jako množinu všech trojic čísel, které tuto rovnici splňují.

A tak bych mohl pokračovat dále a projít celou Deleuzovu knížku. Zkrátka řečeno, mně se Deleuzův výklad jeví jako myšlenkově neukázněný, obsahující četné nepřesnosti, krátká spojení i logické

nedůslednosti a nerespektující fakta. Je mi samozřejmě jasné, že jednoho z největších filosofů tohoto století nelze odbýt několika odstavci, a to, co jsem napsal, nevydávám za nijak hlubokou kritiku – snažím se pouze dokumentovat, proč mám já osobně (avšak jak vím ze zkušenosti, že zdaleka ne *jenom* já) pocit, že tento druh výkladu nevede k takovému druhu pochopení pojmů *struktura* a *strukturalismus*, jaké by bylo žádoucí. Možná, že rozdíl mezi přístupem, po kterém volám já, a tím deleuzovským, je právě v relativnosti hodnocení *myšlenkové neukázněnosti* – zatímco ve vědě je taková neukázněnost nepřijatelná, v umění je přímo žádoucí. A zatímco já si myslím, že filosofie musí být *v tomto ohledu* spíše jako věda, Deleuze (a jeho souputníci a následovníci) si možná myslí, že má být spíše jako umění.

Nepopírám tedy, že Deleuze, Foucault, Derrida a další nám ve svých pracích poskytují celou řadu osvětlujících, a někdy dokonce geniálních aforismů, metafor a obrazů, které nám mohou pomoci zjednat do ‚strukturálna‘ vhléd.¹⁶ Mám ale pocit, že tohle není všechno, že v souvislosti s pojmy *struktura* a *strukturalismus* je možné (a nutné) si klást celou řadu podstatných otázek, na které lze hledat explicitnější odpovědi. (Obávám se ovšem, že pokud ne pro věhlasné strukturalisty samotné, pak pro mnohé jejich obdivovatele a následovníky tu hraje ne nepodstatnou roli to, že takové odpovídání na otázky dá větší práci než obrazy a aforismy a výsledek také není tak efektní – takový problém jako stanovení obecných principů charakterizujících vztah celek-část je samozřejmě ve srovnání s problémem ‚tyranie logocentrismu‘ beznadějně přízemní. To, že skutečně hluboké poznatky nebývají zadarmo, však, zdá se mi, platí i ve filosofii.)

0.4 Poděkování

Tato kniha rozpracovává myšlenky, které jsem z části již v různé formě publikoval (na většinu z těchto předchozích publikací se odvolávám na příslušných místech textu); do současné podoby bych je ale stěží dokázal dovést, nebýt vytrvalých výměn názorů s mými

¹⁶ Mě osobně například hluboce oslovil Foucaultův aforismus ‚jazyk je násilí páchané na věcech‘.

0.4 Poděkování

kolegy a přáteli. Zvláště vděčný jsem Vladimíru Svobodovi a Prokopu Sousedíkovi, kteří se trpělivě probírali předchozími verzemi mého textu a neúnavně mě zásobovali kritickými připomínkami i nápady, jak by se co dalo vylepšit. Za kritické připomínky k různým částem textu jsem pak vděčný i Petru Kolářovi a Petru Sgallovi.

Pokud jde o finanční podporu, můj hlavní dík patří Grantové agentuře Akademie věd České republiky, s jejíž přímou podporou tato kniha vznikla (v rámci grantu A0009602 „Post-analytická filosofie“); mnohé z myšlenek, na kterých stavím, však svým původem sahají do mých předchozích projektů, především těch, které byly podporovány institucemi Alexander von Humboldt Stiftung a Research Support Scheme.

Část první

SAUSSUROVSKÝ STRUKTURALISMUS

Jazyk je forma, a nikoli substance

Ferdinand de Saussure

1. CO JE TO VÝZNAM?

1.1 Slova a ‚mentální reprezentace‘

Co je to význam jazykového výrazu? Běžně hovoříme o tom, že nějaký výraz může *mít* nebo *nemít* význam, že může význam *nabýt*, *změnit* či *ztratit*, že člověk může tento význam *zjistit*, *zapomenout* či *pochopit*. Zdá se tedy, že význam je nějaká věc, kterou s jazykovým výrazem spojujeme (a tím z něj jazykový výraz, hodný toho jména, vlastně teprve činíme – bez významu je to totiž zřejmě jenom ‚prázdná‘ řada písmen či hlásek) a kterou člověk, když jazyk užívá, nějak ‚pojímá do svého vědomí‘.¹⁷ Co to ale význam je? Jaký druh věci se může významem stát?

První, co asi přijde člověku na mysl, uvažuje-li o vztahu výrazů a mimojazykových věcí, je vztah mezi vlastním jménem a jeho nositelem. Nositel vlastního jména je člověk (případně jiný živý tvor, či dokonce nějaká věc nebo třeba instituce) a výraz, který je jeho jménem, mu je přiřazen prostřednictvím nějakého k tomu určitého aktu, jakým jsou například křtiny. Při křtinách někomu nebo něčemu prostě přidělíme (vlastní) jméno; a tak je to, mohlo by se

¹⁷ Jak na to poukázal Reddy, je tedy určitý způsob chápání významu implicitní již *způsobu, jakým o významu hovoříme* (viz M. Reddy, *The Conduit Metaphor*, in: A. Ortony [vyd.] *Metaphor and Thought*, Cambridge 1979). Reddyho myšlenku rozpracovali Lakoff a Johnson, kteří analýzou anglického výraziva, týkajícího se významů jazykových výrazů, dospěli k závěru, že podvědomá metafora, která stojí v základě našeho chápání významů, je ta, že *jazykové výrazy jsou nádoby, významy jsou tím, čím jsou tyto nádoby naplňovány, a sdělování je posílání takto naplněných nádob od člověka k člověku* (G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980, str. 10–12). (V češtině to není úplně stejné, mnohé analogie se však najít dají – viz „tento výraz je smysluplný“, „to, co řekl, bylo bezobsažné“, „už mi došlo, co říkáš“ atd.)

zdát, s přidělováním významů výrazům nebo alespoň jednotlivým slovům obecně. Prostě jsme se rozhodli různým věcem různým způsobem říkat. Významy se tak mohou zdát být prostě ‚obyčejnými‘ věcmi, které jsme se rozhodli pojmenovat slovy.

Problematicčnost takové představy se ale ukáže, jakmile se nad ní zamyslíme trochu hlouběji. Jaké by to byly věci, které bychom takto slovy pojmenovávali? Jaká věc by byla pojmenovávána třeba slovem „pes“? Bylo by možné říci, že toto slovo pojmenovává psa? Ale kterého psa? Řeknu-li „Ája má psa, který se nevejde do žádné boudy“, jde jistě o jiného psa, než když řeknu „Čtyři z tanku měli psa“. Slovo „pes“ tedy zřejmě není jménem žádného konkrétního jednotlivého psa. Nemohlo by tomu tedy být tak, že jde o jakési ‚význačné jméno‘, které pojmenovává podle potřeby jednou toho, a podruhé zase jiného psa; jednou třeba (maxi)psa Fíka a podruhé Šarika? Ani to by nefungovalo – kterého psa by pak totiž toto slovo pojmenovávalo ve větách, jako je „Neviděl jsem tu žádného psa“?

Leptší odpovědí by se tedy mohlo zdát být to, že slovo „pes“ nepojmenovává jednotlivé psy, ale označuje něco jako *pojmem psa*. Je ovšem třeba si uvědomit, že tohle samo o sobě žádnou skutečnou odpověď *není*: dokud nevysvětlíme, co to je pojem, neříká nám slovo „pojmem“ o nic víc než samo slovo „význam“; a výrokem, že významem slova „pes“ je pojem psa, tedy neříkáme *de facto* nic.¹⁸ Skutečnou odpovědí by se to mohlo stát jedině ve spojení s nějakým objasněním toho, co pojmy jsou. Mohlo by se ovšem zdát, že takové vysvětlení by měl ten, kdo se zabývá jazykem, přenechat psychologům, protože pojem je prostě něco v lidské mysli a lidská mysl je doménou psychologie. Tím se dostáváme k takovému chápání významu, které lze nazývat psychologicko-sémiotickým.¹⁹ Takové pojetí je totiž charakterizováno chápáním výrazů jazyka jakožto *jmen* či *označení* (odtud *sémiotické*), a to označení nějakých *psychických entit* (proto *psychologicko-*).

¹⁸ A jestliže to vydáváme za vysvětlení, jsme, vypůjčíme-li si Rortyho přirovnání, jako Moliérův *zdravý nemocný*, když na otázku, proč opium člověka uspává, odpovídá „protože má *dormitivní* (tj. *uspávací*) sílu“ [viz R. Rorty, *Objectivity, Relativism and Truth*, (= *ORT*), in: *Philosophical Papers*, sv. 1, Cambridge 1991, str. 6].

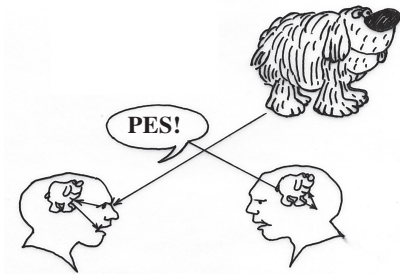
¹⁹ Srv. J. Peregrin, *O čem je sémantika?*, in: *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, str. 106–115.

S takovým pohledem na chápání jazyka se často v knihách o jazyce setkáváme, a mnozí z těch, kteří se jazykem zabývají, ho berou za zcela samozřejmé. Tak například Šmilauer v úvodu své slavné učebnice české syntaxe píše:

Vycházíme z předpokladu, že mluvčí i posluchač ovládají touž jazykovou soustavu. Tuto soustavu vytvářejí slova jakožto znaky pro jisté představy (pojmy) a jejich vztahy (jejich prostřednictvím pak pro jisté úseky skutečnosti); slova se spojují do slovních druhů podle toho, označují-li substance, jejich vlastnosti, děje, okolnosti nebo vztahy mezi nimi. ... Jazykové projevy jsou obsahy vědomí převedené z několikarozměrného obsahu mysli do jedné linie časové a vyjádřené příslušnými prostředky jazykové soustavy. ... U posluchače (čtenáře) je postup opačný: slyší (čte) jazykový projev, ovládaje danou jazykovou soustavu (...) vytváří si obsahy vědomí, podobné obsahům vědomí mluvčího.²⁰

Takové psychologicko-sémiotické pojetí významu se může zdát být zcela přímočarým důsledkem na první pohled zřejmého faktu, že jazyk není ničím jiným než *nástrojem vyjadřování myšlenek* (či *někakých jiných ‚obsahů mysli‘*). Podle této představy spočívá fungování jazyka v tom, že se pomocí výrazů přesouvají ‚obsahy mysli‘ z hlavy jednoho člověka do hlavy druhého. Mluvčí sděluje posluchači nějaký ‚obsah‘ tak, že jej označí nějakým výrazem a vyslovením tohoto výrazu přiměje posluchače k tomu, že příslušný ‚obsah‘ pojme do *svého* vědomí; tak jako na obrázku 1. Pod dojmem takového obrázku jsou pak výrazy brány prostě jako označení obsahů vědomí (představ, myšlenek, psychologicky chápaných pojmů ap.); a výrazem označený obsah je pak chápán jako *význam* tohoto výrazu.

Obr. 1

²⁰ V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1966.

Jednou z verzí této představy je i takzvaná ‚teorie odrazu‘, pamětníkům dobře známá z ‚filosofie‘ Vladimíra Iljiče Lenina. (V současné době vyznává podobné teorie, ovšem zcela nezávisle na Leninovi, celá řada lingvistů i filosofů pod názvem *reprezentační sémantika*.)²¹ Podle této teorie jsou relevantními obsahy vědomí odrazy či reprezentace objektivních věcí či jsoucen, a hovořit o nějaké věci nám dovoluje výraz, který vyjadřuje právě reprezentaci této věci. Objektivně existují, má se podle této teorie za to, například psi. Ti se zrcadlí v lidských myslích ve formě subjektivních reprezentací psů, a slovo „pes“ pak slouží prostě k vyjádření těchto reprezentací.

Jak jsme řekli, je taková psychologicko-sémiotická teorie průsečíkem dvou představ: představy, že jazykové výrazy jsou označení svých významů v podobném smyslu, v jakém je cedulka na dveřích označením toho, kdo bydlí v příslušném bytě, či v jakém je dvouocasý lev znakem Čech (*sémiotické* chápání jazyka), a představy, že významem jazykového výrazu je něco, co se vyskytuje uvnitř myslí těch, kteří tento výraz užívají (*psychologické* chápání jazyka). Naším cílem v této kapitole bude nejprve ukázat, že tato odpověď na otázku *Co je to význam?* je povážlivě problematická; a s pomocí tohoto výsledku naznačit, že povaha významu je mnohem nejasnější, než by se mohlo na první pohled zdát.

Zpochybnění psychologicko-sémiotického pojetí významu nyní rozdělíme do tří kroků: Nejprve, v následujícím oddíle, ukážeme, že psychologické chápání významu *neplyne* z chápání jazyka jako nástroje sdělování ‚obsahů myslí‘ (obrázek 1), a že je navíc svou podstatou vůbec problematické. V následujícím oddíle se pak dále pokusíme zpochybnit to, že by takové chápání jazyka, jaké je ilustrováno obrázkem 1, skutečně postihovalo podstatu jazykové komunikace. V oddíle 1.5 se potom budeme snažit ukázat, že v jistém smyslu může být problematické i samo chápání významu jako něčeho, co je *označováno* výrazem (a že tedy problematičnost psychologicko-sémiotického chápání významu není jen v tom, že je *psychologické*, ale i v tom, že je *sémiotické*).

²¹ Více o tom J. Peregrin, *Doing Worlds with Words* (= DWW), Dordrecht 1995.

1.2 Je význam v lidské mysli?

Může se tedy zdát, že psychologicko-sémiotické chápání jazyka nutně vyplývá ze zdánlivě zřejmého faktu, že jazykem vyjadřujeme myšlenky: myšlenkám odpovídají věty a jejich částem, pojmům (či tradičněji *idejím*) odpovídají části vět, slova. Je tomu ale skutečně tak? Abychom situaci objasnili, přijměme nejprve pro účely argumentace bez diskuse předpoklad, že výraz je označením svého významu (tedy něčím jako nálepkou, kterou na tento význam uživatelé jazyka „přípevní“), i předpoklad, že jazyk slouží ke sdělování myšlenek či jiných „obsahů mysli“. Předpokládejme tedy, že obrázek 1 skutečně vystihuje podstatu komunikace, tedy že například slovo „pes“ vyslovíme tehdy, když pomyslíme na psa (či když si psa představíme – prostě když je nějaký ‚mentální pojem‘ psa obsahem naší mysli), a vyslovíme ho proto, aby si psa představil (nebo na něj pomyslel) náš posluchač. Plynulo by z toho, že jsou takto sdělované obsahy vědomí *významy* příslušných výrazů? Jednoduchá úvaha nás přesvědčí o tom, že nikoli.

Představme si, že mám nějaký obsah mysli (ať už tento pojem chápeme jakkoli). Chci-li ho někomu sdělit, použiji k tomu, podle našeho předpokladu, nějaký výraz. Znamená to, že z onoho výrazu v tomto okamžiku *učiním označení* tohoto obsahu? Jistě ne: kdybych to dokázal, kdybych mohl z výrazu skutečně učinit označení obsahu svého vědomí (tak jako se při aktu křtin činí například ze jména „Josef“ označení určitého individua, či jako je nějakým zákonem ustanoven dvouocasý lev znakem Čech), mohl bych ke sdělení svého obsahu použít *jakéhokoli* výrazu, a *de facto* bych tedy nepotřeboval žádný předem daný jazyk (vyráběl bych si ho takřkake podle potřeby a ‚na jedno použití‘). Kdybych pomyslel na psa, mohl bych vzít třeba slovo „slon“ nebo ‚slovo‘ „xyz“, učinit z něj označení své myšlenky a takto vyrobeným označením pak tuto myšlenku vyjádřit a někomu sdělit. To ale zřejmě nefunguje: vyslovením slova „slon“ či „xyz“ bych stěží dokázal někoho přimět, aby myslel na psa.

Jak tedy dokážu obsah vědomí jazykem *skutečně* sdělit? Zřejmě jedině tak, že se mi podaří najít výraz, který je k tomu už ‚uzpůsoben‘, to jest který už má význam, jenž se nějakým způsobem k mému obsahu vědomí vztahuje. Z toho je zřejmé, že význam musí být

něčím, co existuje už *před* samotným aktem vyjádření obsahu vědomí a co takový akt činí vůbec možným.²² Výrazu tedy nikdy nemohu dát za význam svůj obsah vědomí, mohu nanejvýš najít výraz, který již více či méně vhodný význam má; a vyjádření může být úspěšné natolik a právě jen natolik, nakolik se mi podaří takto vhodný výraz najít.

Domněnka, že by z předpokladu, že jazykem sdělujeme či vyjadřujeme nějaké mentální obsahy, vyplýval závěr, že tyto mentální obsahy jsou *významy* příslušných výrazů, je tedy mylná především proto, že význam výrazu a to, co je tímto výrazem sdělováno, není jedna a tatáž věc. Řeknu-li někomu větu „Soused má psa“, sdělil jsem mu tím *význam* této věty? Jistě nikoli – touto větou mu skutečně něco *sdělím* naopak jenom potud, pokud jí rozumí, to jest pokud již její význam zná. To znamená, že to, co je sdělováno, *není* význam, a máme-li za to, že jazyk slouží ke sdělování nějakých mentálních entit, *neplyne* z toho, že tyto mentální entity jsou *významy* těch výrazů, které je sdělují. Řeknu-li někomu „Soused má psa“, pak mu tím sděluji něco faktického, něco o stavu současného světa; zatímco pro *význam* této věty je faktický stav světa irrelevantní: význam této věty můžeme jistě znát, aniž bychom věděli, zda soused nějakého psa skutečně má, a *notabene* i když vůbec nevíme, o jakého souseda by se mělo jednat. (Nemluvě o tom, že kdybych já někomu řekl „Soused má psa“, sdělil bych mu tím, že soused Jaroslava Peregrina má psa, ačkoli význam věty „Soused má psa“ jistě *není* totožný s významem věty „Soused Jaroslava Peregrina má psa“.)

Závěr, že významy jsou mentální entity, tedy *neplyne* z předpokladu, že jazyk slouží k vyjadřování a sdělování myšlenek či jiných ‚obsahů myslí‘. Navíc je však tento závěr problematický sám o sobě. Výrazy totiž nemohou být označeními mentálních entit už

²² Je třeba si také uvědomit, že výrazy jazyka jako takové nevykazují, na rozdíl třeba od obrázků, žádnou ‚přirozenou‘ podobnost, s tím, co vyjadřují (snad s výjimkou obrázkových typů písma). Zatímco člověk, který nikdy neviděl obrázek psa, se přesto může dovtipit, co tento obrázek představuje, člověk, který nikdy neslyšel české slovo „pes“, se sám o sobě dovtipit, co toto slovo znamená, prostě nemůže. Říká-li se tedy někdy, že slova jsou něco jako obrázky věcí (viz například L. Wittgenstein, *Tractatus*), je třeba mít na paměti tento zdánlivě zřejmý, ale fakticky někdy opomíjený rozdíl.

proto, že takové entity jsou záležitostí zásadně subjektivní, zatímco významy, právě proto, že mohou sloužit ke *komunikaci* („sdělování myšlenek“), jsou záležitostí svou podstatou intersubjektivní. Pointa významu je právě v tom, že významy mohou být, na rozdíl od obsahů vědomí, sdíleny všemi účastníky komunikace. Sémantika tak stěžejí může být – oproti běžně přijímanému názoru – věcí psychologie; naopak, *sémantika začíná právě tam, kde končí subjektivita* a kde tudíž končí psychologie (ve smyslu nauky o subjektivním); je pro ni konstitutivní *intersubjektivita*. Jak říká Davidson,²³ „to, že významy jsou rozluštitelné, není věc šťastné náhody; veřejná dostupnost je konstitutivním aspektem jazyka.“²⁴

Není-li však význam záležitostí myšlení, jak je možné, že můžeme mluvit i o věcech, které někdo prostě *vymyslel*, a které tak existují pouze ‚v lidských myšlenkách‘? Jak je možné, že dokážeme hovořit o maxipsu Fíkovi, o Fantomasovi, či o hobitech? Neznamená to, že výroky, hovořící o takových bytostech, nemohou vyjadřovat nic než pouhé myšlenky – že jméno, jako je „Fík“, nemůže označovat nic jiného než něco mentálního? Na to je třeba odpovědět, že je nutné se vyvarovat směšování dvou zásadně odlišných smyslů slova „myšlenka“: v ‚psychologickém‘ smyslu, v jakém jsme toto slovo používali dosud, znamená „myšlenka“ akt individuální mysli, který je svou podstatou subjektivní; avšak v jiném smyslu (kterému bychom mohli říkat ‚ontologický‘) lze toto slovo chápat i jako označení něčeho *intersubjektivního*, něčeho, co existuje

²³ D. Davidson, *The Structure and Contents of Truth*, in: *Journal of Philosophy*, 87, 1990, str. 304.

²⁴ Podobně, avšak těžko přeložitelně, konstatuje Dummett: „An individual cannot communicate what he cannot be observed to communicate“ (M. Dummett, *Truth and other Enigmas*, London 1978, str. 217). Dramatickým poukazem na tentýž fakt je i Wittgensteinova slavná polemika proti možnosti „soukromého jazyka“ (viz L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen [= PU]*, Oxford 1953; česky: *Filosofická zkoumání*, Praha 1993; viz též S. Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language [= WRPL]*, Cambridge [Mass.] 1982, kap. 3). Není bez zajímavosti, že podobnou skepsi vyjádřil i čelný klasik lingvistického strukturalismu, Roman Jakobson: Barthes (*Éléments de sémiologie*, Paris 1964; česky in: *Kritika a pravda*, Praha 1977, str. 96) cituje jeho výrok, že „soukromé vlastnictví v oblasti řeči neexistuje“.

tuje mimo jednotlivou mysl. Musíme si ovšem uvědomit, že *existuje-li něco intersubjektivně, neznamená to nutně, že to existuje tak, aby se na to dalo sáhnout*. Maxipes Fík totiž zřejmě existuje ‚vně‘ myslí – ne tak, že bychom ho mohli potkat, ale tak, že má určité objektivní charakteristiky (je to pes, který se nevejde do žádné boudy, vyhrál dostihy v Chuchli, plavil se po moři atd.). To plyne z toho, že se v souvislosti s ním můžeme *mýlit*: budu-li mít například za to, že Fík se protloukal druhou světovou válkou v tanku, bude mi právem vytýkáno, že si pletu Fíka se Šarikem. (Problém ‚fyzické‘, ‚nefiktivní‘ existence maxipsa Fíka je pak problém čistě empirický – je to tedy problém, který, podobně jako problém existence třeba sněžného muže, nemá naprosto nic společného s jazykem a jeho sémantikou.)

Obrázek, který stojí v základě běžné představy o významu jako něčem mentálním a tudíž subjektivním, tak dostává povážlivé trhliny. Jak jsme totiž právě viděli, i když připustíme, že jazyk funguje tak, jak to tento obrázek předpokládá, nemůžeme z toho v žádném případě vyvozovat, že význam je ukryt někde uvnitř lidské mysli. Navíc je, jak jsme viděli, takové chápání významu problematické samo o sobě – intersubjektivita je *konstitutivní* vlastností významu.

Co kdybychom tedy myšlenky začali chápat tím druhým z výše uvedených způsobů, totiž jako něco ne výhradně subjektivního, ale jako něco, co sice může být v lidských myslích, co však nějakým způsobem existuje i mimo ně a relativně nezávisle na nich (a co je do mysli pouze nějak ‚pojímáno‘ aktem chápání)? Tím bychom jistě rozpor mezi subjektivitou myšlenek a intersubjektivitou významů překonali; avšak současně bychom se tím zrekli toho, čemu říkáme *psychologicko-sémiotické* pojetí významu. Myšlenky v ‚ontologickém‘, to jest ne-subjektivním slova smyslu totiž stěží můžeme nahlédnout jako něco jiného než jako produkt mezilidské komunikace, jako ‚to, co lze sdělovat větami‘ – to jest *de facto* jako významy smysluplných vět. Už by se tedy nedalo počítat s tím, že vysvětlení povahy významů delegujeme na psychology – naopak psychologové by pak mohli (či dokonce měli) delegovat na nás, na sémantiky, vysvětlení povahy myšlenek. V každém případě bychom se tak přihlásili k tomu, co budeme nazývat *ontologicko-sémiotickým* pojetím významu a čím se budeme zabývat později.

1.3 Je jazyk nástrojem sdělování myšlenek?

Ukázali jsme tedy, že i kdyby bylo nezpochybnitelným faktem, že funkcí jazyka skutečně je vyjadřování a sdělování něčeho mentálního, nevyplývalo by z toho, že něčím mentálním je i *význam*. Ukažme nyní navíc, že chápání jazyka jako nástroje sdělování myšlenek rozhodně nezpochybnitelným faktem není – že problematické je i ono.

Proč se domníváme, že jazykem sdělujeme myšlenky? Tato otázka se může zdát být na první pohled hloupá – čím jiným by jazyk mohl být než nástrojem toho, jak říci to, co si myslíme, nahlas? Z vlastní zkušenosti přece *víme*, že nějakou větu vyslovujeme proto, že nás napadne určitá myšlenka. (Vzpomeneme si například na souseda a na jeho psa a řekneme: „Soused má psa.“) Je ale situace skutečně tak jasná? Co to vlastně znamená, že někoho *napadne určitá myšlenka* (třeba ta, že soused má psa)? Co je v tomto smyslu *myšlenka*?

Odpovědí by se mohlo zdát být, že myšlenka je prostě něco jako věta, jenom s tím rozdílem, že se namísto ze slov skládá z nějakých mentálních složek, z ‚idejí‘, ‚mentálních pojmů‘ či něčeho takového – a vyslovení příslušné věty pak prostě spočívá v nahrazení těchto ‚mentálních složek‘ příslušnými složkami jazykovými, slovy.²⁵ To je ale odpověď, která se opět zdá vyvolávat více problémů, než kolik jich řeší. Na obtížnost uchopení něčeho takového, jako je ‚mentální pojem‘ (či ‚idea‘), jsme už poukazovali; kromě toho tu ovšem vy-

²⁵ To je v podstatě představa, na které je založena druhdy populární teorie myšlení Jerryho Fodora (J. A. Fodor, *The Language of Thought*, Scranton 1975). Myšlení je podle Fodora záležitost jazyka specifického druhu, *jazyka myšlení* („language of thought“). Sémantika jazyka v normálním slova smyslu je pak dána tím, že je tento jazyk ‚zvnějšněním‘ jazyka myšlení. Nabízí se otázka, čím je dána sémantika takového jazyka myšlení, však Fodor podle mého názoru uspokojivě nezodpověděl. Blackburn proto o Fodorově teorii hovoří jako o paradigmatickém příkladu toho, co nazývá „dog-legged theories“ (S. Blackburn, *Spreading the Word* [= SW], Oxford 1984, §II.3), což bychom mohli velice volně přeložit jako „úhybné teorie“. Takové teorie podle Blackburna vysvětlují smysluplnost slov tak, že je prostě reinterpretují v nějakém jiném médiu (v tomto případě myšlení), jehož smysluplnost berou za jaksi *inherentní*.

vstává další, specifický problém: je tomu skutečně tak, že napadne-li někoho myšlenka *Soused má psa*, defilují mu někde v mysli (ať už za sebou či vedle sebe) *tři oddělené věci*, „mentální pojmy“ či „ideje“ souseda, vlastnění a psa? Introspekce je zapeklitá věc (což je také důvod, proč analytičtí filosofové hovoří raději o jazyku než o myšlení), takže čtenář možná ve své mysli vídává něco jiného než já; já tam ale rozhodně nic takového, co by se dalo za takové ideje prohlásit, při vyslovování této věty nenalézám!

Z tohoto hlediska by se tedy mohlo zdát nadějnější chápat myšlenky, jaké člověk vyjadřuje větami, jako něco nikoli tak artikulovaného jako věty, ale spíše jako něco ve stylu představ či „obrázků před vnitřním zrakem“. Takové vysvětlení by vedlo k závěru, že když někoho „napadne myšlenka“ *Soused má psa* (a on v důsledku toho vysloví větu „Soused má psa“), znamená to, že si souseda a jeho psa *představí*. Avšak má-li představu souseda a jeho psa – má-li tedy jakýsi obrázek před vnitřním zrakem – co ho vede k tomu, že ji „vyjádří“ větou „Soused má psa“, a ne třeba větou „Sousedův pes má čtyři nohy“ či dokonce větou „Lidé chovají zvířata“?

Z tohoto hlediska se tedy zase přece jenom zdá, že artikulovanost věty, která by měla být vyjádřením myšlenky, *musí* být nějak přítomna už ve vyjadřované myšlence samotné – protože jinak by bylo stěží vysvětlitelné, proč by měla být *právě takto* artikulovaná věta vyjádřením *právě této* myšlenky. Co kdybychom tedy myšlenku, jaká může člověka napadnout, nahlédli přímo jako jakousi (nevyslovenou) větu? Ani to by nebylo příliš uspokojivé – kdybychom totiž chápali myšlenky takto, pak by teze, že někdo řekne „Soused má psa“ tehdy, když ho napadne myšlenka *Soused má psa*, znamenala, že někdo řekne nahlas „Soused má psa“ tehdy, když si předtím řekne „Soused má psa“ potichu. Jistě existují situace, kdy tomu tak je; těžko to ale vystihuje *princip* fungování jazyka. A především v takovém případě už nejde o vztah mezi myšlením a mluvením, ale o vztah mezi mluvením pro sebe a mluvením nahlas – namísto toho, abychom vysvětlovali mluvení za pomoci myšlení, vysvětlujeme naopak myšlení jako formu mluvení.

Navíc ať už chceme ztotožňovat to, když člověka „napadne myšlenka“ s mentálním dějem *jakéhokoli* druhu, je zásadní problém v tom, že když si budeme důsledně všimát toho, jak jazyk fakticky používáme, jenom stěží můžeme skutečně dojít k závěru, že naše jazyková aktivita je vždy doprovázena nějakým stejnorodým typem

mentální aktivity. Zamyslíme-li se nad tím, jak jazyk normálně užíváme, nemůžeme nevidět, že případ, kdy něco vymyslíme a pak to teprve ‚odějeme do slov‘, je velice speciálním případem, který je dalek toho, aby vystihoval *běžné* užívání jazyka. Zvolám-li při spatření psa „Támhle je pes!“, není tomu obvykle tak, že si to *nejprve* pomyslím, *pak* najdu příslušná slova, a *pak teprve* myšlenku vyjádřím.²⁶ Výpověď a jí vyjadřovaná myšlenka nejsou obecně dvě oddělitelné, časově následné a kauzálně spojené události.²⁷

Může se ovšem zdát, že představu jazyka jako nástroje sdělování myšlenek můžeme vyvozovat i z úvah zcela jiného druhu, totiž z úvah o tom, jak a proč jazyk *vznikl*. Kvůli čemu jinému se jazyk vyvinul než z potřeby sdělovat svým druhům své myšlenky? A vzniká-li jazyk proto, abychom mohli ‚odít myšlenky do slov‘, pak musí mít jeho sémantika nutně kořeny v myšlení a my ji musíme jako takovou vidět – jinak bychom byli jako někdo, kdo chce pochopit boty, a odmítá vzít na vědomí, že jsou vytvořeny k tomu, aby se do nich obouvaly lidské nohy. (Jak říká Šmilauer v citátu

²⁶ Na podporu tvrzení, že výpovědi musí předcházet myšlenka, se někdy uvádí zřejmý fakt, že člověk občas mívá pocit, že svou výpovědí nevyjádřil to, co chtěl; a někdy dokonce zcela ‚marně hledá slova‘. Není tohle jasným důkazem toho, že tu před výpovědí nutně musí být myšlenka, kterou se výpověď snaží vyjádřit a kterou vyjadřuje lépe nebo hůře podle toho, jak dokonale ji ‚kopíruje‘? Neznačená to, že něco vypovědět nutně předpokládá ‚odít myšlenku do slov‘? Tento fakt nepochybně znamená, že s výpovědí je spojen nějaký *úmysl*, a ona tak může být tímto úmyslem poměřována a shledávána uspokojivou či méně uspokojivou – neznámená to však nutně, že by tato uspokojivost či neuspokojivost musela být záležitostí porovnávání učiněné výpovědi s nějakou její latentní, ‚myšlenkovou‘ formou. Představme si, že malujeme abstraktní obraz: se svým výtvořem pak pravděpodobně také budeme spokojeni více nebo méně – a rozhodně to nutně neznámená, že bychom již před začátkem malování museli mít někde ‚před vnitřním znakem‘ to, co chceme namalovat.

²⁷ Polemice s představou, že významem by mohl být nějaký mentální ‚prožitek‘ (představa, pocit ap.) doprovázející užívání příslušného jazykového výrazu, věnuje Wittgenstein podstatnou část svých *Filosofických zkoumáních*. Jak na to ovšem poukazuje Kripke (*WRPL*, str. 41 nn.), Wittgenstein se snaží ukázat nejenom to, že takový ‚prožitek‘ by nemohl být významem (z principiálních důvodů naznačených výše); snaží se navíc ukázat i to, že žádný konstantní ‚prožitek‘ doprovázející užívání jazykového výrazu ve skutečnosti neexistuje.

uvedeném výše, slova se například seskupují do slovních druhů podle toho, jaký druh entit označují.) To by ale předpokládalo, že (artikulované) myšlení existuje nezávisle na jazyce; že nejprve existovalo (již zcela ‚vytvarované‘) myšlení, a pak teprve, jak se našim předkům dařilo ‚odívat myšlenky do slov‘, přibyl jazyk. Právě jsme ale konstatovali, že představě myšlenek, které jsou tak artikulované jako věty, a přitom to nejsou věty, je těžké dát srozumitelný obsah. I lingvisté, filosofové a antropologové se dnes víceméně shodují na tom, že jazyk je spíše *podmínkou* pojmového, artikulovaného myšlení a že je s ním nerozborně spjat.²⁸ Jak říká Saussure,²⁹ je to teprve jednota „myšlenka-zvuk“, co implikuje jakékoli členění do té doby amorfní mentální substance. Lingvisté od Humboldta přes Whorfa a Hjelmse (jako reprezentativní příklad viz nejlépe Whorf)³⁰ až po Lakoffa a Johnsona (jejichž knihu probíráme v oddíle 1.6), ukazují, že kategorie, kterými naše myšlení chápe náš svět, jsou z podstatné části dány naším jazykem (toho si podrobněji všimneme ještě dále). Lze tedy stěží tvrdit, že by byl jazyk odvozený od (artikulovaného) myšlení historicky; a pokus stavět ho do této pozice v řádu výkladu, vysvětlovat jazyk pomocí myšlení, je exemplárním příkladem vysvětlování *obscurum per obscurius*, něčeho nejasného něčím ještě nejasnějším. Jazyk a jeho faktické fungování je přece – na rozdíl od myšlení – něco ve své podstatě snadno intersubjektivně uchopitelného a relativně jednoduchými termíny popsatelného: takže v úvahu připadá mnohem spíše nikoli vysvětlovat jazyk pomocí myšlení, ale myšlení pomocí jazyka!³¹

Představa významu jako něčeho mentálního a s ní i představa jazyka jako nějakého přímočarého nástroje vyjadřování na něm nezávislého myšlení jsou tedy zásadně problematické. (Nic více než

²⁸ Viz např. D. Dennett, *Kinds of Minds*, New York 1996 (česky: *Druhy myslí*, Bratislava 1997) či T. W. Deacon, *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*, New York 1998.

²⁹ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale* (= *CLG*), Paris 1931, čes. překl. *Kurs obecné lingvistiky*, Praha 1989, str. 156.

³⁰ B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge (Mass.) 1956.

³¹ Což ovšem není nic jiného než jedno ze základních východisek výše zmiňovaného filosofického obratu k jazyku.

1.4 Významy jako objektivní abstrakta

to, že jsou tyto představy zásadně *problematické*, tj. že zdaleka nejsou tak samozřejmě přijatelné, jak se někdy může zdát, se tady zatím ukázat nepokoušíme.) Obecněji je problematická jakákoli teorie významu založená na ‚teorii odrazu‘: i ponecháme-li stranou skutečnost, že problematická je sama ‚teorie odrazu‘,³² nevyhneme se problémům daným tím, že vlastně není jasné, v jakém smyslu jsou mentální entity, jakými jsou odrazy nebo reprezentace, relevantní pro teorii významu.

1.4 Významy jako objektivní abstrakta

Vysvětlovat význam psychologicko-sémioticky, to jest prostřednictvím myšlenek, představ či obsahů myslí tedy, zdá se, více otázek vyvolává, než zodpovídá. Zdá se, že chceme-li nadále tvrdit, že existuje něco jako význam, bude přijatelnější připustit, že to musí být něco objektivního, něco existujícího v tom světě, který mluvčí příslušného jazyka sdílí. (Tohle explicitně zformuloval a přesvědčivě zdůvodnil na konci minulého století Gottlob Frege,³³ a právě on tak – víceméně mimovolně – založil ten směr filosofického myšlení, který se v rukou lidí, jako byli Russell, Carnap, Wittgenstein a další, vyvinul v to, co se dnes nazývá analytickou filosofií.)

³² Do jaké míry mohou být i mnohem sofistikovanější varianty představy „člověka jakožto zrcadla přírody“ zdrojem slepé filosofické uličky, podrobně rozebral Richard Rorty ve své slavné knize *Filosofie a zrcadlo přírody* (viz R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton 1980; viz též J. Peregrin, *Richarda Rortyho cesta k postmodernismu*, in: *Filosofický časopis*, 42, 1994, str. 381–402). R. Brandom (*Making It Explicit [= MIE]*, Cambridge [Mass.] 1994, str. 74) cituje vzrušenou reakci Rebeccy Westové, která nemohla pochopit, proč by měl někdo chtít po lidské myslí, aby vytvářela kopii světa: „Jedna taková zatracená věc přece úplně stačí!“

³³ Viz např. Frege, *Der Gedanke. Eine logische Untersuchung*, in: *Beiträgen zur Philosophie des deutschen Idealismus*, I, 1918–19, str. 58–77; česky: *Myšlenka*, in: *Scientia & Philosophia*, 6, 1994, str. 50–75. Pro Frege vyplývala objektivita významu přímo z objektivity pravdy. Zda je něco pravda, zřejmě není dáno tím, že si někdo *myslí*, že je to pravda – a protože pravdivost věty je mimo jiné dána jejím významem (a potažmo významy jejích složek), nemůže ani význam spočívat v tom, co si někdo *myslí*.

Je ovšem zřejmé, že významy nemohou být hmatatelné konkrétní předměty nebo alespoň ne *jenom* takové předměty. (S nimi, jak už jsme viděli, nevystačíme ani v případě tak jednoduchého podstatného jména, jako je „pes“; a ještě mnohem problematičtější je zjevně situace v případě jiných slovních druhů.) Musíme tedy předpokládat nějakou ‚třetí říši‘ nefyzických a přitom nikoli subjektivních entit, nějakou platónskou říši idejí či ‚objektivních abstrakt‘. (Tím samozřejmě vzniká neomezený prostor pro – většinou nikam nevedoucí – diskuse o charakteru takové říše idejí. Ty ovšem nejsou ničím jiným než projevem moderní verze sporu mezi nominalisty a realisty, tak populárního především v období scholastiky.) Spolu s rozmachem formální logiky a matematiky v našem století se vytvořil prostor pro takové chápání abstrakt, které je činí pro člověka mimořádně stravitelnými: stačí připustit jediný, a to docela přijatelný typ abstraktních entit, totiž množiny. Vystačíme s předměty fyzického světa, s jejich množinami, s množinami těchto množin atd.³⁴ Tarski, Carnap a další logici a filosofové tak v návaznosti na výsledky formální logiky pojali sémantiku víceméně jako vědu, která zkoumá, jaké množiny jsou přiřazeny výrazům.

To vedlo u některých lingvistů a filosofů k takovému chápání fungování jazyka, jaké bychom mohli nazvat *ontologicko-sémiotickým*. Výrazy jazyka jsou v rámci tohoto pojetí chápány jako označení, ne však jako označení obsahů vědomí, ale jako označení objektivních, zpravidla abstraktních entit (obvykle množin).³⁵ Takové chápání jazyka znamená ve srovnání s chápáním psychologicko-sémiotickým zásadní pokrok, a mnohdy je skutečně užitečné se na jazyk takto, ontologicko-sémioticky, dívat. Problém je ovšem v tom,

³⁴ Jak se dá v rámci teorie množin ukázat, vystačíme i zcela bez fyzických předmětů, jenom s ‚čistými‘ množinami. I takových množin, jako jsou \emptyset (prázdná množina), $\{\emptyset\}$ (množina obsahující jako svůj jediný prvek prázdnou množinu), $\{\emptyset, \{\emptyset\}\}$ (množina tvořená předchozími dvěma množinami) atd. atd., je totiž tolik, že jimi dokážeme jakékoli množiny fyzických předmětů ‚modelovat‘.

³⁵ Jedním z nejdůležitějších propagátorů takového vidění jazyka byl i český logik Pavel Tichý (ten se ovšem nakonec neobešel bez objektivních abstraktních entit, které se do standardní teorie množin nevešly) – viz P. Tichý, *O čem mluvíme? (Vybrané stati k logice a sémantice)*, J. Peregrin, vyd., Praha 1995 a také P. Materna, *Svět pojmů a logika*, Praha 1995. Obecně o teoriích významu tohoto druhu viz J. Peregrin, *ÚTS*.

1.5 Sémantika versus sémiotika

že bereme-li ontologicko-sémiotický obrázek příliš doslova, může nás i on vést k podstatně zkresleným představám o tom, jak jazyk funguje a co je to význam.³⁶ Problém s psychologicko-sémiotickým pojetím totiž, jak se pokusíme ukázat, není jenom v tom, že je *psychologické*, ale i v tom, že je *sémiotické*. Základní tezí této knihy je totiž to, že problémem je samo chápání výrazu jako *označení* svého významu.

1.5 Sémantika versus sémiotika

Podstatou znaku, tak jak ho chápe sémiotika, je propojení dvou entit, označovaného a označujícího.³⁷ Řekneme-li, že dvouocasý lev je znakem Čech, říkáme tím, že existuje propojení mezi tímto (určitým způsobem stylizovaným) zvířetem (jako označujícím) a Čechami (jako označovaným), tedy že kdo je (ve vhodném kontextu) konfrontován s tím prvním, cítí se být jeho prostřednictvím konfrontován s tím druhým. Říkáme-li, že červené světlo znamená zákaz jízdy, říkáme tím, že existuje propojení mezi takovým světlem a tímto zákazem; kdo je (opět samozřejmě v příslušném kontextu) konfrontován s červeným světlem, vnímá zákaz jízdy. Říkáme-li, že horečka je příznakem infekce, říkáme tím, že zjistíme-li, že má někdo horečku, dá se předpokládat, že je v jeho organismu přítomna nějaká infekce.

Znak je tedy záležitostí propojení dvou na sobě jinak nezávislých věcí: označujícího a označovaného. Označující je jako takové chápáno pouze jako poukaz k označovanému. Je to jako když si někdo bere s sebou na cestu fotografii své ženy, aby si manželku mohl vždy pohledem na tu fotografii připomenout: a tak jako taková fotografie nemá v tomto kontextu jinou funkci než připomínat osobu, kterou zachycuje, nemá ani označující jinou funkci než odkazovat k označovanému. Spojení označovaného s označujícím ve znak je

³⁶ Viz k tomu též mou polemiku s Tichým (P. Tichý, *The Scandal of Linguistics*, in: *From the Logical Point of View*, 3, 1992, str. 70–80, a J. Pe-regrin, *Is Language a Code?*, in: *From the Logical Point of View*, 2, 1993, str. 73–79).

³⁷ Na rozdíl od běžného úzu se tedy v této terminologii znakem nerozumí jenom samo označující, ale označující dohromady s označovaným.

kontingentním, empirickým faktem, výsledkem nějakého faktického jednorázového aktu („křtin“) či dlouhodobého procesu, který můžeme spolu s Morrisem³⁸ souhrnně označit termínem *sémiosis*. To, že jsou Čechy spojovány s dvouocasým lvem, je dáno určitým historickým vývojem a určitými státoprávními akty. To, že červené světlo na semaforu znamená zákaz jízdy, je dáno dopravními předpisy. To, že je horečka příznakem infekce, je dáno historickou zkušeností lidstva, potvrzenou vědecky zjištěnou příčinnou souvislostí.

V jakém ohledu je spojení výrazu s jeho významem jako spojení označujícího s označovaným? Bezpochyby v tom, že výraz *můžeme* vidět jako něco, co je tu jenom proto, abychom skrze to vnímali význam; tak jako skrze dvouocasého lva vnímáme Čechy. Právě tohle vede k situaci, kdy mnozí filosofové a jazykovědci prohlašují sémantiku, tj. nauku o významu jazykových výrazů, za speciální případ sémiotiky, obecné nauky o znacích. Já jsem ovšem přesvědčen, že takové podřazení sémantiky sémiotice toho více zamlží než objasní. Smysluplný výraz totiž sice *můžeme* – v jednom ohledu – dávat do jedné roviny s takovými prototypickými znaky, jaké uvádíme výše, v jiném ohledu je však tohle velice zavádějící. Vnucuje nám to totiž představu, že význam je nějaká na výrazu zcela nezávisle existující entita, která byla k výrazu jenom náhodně připojena; že výrazy jsou nálepky, kterými označujeme jinak na nich nezávislé předměty (ať už předměty světa vědomí, světa fyzického nebo nějaké platónské „třetí říše“). To vede k obrázku, na němž je jazyk pouhým prostředkem k pojmenování významů, které tu tak jako tak jsou a které jazykovými výrazy můžeme, ale také nemusíme „onálepkovat“.³⁹ A to je představa, která roli jazyka v našem vztahování se ke světu zcela trivializuje: podle ní bychom mohli úplně stejně myslet, jednat a žít i bez jazyka; měli bychom jenom potíže se mezi sebou domluvit.

³⁸ C. W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs (International Encyclopedia of Unified Science 1)*, Chicago 1966.

³⁹ Profesor ve Swiftových *Gulliverových cestách* říká: „Protože slova jsou jen názvy věcí, bude lidem pohodlnější nosit s sebou věci potřebné na vyjádření každého předmětu, o němž chtějí právě rozmlouvat.“ Velikému cestovateli se pak naskytl pohled na to, jak se dva mudrci obtíženě vaky setkali na ulici, složili svá břemena a hodinu spolu rozmlouvali; potom zasnáční poskládali, pomohli si je navzájem naložit a rozloučili se.

Odmítáme-li ovšem podřazovat sémantiku sémiotice, jak se můžeme hlásit k Saussurovi, který je pokládán za jednoho z otců sémiotiky? Je pravda, že Saussure hovoří o zobecnění své teorie jazyka na obecnou nauku o znacích (pro tuto obecnou nauku navrhuje název nikoli *sémiotika*, ale *sémiologie*) – u něj ovšem nejde o sémiotiku v tom smyslu, v jakém se jí my chceme v sémantice vyhnout. Saussure totiž jednoznačně odmítá chápání jazyka jako ‚nomenklatury‘, to jest jako sady nálepek připevňovaných na věci. Říká: ‚...jazyk nemá ani ideje, ani hlásky, které by existovaly před jazykovým systémem, ale jenom pojmové a fónické rozdíly, které z tohoto systému vyplynuly.‘⁴⁰ Je-li tedy jazykový výraz znakem, pak je znakem, který se od jiných znaků liší tím, že jeho označované (a v jistém smyslu, jak dále uvidíme, i označující) je konstituováno až s konstitucí tohoto znaku. Významy tedy podle Saussura (jak uvidíme podrobněji ještě dále) neexistují před jazykem a nezávisle na jazyce, přicházejí na svět až *skrze* jazyk. Nejsou to předměty, které by výrazy jenom ‚onálepkovávaly‘, jsou to *hodnoty* výrazů, které vyplývají z postavení těchto výrazů v systému jazyka a z jejich užitečnosti v rámci (použijeme-li populárního Wittgensteinova termínu) ‚jazykových her‘.

Saussurovskou myšlenku *sémiologie* je tak, domnívám se, možné chápat (a případně rozvíjet) různými, rozumnými i méně rozumnými způsoby. Jednou cestou, tou, před kterou zde varujeme, je cesta připodobnění vztahu výraz-význam ke vztahům typu lev-Čechy, červená-stop! či horečka-infekce. To je cesta, kterou se vydávají někteří z těch, kteří si explicitně říkají sémiotikové. Tak Eco říká, že znak je charakterizován jako ‚něco představující něco jiného‘ („*aliquid stat pro aliquo*“)⁴¹ – zdá se tedy, že prototypem znaku je právě ona fotografie, kterou si bereme na cesty, aby nám připomínala toho, kdo je na ní; přičemž ten někdo existuje zcela nezávisle na tom, zda někdo nějakou jeho fotografii má. Významy jsou věci, které jsou výrazy zastupovány jenom z ‚technických důvodů‘;⁴² jde-li nám o podstatu věci, musíme na výrazy zapomenout a proniknout přímo do světa významů.

⁴⁰ F. de Saussure, *CLG*, str. 166.

⁴¹ U. Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Bloomington 1986, str. 14.

⁴² Protože se dají na rozdíl od věcí samotných zcela snadno nosit s sebou.

Docela jiný přístup ke zkoumání vztahu výraz-význam volí pozdní Wittgenstein (a na to, že jeho přístup má mnoho společného s tím Saussurovým, i když se Wittgenstein k Saussurovi explicitně nehlásí a není ani důvod předpokládat, že ho někdy četl, bylo v literatuře poukazováno.)⁴³ Wittgenstein si dobře uvědomuje zrádnost představy, že významy jsou nějaké (mentální nebo jiné) věci, jejichž spojení s výrazy může být *vypozorováno* nějakým takovým způsobem, jakým může být vypozorováno spojení Čech s jejich znakem; a podstatnou část jeho díla je možné vidět *de facto* jako neustálé vyvracení právě této představy. Říká: „Abychom si ujasnili význam slova ‚myslet‘, pozorujeme sami sebe při myšlení: Co tady pozorujeme, bude tím, co toto slovo znamená! Ale takto tento pojem právě používán není. (Podobně by bylo, kdybych chtěl bez znalosti šachu, skrze přesné pozorování posledního tahu šachové partie, zjistit, co znamená výraz ‚dát mat‘.)“⁴⁴ Podobně jako nemůžeme pochopit smysl šachových figurek jejich sebedelším ohledáváním či pátráním po jejich spojení s jinými entitami (například hledáním, zda je ten opracovaný kousek dřeva, kterému se říká *král*, nějak spojen s nějakou abstraktní *královitostí*), ale jenom studiem pravidel šachu, můžeme význam slov pochopit ne pátráním po nějakých aktech *sémiosis* či po věcech, které tato slova ‚onálepkovávají‘, ale studiem pravidel fungování jazyka.⁴⁵

Rozdíl mezi ecovským a wittgensteinovským přístupem k jazyku je dobře patrný z rozdílného způsobu, jakým se stavějí k Augustinovi, který se ve svém spisu *De Magistro* jako pravděpodobně první snaží systematicky vykládat jazyk jako sadu nálepek, jimiž opatřujeme věci. Zatímco podle Eca je to svou dobu neuvěřitelným způsobem předbíhající objev (Augustin podle něj „definitivně spojil dohromady teorii znaků a teorii jazyka“; „patnáct staletí před Saussurem je tím, kdo přijímá *rod* znak, jehož jsou jazykové znaky *druhy*“),⁴⁶ podle Wittgensteina je právě tento obrázek ztělesněním

⁴³ Podrobně konfrontuje Wittgensteina s Saussurem např. R. Harris, *Language, Saussure and Wittgenstein*, London 1988.

⁴⁴ L. Wittgenstein, *PU*, §316.

⁴⁵ Viz též J. Peregrin, *O čem je sémantika?*

⁴⁶ U. Eco, cit. d., str. 33.

1.6 Jazyk a ‚struktura světa‘

naprosto zavádějícího pohledu na jazyk. Problém je totiž podle Wittgensteina v tom, že „Augustin popisuje učení lidskému jazyku tak ... jako by dítě už umělo *myslet*, jenom ještě ne mluvit“⁴⁷. A potíž je v tom, že vysvětlujeme-li jazyk jako pouhé ‚zvnějšnění (už hotového) myšlení‘, zatemňujeme tím fakt, že naše myšlení (a tím v jistém smyslu i náš svět) by stěží bylo tím, čím je (pokud by vůbec něčím bylo), kdybychom neměli jazyk. *Znak*, jakožto kontingentní spojení označovaného s označujícím, předpokládá nějaký už hotový prostor potenciálních označujících (‚slov‘) a jemu komplementární prostor potenciálních označovaných (‚věcí‘), které se kontingentně spojují (nebo nespojují). Na skutečném jazyce je však podstatné to, že významy (a v jistém smyslu ani výrazy) neexistují předem, ale konstituují se až skrze konstituci jazykového systému.

1.6 Jazyk a ‚struktura světa‘

Problém se sémiotickým výkladem jazyka (je-li *sémiotika* chápána tak, jak bylo načrtnuto výše)⁴⁸ je tedy v tom, že jazyku přisuzuje příliš pasivní roli, že předpokládá, že jazyk jenom ‚onálepkovává‘ něco, co tady již hotové je – ať již je to již hotový svět či již hotové myšlení. Jazykový strukturalismus, jak ho zde chápeme, je pak právě protipólem toho pohledu: ten chápe jazyk jako něco mnohem aktivnějšího, jako něco, bez čeho by ani myšlení, ani svět neměly ten tvar, který mají.

Problematičnost představy, že jazyk prostě jenom nějak kopíruje svět (ať už přímo nebo prostřednictvím nějakých ‚odrazů‘ v naší mysli) se ukazuje, už když seriózně analyzujeme naše základní jazykové struktury, tak jak to udělali například Lakoff a Johnson.⁴⁹ Ro-

⁴⁷ L. Wittgenstein, *PU*, §32.

⁴⁸ Je třeba zdůraznit, že to, co bylo řečeno, v žádném případě neznamená, že bychom sémiotiku považovali za něco nepodstatného či dokonce scestného. Znaký jistě hrají v lidském konání významnou roli a nauka o znacích nám toho tedy jistě dokáže o člověku mnoho odhalit. Proti čemu protestujeme, je to, aby na tuto nauku byla převáděna sémantika, aby byl jazyk nahlížen jako připojení výrazů označujících k nějakým nezávisle na nich existujícím označovaným.

⁴⁹ G. Lakoff, M. Johnson, cit. d.

zebereme-li, jak spolu tyto struktury souvisejí, nemůže nám uniknout, jak podstatnou roli hraje při formování takových struktur ‚metafora‘ ve smyslu přenášení a promítání jazykového ztvárnění některých oblastí lidské zkušenosti na oblasti jiné. Proč se například o sporu dvou lidí vyjadřujeme tak, že říkáme „Zasypal ho argumenty a ten jejich náporu neodolal“, „Pod tíhou jeho argumentů rezignoval“, „Úspěšně jeho argumenty odrážel“ atd.? Lakoff a Johnson odpovídají: protože způsob, kterým strukturujeme svou zkušenost toho, jak se dva lidé přou, je vypůjčen z naší zkušenosti s tím, jak se dva lidé potýkají fyzicky (v tomto případě konkrétně jak na sebe vzájemně něco sypou či po sobě něčím házejí). To ovšem neznamená, že by v případě sporů existovala nějaká původní zkušenost, o které bychom hovořili v metaforách pouze kvůli květnatosti vyjadřování: vypůjčením si struktury fyzických potyček teprve potyčkám slovním dáváme skutečný tvar a tím je *de facto* konstituujeme jako takové.

Lakoff a Johnson říkají: „Primární funkcí metafory je poskytnout částečné porozumění jednoho druhu zkušenosti prostředky jiného druhu zkušenosti“.⁵⁰ Důvodem je podle nich to, že „mnohé aspekty naší zkušenosti nemohou být jasně vymezeny prostředky přirozeně vyvstávajících rozměrů zkušenosti.“ Musíme je tedy „chápat prostřednictvím jiných entit a zkušeností, v typickém případě jiných *druhů* entit a zkušeností“.⁵¹ To znamená, že „různé věci v přirozeném světě vnímáme jako entity často tak, že na ně promítáme hranice a plochy tam, kde žádné jasné přirozené hranice a plochy neexistují“.⁵² Výsledkem toho všeho je, že „co je skutečné pro jednotlivce jako příslušníka nějaké kultury, je výsledkem jak jeho sociální skutečnosti, tak způsobu, jakým tato skutečnost tvaruje jeho zkušenost fyzického světa“.⁵³

To vše samozřejmě není nic zcela nového: na to, že namísto nahlížení struktury jazyka jako kopie struktury světa bychom mohli (či dokonce měli) naopak nahlížet strukturu světa jako ‚otisk‘ struktury

⁵⁰ Tamt., str. 154.

⁵¹ Tamt., str. 177.

⁵² Tamt., str. 161–162.

⁵³ Tamt., str. 146.

jazyka už poukazovala celá řada lingvistů a filosofů. Benveniste⁵⁴ jde dokonce tak daleko, že prohlašuje kategorie, ležící v základu aristotelské metafyziky, za kategorie ne metafyziky, ale prostě řecké gramatiky. Aforisticky to vyjádřil J. G. Miller ve výroku, který si W. V. Quine vybral za motto své slavné knihy *Slovo a předmět*:⁵⁵ „Ontologie rekapituluje filologii“. A filosof Hilary Putnam⁵⁶ říká, že „prvky toho, co nazýváme ‚jazykem‘ či ‚myslí‘, *pronikají tak hluboce do toho, co nazýváme „skutečností“, že sám projekt převádění nás samotných jako „mapujících“ něco „na jazyku nezávislého“ je od samého počátku fatálně polovičatý.*“⁵⁷

Já chci v této knize (mimo jiné) rozebrat, jak je neudržitelnost představy jazyka jako prostředku pouhého kopírování světa předvedena těmi filosofy, které nazývám postanalytickými. Willard Van Orman Quine, jehož učení se budeme podrobně věnovat později, nazývá představu jazyka jako nomenklatury příznačně *mýtem muzea*. Říká: „Nekritická sémantika je mýtem muzea, ve kterém jsou vystaveny významy a slova jsou jejich popisky. Změnit jazyk znamená vyměnit popisky.“⁵⁸ Quinovou nejzásadnější námitkou proti tomuto mýtu není to, že je obvykle spojen s viděním významů jako něčeho mentálního (i když, jak říká, i tato námitka sama o sobě by byla dost pádná). Ta nejhlubší námitka se týká představy, že ‚skutečná‘ sémantika je dána nikoli (jazykovým) chováním mluvčích, ale nějakým propojením mezi slovy a věcmi někde v myslí uživatelů jazyka. To je kořen, jak Quine říká, „zhoubného mentalismu“, který „otravuje sémantiku“. Podle Quina nemůže být sémantika ničím jiným než zkoumáním „zjevného chování“ uživatelů jazyka (případně jejich „dispozic“ k takovému chování). Sémantika tak podle něj nespočívá v hledání věcí, které jsou propojeny s výrazy, spočívá ve zkoumání struktury jazyka a struktury oněch ‚her‘,

⁵⁴ E. Benveniste, *Problèmes de Linguistique générale*, Paris 1966.

⁵⁵ W. V. O. Quine, *Word and Object* (= *WO*), Cambridge (Mass.) 1960.

⁵⁶ H. Putnam, *Realism with a Human Face*, Cambridge (Mass.) 1990, str. 28; český překlad: *Realismus s lidskou tvář*, in: *Co po metafyzice?*, Bratislava 1997.

⁵⁷ Podrobně jsem toto téma rozebíral ve svém úvodu k *OJDK*.

⁵⁸ W. V. O. Quine, *OROE*, str. 27.

keré s tímto jazykem ‚hrajeme‘; a významy jsou materializací postavení výrazů v rámci těchto her. O tom, že právě tohle je (podle mě) skutečný *strukturalismus*, bude především druhá část této knihy.

Budeme se tedy snažit ukázat, že na jazyk je třeba se dívat nikoli jako na nástroj pouhého *kopírování* světa, ale jako na nástroj určité *interakce* se světem – interakce, skrze niž se mění i podoba, kterou svět pro uživatele jazyka má. Sémantika pak z tohoto pohledu musí být záležitostí především toho, jak mluvčí jazyk užívají; a významy je tak třeba vidět nikoli jako věci, které jsou výrazy ‚onálepkovávány‘, ale spíše jako jakési *hodnoty*, jichž tyto výrazy pro jejich uživatele nabývají z hlediska své použitelnosti v rámci oné interakce, kterou jazyk zprostředkovává.⁵⁹

Znovu ovšem zdůrazněme, že je možné – a často i vhodné – takové hodnoty chápat jako objekty, s nimiž jsou výrazy spojeny. Takové pojetí významu nám často pomůže velice názorně nahlédnout fungování některých konkrétních výrazů a jazykových konstrukcí (a pomůže nám vyhnout se představě, že významy jsou něčím subjektivně-psychologickým). Je-li ale to, o co nám jde, skutečná *podstata* jazyka a významu, musíme mít stále na mysli, že to je jenom pomocný obraz, a to jeden z možných pomocných obrazů.

⁵⁹ Do jaké míry se tak smývá tradiční hranice mezi *sémantikou* a *pragmatikou* jsem rozebíral na jiném místě (viz J. Peregrin, *Pragmatization of Semantics* [= PS], in: K. Turner [vyd.], *The Semantic/Pragmatic Interface from Different Points of View*, Amsterdam 1999).

2. STRUKTURALISMUS: HESLO NEBO POJEM?

2.1 Jazyk: ‚nomenklatura‘ nebo ‚struktura‘?

Zdá se, že teoretické a filosofické přístupy k jazyku, jak se s nimi setkáváme v našem století, je možné rozdělit do dvou zásadně odlišných skupin, které do velké míry kopírují už dříve zmíněné dělení filosofie na analytickou a kontinentální. Přístupy první z těchto skupin spočívají v nahlížení jazyka jako určité matematické struktury a z nich vycházející teorie jazyka jsou obvykle víceméně aplikacemi matematiky či logiky. To je chápání jazyka, jehož ‚ideologie‘ vychází z tradic analytické filosofie (Frege, Russell, Carnap, Wittgenstein, Quine),⁶⁰ z moderní formální logiky (Tarski, Montague)⁶¹ a matematicky pojaté jazykovědy (Chomsky);⁶² jeho praktickými výsledky jsou matematické a matematicko-logické teorie syntaxe a sémantiky. Za charakteristické *krédo* tohoto přístupu k jazyku pak můžeme považovat prohlášení jednoho z nejvýznamnějších představitelů formálně-logického přístupu k jazyku, amerického logika Richarda Montagua (autora prvního široce přijatého intenzionálně-logického modelu sémantiky angličtiny), že mezi přirozeným a formálním jazykem není žádný podstatný rozdíl.⁶³

Druhá skupina přístupů je naproti tomu charakterizována odmítnutím matematiky a formalismů a příklonem k takovým vyjádřením podstaty jazyka, které mají často blíže k literárním dílům než k od-

⁶⁰ Viz J. Peregrin, *LFFL*.

⁶¹ Viz J. Peregrin, *ÚTS*.

⁶² Viz P. Sgall a kol., *Úvod do syntaxe a sémantiky*, Praha 1986.

⁶³ R. Montague, *Formal Philosophy: Selected Papers of R. Montague*, R. Thomason (vyd.), New Haven 1974, str. 188.

2. Strukturalismus: heslo nebo pojem?

borným pojednáním. K ‚ideologům‘ tohoto pohledu je možné počítat mnohé kontinentální filosofy, třeba Martina Heideggera („jazyk jako ‚příbytek bytí““),⁶⁴ ale především onen různorodý soubor myslitelů, kteří vešli do dějin pod souborným názvem *strukturalisté* a hlásí se k odkazu Ferdinanda de Saussura (Jakobson, Hjelmslev, Lévi-Strauss, Foucault, Lacan, Deleuze, Derrida).⁶⁵ Říká-li tedy Montague, že teorie jazyka je jakýmsi druhem matematiky, pak Jakobson ji vidí spíše jako něco příbuzného literární kritice, protože podle něj „jazyk je podstatný jedině jako poezie“.⁶⁶

Toto dělení, které se tak očividně nabízí, se však při bližším zkoumání může ukázat jako povrchní. Pro nás bude mnohem zajímavější a podstatnější jiné dělení; to, které vychází z úvah načrtnutých v předchozí kapitole, totiž úvah o různých možných způsobech nahlížení podstaty vztahu výrazu k jeho významu. Toto dělení probíhá napříč standardně rozeznávanými filosofickými směry a odděluje od sebe ty, kdo vidí jazyk jako nějaký druh *nomenklatury*, to jest jako nějaké ‚sady nálepek‘, od těch, kteří toto odmítají.

Přístupy, které nazýváme *nomenklaturistickými*, jsou charakterizovány tím, že berou vztah mezi výrazem a jeho významem jako něco, co je věcí prostě těchto dvou entit, a co nijak přímo nesouvisí s tím, zda je výraz součástí nějakého jazykového systému. Výraz a jeho význam jsou podle tohoto názoru dvě samostatné věci, pro jejichž spojení je podstatná nějaká *sémiosis*, to jest nějaký proces nebo akt spojení, nikoli jazykový systém. Znázorníme-li jazyk obrázkem 2 (pocházejícím ve své podstatě od Saussura), můžeme o něm hovořit jako o záležitosti dvou typů relací: relací *horizontálních* (propojujících mezi sebou jazykové znaky) a relací *vertikálních* (propojujících označující, to jest výrazy, s označovanými, jejich významy). Nomenklaturistické přístupy pak můžeme charakterizovat jako ty, které berou vertikální relace za zcela nezávislé na relacích horizontálních a pro něž jsou to čistě tyto vertikální relace, které dělají jazyk jazykem.

⁶⁴ R. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1959.

⁶⁵ Viz P. Michalovič, P. Minár, *Úvod do štrukturalismu a postštrukturalismu* (= *ÚŠP*), Bratislava 1987.

⁶⁶ Viz H. Holenstein, *Jakobson's Philosophical Background*, in: K. Pomorska et al. (vyd.), *Language, Poetry and Poetics*, Berlin 1987, str. 25.

Obrázek 2

Podle přístupů druhé skupiny naproti tomu vertikální relace, spojující výrazy s jejich významy, nemohou existovat bez relací horizontálních, tj. těch, které propojují smysluplné výrazy mezi sebou. Na rozdíl od nomenklaturistického přístupu není pro tento přístup jazyk prostředkem kódování na něm nezávisle strukturovaného myšlení či světa; je naopak něčím, co takovou strukturu teprve zprostředkovává. Nabízí se tedy nazvat tento přístup *strukturalistickým* – učiníme-li však tak, musíme se vyvarovat asociací se strukturalismem jako filosofickým směrem, protože, jak jsme zdůraznili, dělení, o které nám teď jde, nerespektuje dělení na obvyklé filosofické školy. Podle názoru, který je v tomto smyslu strukturalistický, není význam nějakou už hotovou věcí, kterou bychom výrazem prostě označovali. (Bez pomoci jazyka, bez jeho strukturujícího účinku, by významy totiž jakožto věci neexistovaly.) Význam je tedy spíše, jak už jsme řekli, něčím jako *hodnotou* příslušného výrazu, hodnotou, která má co dělat s použitelností tohoto výrazu v rámci jazykové praxe.

V předchozí kapitole jsme se pokusili naznačit, že je to toto druhé, strukturalistické pojetí jazyka, které je přiměřenější; že nomenklaturistické pojetí (o kterém jsme tam hovořili jako o pojetí *sémiotickém*), jakkoli souzní s nekritickým a zdánlivě samozřejmým pohledem na jazyk, je zásadně problematické. Pokusili jsme se předběžně naznačit, že vidět význam jako nějakou věc, kterou označujeme výrazem, tak jako nějaký muzejní exponát označujeme nálepkou s textem – tedy propadat quinovskému *mýtu muzea* – je zavádějící. Tvrdíme, že přiměřenější je pojetí, které jsme právě nazvali strukturalistickým; avšak abychom tomuto tvrzení dali skutečně srozumitelný obsah, musíme takto chápaný pojem strukturalismu poněkud detailněji charakterizovat.

2.2 Co je to strukturalismus?

Není pochyb o tom, že termín *strukturalismus* je jedním z klíčových slov historie filosofie tohoto století. Strukturalismus jako filosofický směr je bezesporu něčím, co si od současné filosofie nelze odmyslet; a bez čeho by asi vypadaly zcela jinak i takové vědní obory jako jazykověda či teorie umění. Co to tedy strukturalismus je?

Je obvyklé, že je-li tento termín vůbec nějak vymezován, bývá to v duchu definice, jakou předkládá Caws: „*Strukturalismus* je filosofickým názorem, podle kterého je povaha předmětů humanitních nebo společenských věd relační, a nikoli substanční.“⁶⁷ Tato definice je jistě rozumným zobecněním Saussurovy maximy, která říká, že v jazyce se vše zakládá na relacích.⁶⁸ Problém je ovšem v tom, že tohle můžeme jenom stěží chápat jako definici, či jako netriviální vysvětlení – co to obecně znamená, že je povaha nějaké entity relační, a nikoli substanční, je totiž nejméně stejně tak nejasné jako sám pojem strukturalismu.

Někteří z těch, kdo o strukturalismu píší, tak pochybují o tom, že tento termín má vůbec nějaký skutečný význam: toto slovo, říkají, je užíváno jako souhrnné označení souboru tak rozličných myšlenek, lidí a aktivit (Merquior říká: „hromady nečitelných učenců, většinou Francouzů, působících v oblasti humanitních a společenských věd a filosofie“),⁶⁹ že bychom mohli jen stěží najít něco, co mají všechny společného (případně že to, co společného mají, není teoreticky uchopitelné).⁷⁰ Některé knihy o strukturalismu naznačují, že seznámit se se strukturalismem znamená seznámit se s několika mysliteli, jejichž prakticky jediným skutečným spojovacím článkem je

⁶⁷ P. Caws, *Structuralism*, Atlantic Highlands 1988.

⁶⁸ V kritickém vydání Saussurova *Kurzu obecné lingvistiky* (F. de Saussure, *Cours de linguistique générale. Édition critique préparée par T. de Mauro* [= CLG-EC], Paris 1972) je možné najít i zcela obecnou formulaci: „Vše je relace“.

⁶⁹ J. G. Merquior, *From Prague to Paris*, London 1986.

⁷⁰ E. Leach (*Structuralism in Social Anthropology*, in: D. Robey [vyd.], *Structuralism: An Introduction*, Oxford 1973, str. 37) říká: „Strukturalismus není ani teorie, ani metoda, ale ‚způsob vidění věcí‘“.

2.2 Co je to strukturalismus?

neurčitý respekt k učení Saussura;⁷¹ jiné, jako ta Deleuzova rozebíraná v úvodu této knihy, se pokoušejí nějakého jádra takto chápaného pojmu *strukturalismus* dobrat, avšak s výsledkem, který zde z důvodů probíraných v úvodu této knihy nepovažujeme za uspokojivý.

Zde chceme k termínu „strukturalismus“ přistoupit poněkud jinak a chápat ho v onom užším a dosti přesně vymezeném smyslu, který jsme naznačili již dříve: to jest zhruba řečeno jako označení pro určitý specifický názor na povahu jazyka,⁷² totiž pro popření toho, že by byly ‚horizontální‘ vztahy mezi výrazy (tj. systemické vztahy činicí z výrazů jazykovou soustavu) druhotné vzhledem k ‚vertikálním‘ vztahům mezi výrazy a jejich významy. Strukturalismus v tomto smyslu tedy znamená trvání na tom, že ‚vertikální‘ relace jistým podstatným způsobem ‚parazitují‘ na relacích ‚horizontálních‘; a že pochopit podstatu těch prvních nelze bez pochopení podstaty těch druhých. Chceme se také pokusit doložit, že tato interpretace, jakou pro termín „strukturalismus“ navrhuje, do značné míry odpovídá tomu, co lze najít u Saussura – i když to jistě zdaleka nepostihuje všechno to, co tento termín znamená v ústech Saussurových proklamativních následovníků.

Faktem totiž je, že v rukou některých francouzských filosofů se Saussurovo dědictví často stávalo spíše jakousi zbraní proti fenomenologii předchozí generace francouzských filosofů (případně proti analytické filosofii jejich anglo-amerických kolegů – což považují za zvláště nemístné, protože, jak se pokusíme ukázat dále, je učení mnoha předních představitelů analytického hnutí Saussurovi samotnému velice blízké). Francouzští strukturalisté přijali za své pouze některé aspekty Saussurova učení (zvláště ty, které se jim zdály vést k ‚emancipaci‘ humanitních věd od věd přírodních), zatímco jiné aspekty zcela ignorovali.⁷³

⁷¹ To se zdá platit i pro zde již citovaný Michalovičův a Minárův *Úvod do strukturalismu a poststrukturalismu*.

⁷² Říkáme-li, že jde o názor týkající se *jazyka*, nechceme tím ovšem tvrdit, že by jej nebylo lze vztáhnout i na jiné ‚znakové soustavy‘ – pokud mají něco jako ‚horizontální‘ a ‚vertikální‘ dimenzi.

⁷³ Extrémní případ toho, jak skepticky může být vztah francouzských strukturalistů k Saussurovi nahlížen, představuje Pavel. Ten vidí celé toto

2.3 Co říká Saussure

V jakém smyslu je tedy sám Saussure strukturalistou? My tvrdíme, že Saussurův vlastní strukturalismus spočívá především v jeho přesvědčení, že entity, kterými se zabývá teorie jazyka (zvláště významy,⁷⁴ ale obecněji všechno to, co Saussure nazývá *jazykovou realitou*) je třeba nahlížet jako ‚hodnoty‘ vzešlé z opozic jazykové soustavy. Abychom to vysvětlili podrobněji, musíme nejprve krátce rozebrat pojem struktury a pojmy s ním související. (Podrobněji je pak budeme rozebírat v následující kapitole.)

První věc, které si všimneme, je to, že hovořit o *struktuře* dává smysl jedině tam, kde jsou nějaké *části*, které jsou uspořádávány do nějakých *celků* – struktura je totiž zřejmě právě záležitostí způsobu uspořádání částí do celku. Pojem struktury má tedy místo jedině v kontextu nějaké *soustavy celků a částí* (v anglicky psané literatuře se vžil termín „part-whole system“); a chceme-li na tomto pojmu založit teorii jazyka, musíme tedy jazyk vidět právě jako takovou soustavu.

K tomu je třeba dodat, že takovéto chápání jazyka jako soustavy celků a částí, jaké máme nyní na mysli, není triviální. Výrazy jazyka

hnutí jako výsledek toho, že jeho protagonisté ve skutečnosti vůbec nepochopili, co Saussure říká: „Spletli si výsledky specializované vědy se souborem spekulativních obecností. Věřili, že z prostomyslných popisných výroků mohou být odvozeny ohromující metafyzická prohlášení.“ (T. G. Pavel, *The Feud of Language*, Cambridge 1989, str. VII.)

⁷⁴ F. de Saussure (*CLG*, str. 158 nn.) ovšem nabádá k neztotožňování *hodnoty* výrazu s jeho *signifikancí* (což je v českém překladu uváděno prostě jako *význam*). Já se však domnívám, že Saussurovu *signifikanci* nelze ztotožňovat s významem v intuitivním smyslu tohoto slova. Intuitivnímu pojmu *význam* (ve smyslu toho, co člověk zná či umí, když ovládá příslušný výraz), je, jak se zdá, bližší Saussurův pojem *smyslu*. Bez ohledu na specifickou Saussurovu terminologii však trváme na tom, že *význam* v našem běžném slova smyslu je (určitou) hodnotou v Saussurově slova smyslu. (De Mauro tvrdí, že Saussurova terminologie „odpovídá požadavku, který zdůrazňují i nejvýznačnější logikové“, přičemž cituje Frega [viz F. de Saussure, *CLG-EC*, pozn. 132]. Jeho výklad Fregovy distinkce mezi *smyslem* a *významem* je však zmatečný a k pochopení či ospravedlnění Saussurova úzu podle mého názoru nijak nepřispívá.)

jsou samozřejmě nahlédnutelné také prostě jako řetězce písmen a mezer, které jako takové sestávají z částí (tak výrok „Lúthien miluje Berena“ můžeme vidět jako řetězec sestávající z částí „Lúthien miluje“ a „Berena“, nebo z „Lúthien“ a „miluje Berena“, či z „Lúthien“, „miluje“ a „Berena“), to však není ona struktura, která by byla z hlediska pochopení podstaty jazyka zajímavá. Tou podstatnou strukturou je ta, jež je výsledkem studia generací jazykovědců a které se obvykle říká *gramatická* – ta je ovšem založená na vidění výrazů nikoli prostě jako řetězců, ale jako jistých gramatických celků. Podle ní je věta „Lúthien miluje Berena“ nejrozumněji nahlédnutelná jako skládající se z výrazů „Lúthien“ a „milovat Berena“ (‘podmětu‘ a ‘přísudku‘), či ze slov „Lúthien“, „milovat“ a „Beren“. (Povšimněme si, že nyní se za části věty prohlašují řetězce, které nejsou jejími částmi v tom předchozím, triviálním smyslu – například „milovat“. To je dáno tím, že tvar „miluje“ se pokládá jenom za určitý ‚tvar‘ či určitou ‚manifestaci‘ slova „milovat“.)

Dále si všimněme, že i v kontextu nějaké soustavy celků a částí má skutečný smysl hovořit o struktuře jedině tam, kde mohou existovat *různé* celky sestávající z *týchž* částí. *Struktura* je pak právě tím, čím se tyto celky liší. Tak řekli jsme, že na větu „Lúthien miluje Berena“ se můžeme dívat jako na složenou z částí „Lúthien“, „milovat“ a „Beren“; a věta „Lúthien je milována Berenem“ pak může být nahlížena jako skládající se z *týchž* částí, ovšem spojených jiným způsobem, a tudíž vytvářejících jinou strukturu.

Vidění jazyka jako takovéto soustavy celků a částí přirozeným způsobem vede k vidění výrazů jako jakýchsi stavebních kamenů, jako potenciálních složek složitějších výrazů. Relativně definitivními celky pak jsou věty (definitivními proto, že věta už je ‚úplným‘ celkem v tom smyslu, že jí lze něco sdělit; relativně proto, že i věta může být součástí složitějších vět). Každý prvek takovéto soustavy, každý její ‚stavební kámen‘, je vhodný k určitému způsobu budování určitých celků, a je nevhodný pro jiné způsoby a jiné celky. Dva prvky pak mohou být použitelné stejným či podobným, ale také zcela odlišným způsobem. Jsou-li použitelné stejným způsobem, jsou tyto prvky z tohoto hlediska vnímány jako *ekvivalentní* – při budování jakéhokoli celku můžeme jeden z nich kdykoli zaměnit tím druhým, a vždy dostaneme výsledek, který je totožný s tím, jenž bychom dostali, kdybychom záměnu neprovedli – přesněji řečeno,

který je s ním *ekvivalentní* v tom smyslu, o němž právě uvažujeme. (Vrátíme se k tomu v následující kapitole.)

Použitelnost prvku pak můžeme vidět jako určitou *hodnotu* tohoto prvku; a podobnost či nepodobnost použitelnosti jako záležitost míry shody či neshody těchto hodnot. Přitom je však třeba mít na paměti, že tomu není tak, že bychom měli nějaké abstraktní hodnoty, a těm potom přiřazovali prvky našeho systému; že je tomu naopak tak, že hodnoty vznikají ‚materializací‘ vztahů, vyplývajících z vhodnosti těchto prvků pro nějaký účel. Není tedy rozumné dívat se na stejnost hodnoty jako na to, co ‚způsobuje‘ ekvivalenci – tuto ekvivalenci bychom spíše měli vidět jako ‚vytvářející‘ hodnoty. Pojem ekvivalence či *identity*, použijeme-li Saussurova termínu, je tak jednou stranou mince, jejíž druhou stranou je pojem *hodnoty*. Proto může Saussure říci, že „pojem identity splývá s pojmem hodnoty a naopak“.⁷⁵ Hlavní strukturalistickou tezí, kterou Saussurovi připisujeme, nyní můžeme vyjádřit tak, že všechny abstraktní entity, se kterými má teorie jazyka co do činění, mohou (či mají) být považovány za hodnoty, a tím za určité ‚vedlejší produkty‘ určitých identit (či *opozic*, které jsou identitám komplementární). To je zřejmě to, co vede Saussura k závěru, že „v jazykovém stavu [tj. v jazyce fixovaném k nějakému časovému okamžiku – JP] spočívá vše na vztazích“.⁷⁶

Doložme to, co bylo právě řečeno, podrobnějšími citacemi ze Saussurova textu. Saussure začíná své pojednání o obecných principech teorie jazyka důrazným varováním před chápáním jazyka jako nomenklatury: před představou, že slova jsou spojována s již před nimi existujícími významy prostřednictvím jednoduché operace pojmenovávání. Právě proti tomu staví svoje pojetí významu jakožto hodnoty výrazu: jazyk je, jak říká, „soustavou čistých hodnot, které nejsou určovány ničím jiným než okamžitým stavem jeho termínů.“⁷⁷ *Hodnota* výrazu, jakou je jeho význam, je tedy konstituována výhradně *vztahy* mezi výrazy – „v sémiologických systémech, jako je jazyk,“ říká Saussure, „kde se prvky udržují ve vzájemné rovnováze podle určitých pravidel, splývá pojem identity

⁷⁵ F. de Saussure, *CLG*, str. 154.

⁷⁶ Tamt., str. 170.

⁷⁷ Tamt., str. 116.

s pojmem hodnoty a naopak.⁷⁸ To je dáno tím, že říci, že dva prvky jsou (z nějakého hlediska) ekvivalentní („identické“, říká Saussure), je *totéž* jako říci, že mají (z tohoto hlediska) tutéž hodnotu. Dnešní vlak v 8:25 ze Ženevy do Paříže je patrně zcela jiným fyzikálním objektem než zítřejší vlak v 8:25 ze Ženevy do Paříže – oba tyto objekty jsou ale ve zřejmém smyslu funkčně identické, oba jsou tak ve zřejmém smyslu *tímtéž* vlakem v 8:25 ze Ženevy do Paříže.⁷⁹ Abstraktní objekt *vlak v 8:25 ze Ženevy do Paříže* je v tomto smyslu *konstituován čistě (funkční) ekvivalencí mezi určitými hmatatelnými entitami*; a ve stejném smyslu jsou hodnoty výrazů, jakými jsou významy, konstituovány *čistě (funkčními) ekvivalencemi mezi těmito výrazy* a v tomto smyslu *parazitují na slovech jako na svých materiálních, nosičích*.

Saussurův strukturalismus tedy spočívá především v nahlížení jazykové reality jako soustavy hodnot redukovatelných na identity a opozice. Není tomu ale tak, že nějaké konkrétní jednotky (slova) a nějaké základní vztahy mezi nimi (funkční ekvivalence) jsou nám prostě dány bezprostředně a že ostatní abstraktní „jazykovou realitu“ pak můžeme nahlédnout jako materializaci těchto vztahů mezi těmito jednotkami. Podle Saussura jsou totiž všechny, i ty „základní“ jednotky v jistém smyslu abstraktní, odvozenou záležitostí. „Jazyk,“ říká Saussure, „se nenabízí jako množina předem vymezených znaků, které stačí studovat co do jejich významu a uspořádání; je to nepřehledná masa a její jednotlivé prvky může odhalit pouze vhléd a zkušenost.“⁸⁰ To, že *gramatická* struktura jazyka (tj. ta struktura celků a částí, jejímž ztělesněním se nám jazyk stává, když se ho snažíme teoreticky uchopit) není něčím, co by pro nás bylo bezprostředně „hmatatelné“, znamená, že identifikovat jednotky jazyka a rozpoznat jeho konstrukce (tj. najít jeho „základní stavební kameny“) je velice netriviální záležitost. Proto Saussure prohlašuje, že nejenom pojem hodnoty, ale i pojem jednotky splývá s pojmem identity. Konkrétní jazykovou realitou, na níž „abstraktní“ jazyk „parazituje“, tudíž není soustava jednotek a vztahů mezi nimi – ta už je sama teoretickým, abstraktním konstruktem. „Představa takto

⁷⁸ Tamt., str. 154.

⁷⁹ Tamt., str. 151.

⁸⁰ Tamt., str. 146.

vymezené hodnoty,“ shrnuje Saussure a formuluje tak *krédo* své strukturalistické metodologie, „ukazuje, že považovat termín prostě za spojení určitého zvuku s určitým pojmem je hrubě zavádějící. Definovat ho tímto způsobem znamená izolovat ho od jeho systému; znamenalo by to předpokládat, že lze začít od termínů a systém konstruovat tak, že je budeme dávat dohromady, zatímco ve skutečnosti je tomu naopak tak, že je třeba začít od vzájemně propojeného celku a analýzou získat jeho prvky.“⁸¹

„Jazyková entita,“ říká Saussure, „není přesně definována, dokud není *vymezena*, tj. oddělena od všeho, co ji obklopuje ve fonickém řetězci. Takto vymezené entity či jednotky stojí v mechanismu jazyka ve vzájemných opozicích.“⁸² Existuje tu něco substanciálního, to jest faktické výpovědi lidí (určité druhy zvuků těmito lidmi vydávané), avšak podstatná není tato substance, ale struktura, která z těchto epizod činí *jazykové promluvy* – a úkolem lingvistické teorie je tuto strukturu identifikovat, masu výpovědí rekonstruovat jako soubor konstruktů, zbudovaných z nějaké základní sady stavebních kamenů podle nějakých základních pravidel. „Jazyk má tu zvláštní, překvapivou vlastnost,“ tvrdí Saussure, „že nemá entity, které jsou pozorovatelné od počátku, a přesto nás nenechává na pochybách, že existují a že jejich vzájemná souhra jazyk konstituuje.“⁸³ To znamená, že třebaže je jazyk primárně nepřehlednou změť či mnohostí, abychom ho uchopili a pochopili, musíme ho nahlédnout jako určitou soustavu celků a částí. Jazyk tedy *nevzniká* propojováním nějakých už hotových objektů – potenciálních ‚označujících‘ s potenciálními ‚označovanými‘ – nějakým aktem *sémiosis*, protože označující i označované se v podstatném smyslu konstituují až s jazykem. Saussurova *sémiologie* tedy není *sémiotikou* ve smyslu předchozí kapitoly.⁸⁴

⁸¹ Tamt., str. 157.

⁸² Tamt., str. 145.

⁸³ Tamt., str. 149.

⁸⁴ Říká-li tedy Palek, že základní rozdíl mezi Peircovou a Saussurovou teorií znaku spočívá v tom, že Saussure se omezuje na *jazykové* znaky („v Saussurově znakové koncepci je limitujícím faktorem znakového schématu ... určitý jazyk, souvislosti mimo jazyk z této koncepce vidět nejsou“ [B. Palek, vyd., *Sémiotika*, Praha 1997 str. 18]), domnívám se, že nepostihuje

2.4 Problémy

Saussurovský strukturalismus tudíž nespočívá jenom v redukování ‚abstraktních‘ entit jazyka na nějaké ‚konkrétní‘ entity (jednotky) a opozice mezi nimi – spočívá v redukování i těch entit, které se nám z hlediska těch abstraktnějších jeví jako ‚konkrétní jednotky‘ či ‚základní stavební kameny‘, na opozice. „Charakteristiky jednotky splývají s touto jednotkou samotnou,“ říká Saussure⁸⁵. To znamená, že „v jazyce existují pouze difference *bez pozitivních termínů*“;⁸⁶ že „jazyk je forma, a nikoli substance“.⁸⁷

2.4 Problémy

Nechci ovšem vzbudit dojem, že vše, co Saussure říká, zapadá do té interpretace, již jsme pro jeho spis právě navrhli. Nikoli, Saussure na některých místech říká i věci, které do této interpretace dobře nezapadají, či které se s ní mohou zdát být přímo v rozporu. Snažili jsme se však doložit, že i ty myšlenky, na které zde my klademe důraz, Saussure skutečně vyjadřuje, a tak si tuto situaci vykládáme tím, že Saussure sám není vždy zcela konzistentní. Zdůvodnění této situace vidíme v tom, že tento velikán jazykovědy ve svém tápavém vytváření zcela nového, ‚strukturalistického‘ rámce chápání jazyka nemohl než se tu a tam opřít o rámec starý, a proto se od něj nedokázal zcela oprostit.

Jaké rozpory máme na mysli? Zmíníme se o dvou. Zaprvé, ač se Saussure tak jednoznačně ohrazuje proti chápání jazyka jako nomenklatury, na nejednom místě se vyjadřuje tak, jako by tuto odmítnutou představu nějakým způsobem přece jenom předpokládal. (By-

to podstatné: totiž to, že pro Peirce je znak sémiotickým propojením dvou do té doby nezávislých entit, zatímco pro Saussura se oba ‚póly‘ tohoto znaku konstituují až s konstitucí tohoto znaku jako takového – a znak proto podle něj nemůže existovat bez systému, bez struktury. Je-li tedy u Peirce a dalších sémiotiků vše včetně struktury redukovatelné na *sémiosis*, u Saussura je naopak vše redukovatelné na *strukturu*, která je konstitutivní pro znak.

⁸⁵ F. de Saussure, *CLG*, str. 168.

⁸⁶ Tamt., str. 166.

⁸⁷ Tamt., str. 169.

2. Strukturalismus: heslo nebo pojem?

lo by ovšem až nepochopitelné, kdyby svůj ‚strukturalistický obrat‘ dokázal provést tak bezchybně, aby se dokázal zcela beze zbytku osvobodit od toho způsobu řeči, který byl v době, kdy on svou koncepci tvořil, bezmála jediný možný.) Zadruhé, o významové stránce jazykových znaků, o ‚označovaných‘ jazyka, se Saussure často s naprostou samozřejmostí vyjadřuje jako o věcech myšlení, čímž se někdy nebezpečně blíží takovému psychologicko-sémiotickému pojetí jazyka, které jsme v minulé kapitole striktně odmítli a které jinak odmítal i on. (Tady je, domníváme se, důvodem to, že Saussure prostě neměl k dispozici pojmový aparát, o který by mohl svou nep psychologickou teorii významu opřít, a v některých místech mu nezbylo než se zase opřít o mentalistickou terminologii.)⁸⁸

Uvedme několik příkladů: na straně 28 například čteme (zdůrazněme ovšem, že jde o jednu z pasáží, která je z hlediska Saussurova autorství obzvláště sporná)⁸⁹:

Představme si dvě osoby, A a B, jak spolu hovoří. Okruh začíná v mysli jednoho z nich, řekněme A, v níž se nacházejí předměty vědomí, které můžeme nazývat pojmy, asociované s reprezentacemi jazykových znaků, či sluchových obrazů, jež slouží k jejich vyjádření. Můžeme předpokládat, že daný pojem v mozku uvolní odpovídající sluchový obraz; to je zcela psychický jev a ten je následován fyziologickým procesem: mozek vysílá impuls odpovídající obrazu orgánům tvoření zvuku; zvukové vlny se potom šíří z úst A k uchu B; což je čistě fyzikální proces. Potom okruh pokračuje v B, v opačném pořadí: od ucha do mozku, fyziologický přenos sluchového obrazu; v mozku, psychická asociace tohoto obrazu s odpovídajícím pojmem.

⁸⁸ Není ovšem vyloučeno, že alespoň některé rozpory tohoto druhu byly do textu *Kurzu* zaneseny těmi, kdo mu dávali podobu knihy. Celý tento text je totiž jenom dodatečnou rekonstrukcí Saussurových přednášek z jeho vlastních poznámek a z poznámek jeho posluchačů, a tak je samozřejmě diskutabilní, do jakých detailů lze myšlenky v něm vyjádřené a obraty použité pro jejich vyjádření skutečně připisovat samotnému Saussurovi. Na možnost něčeho takového důrazně upozorňuje například editor nového vydání *Kurzu* Tullio de Mauro (viz F. de Saussure, *CLG-EC*, pozn. 231).

⁸⁹ Pro tuto konkrétní pasáž totiž neexistují vůbec žádné podklady v Saussurových vlastních poznámkách, které byly pro rekonstrukci používány.

Takový popis komunikace velice připomíná to, co jsme v předchozí kapitole znázornili na obrázku 1 a co jsme pak jednoznačně odmítli. Nejde ovšem o to, že by komunikace nemohla probíhat nějak takhle, že by při ní nemohla hrát klíčovou roli nějaká dvě mozková centra, jedno související s výrazy jako takovými a druhé s tím, co tyto výrazy znamenají. (Některé novější neurofyziologické výzkumy se dokonce zdají nasvědčovat tomu, že by taková lokalizace mozkových funkcí mohla být skutečně reálná.) Jde o to, že tohle má pramálo co dělat s významem a s jazykem v saussurovském smyslu – rozhodně nelze říci, že *pojmem*, který by byl vyjadřován uvažovaným jazykovým výrazem, by mohla být nějaká oblast v mozku. A i interpretujeme-li zde Saussura tak, že pojmy nejsou v mozku, ale v mysli, máme stále obrázek, který je stěží udržitelný. Představa, že pojmy jsou nějaké mentální obrázky spojené v mysli s nějakými mentálními signaturami slov (převzatá možná od britských empiristů), není opět ničím jiným než quinovským mýtem muzea. Jak konstatuje Michael Dummett⁹⁰, tato pasáž tedy nemůže být správná nejméně ze dvou důvodů. Zaprvé, „to, že někdo porozumí nějakému slovu jako vyjádření nějakého pojmu, nemůže být vykládáno jako záležitost toho, že toto slovo vyvolá v jeho mysli pojem, který si tento člověk s oním slovem asocioval, protože žádný takový proces jako vstupování pojmu do mysli neexistuje: do mysli může vstupovat tón, jméno, vzpomínka na nějakou scénu či nějakou vůni, pojem však není věc takového druhu, aby se o něm tohle dalo smysluplně říci.“ A zadruhé, „kdyby mít pojem bylo něco takového jako mít občasnou bolest, to jest kdyby pojem vstupoval do mysli při určitých příležitostech, stále bychom ještě potřebovali vysvětlení, co to znamená tento pojem *používat*. O někom, kdo by ho používat nebyl schopen, by se normálně řeklo, že tento pojem prostě nemá, tak jako by se o někom, kdo by nebyl schopen říci, zda něco je nebo není stromem, či říci, co stromy jsou nebo co dělají, řeklo, že nezná význam slova ‚strom‘. Nic by mu nepomohlo, kdyby tvrdil, že kdykoli to slovo slyší, pojem stromu se mu dostává do mysli, jakkoli je to náhodou pojem, který nedokáže používat.“ Představa pojmů, významů slov, jako nějakých mentálních obsahů je prostě, jak už

⁹⁰ M. Dummett [*The Origins of Analytical Philosophy* (= *OAP*), I–II, in: *Lingua e Stile*, 23, 1988], str. 185.

2. Strukturalismus: heslo nebo pojem?

jsme konstatovali v předchozí kapitole, nepřijatelná; a odmítneme-li nomenklaturismus, je nepřijatelná i představa pojmu jako čehokoli, co je už hotové před svým jazykovým vyjádřením.

Podívejme se dále na jinou pasáž z *Kurzu*: „Myšlenka chápaná sama o sobě je jako mlhovina, kde nic není nutně vymezeného. Neexistují předem dané ideje a nic není zřetelné před tím, než se objeví jazyk. ... Můžeme tudíž zobrazit ... jazyk ... jako řadu souvislých pododdělení načrtnutých současně na neurčitém plánu neuspořádaných idejí ... a na stejně neuspořádaném plánu zvuků.“⁹¹ „Jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami.“⁹² Tady se opět Saussurova kritika nomenklaturistického pohledu na jazyk nevyhne tomu, aby se vlastně o tento pohled opírala. Jak správně podotýká Hjelmslev, ze Saussurovy koncepce totiž přece vyplývá, že „substance závisí na formě v tak vysoké míře, že žije výlučně jen díky jí a že nelze v žádném smyslu tvrdit, že existuje samostatně“.⁹³ A právě proto, že substance, o které Saussure hovoří, vlastně z jeho pohledu neexistuje, musí se utéci k myslí a substancí si vypůjčit tam: tak se mu význam stává mentální entitou. Tak do jeho výkladu proniká psychologismus, v podobě implicitního předpokladu, že význam je mentální záležitostí.

Podobně problematické výroky najdeme u Saussura i v místech, kde se pokouší analyzovat opozice, které jsou pro jazyk konstitutivní. Rozlišuje dva druhy takových opozic: *syntagmatické* a *asociativní*. Ty první se týkají dvojic výrazů, které se spolu mohou spojovat (v ‚syntagmata‘), ty druhé se týkají těch dvojic, které se mohou vzájemně nahrazovat. Ty první jsou tedy, řekli bychom, záležitostí rozdílů mezi výrazy různých *kategorií* (jsou tedy ‚interkategoriální‘), zatímco ty druhé jsou věcí rozdílů mezi různými výrazy téže kategorie (‚intrakategoriální‘). Jenomže ten druhý druh opozic charakterizuje Saussure prostřednictvím *mentálních asociací*, a tak vzbuzuje dojem, že pro nějaké slovo resp. jeho význam je konstitutivní to, že si mluvčí při jeho zaslechnutí vybaví nějaká další

⁹¹ F. de Saussure, *CLG*, str. 155.

⁹² Tamt., str. 156.

⁹³ L. Hjelmslev, *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, Copenhagen 1966, str. 46; česky: *O základech teorie jazyka*, Praha 1972.

slova. To však očividně popírá jeho vlastní *krédo*, které bere za základ všeho prosté opozice – tady se totiž namísto opozic předpokládá nějaký mentální mechanismus. Vzato skutečně strukturalisticky, je tato dimenze výrazu produktem opozic mezi ním a ostatními výrazy, kterými ho lze nahrazovat – nikoli produktem mentálních asociací. (Také proto se později namísto o *asociativních* začalo hovořit o *paradigmatických* vztazích a opozicích.)

S těmito rozpory v Saussurově výkladu souvisí to, co považujeme za nejpodstatnější problém jeho přístupu k jazyku, totiž jeho víceméně bezvýhradně symetrické chápání vztahu mezi označujícími a označovanými. Oba tyto póly znaku se podle Saussura konstituují ve vzájemné symetrické závislosti, žádný z nich není nijak primární. Stěží však lze nepřipustit alespoň metodologickou *asymetrii*, kladoucí označující ‚před‘ označované. (Všimněme si, že jde o *obrácení* oné asymetrie, na které staví sémiotika, pro niž je označující jenom sekundární náhražkou označovaného.) Fonická (či grafická) stránka jazyka je nám totiž zjevně přístupná bezprostředněji než jeho stránka sémantická. Slovo totiž můžeme vyřknout či zapsat a odhlédnout od jeho významu (jakkoli by *jakožto slovo* vlastně neexistovalo, kdyby význam nemělo), zatímco význam jako hodnotu můžeme stěží prezentovat jinak než prostřednictvím slova. I je-li jazyk výhradně záležitostí opozic, existuje vždy prostřednictvím nějaké substance, něčeho ‚hmatatelného‘ – a tato substance je zjevně bezprostředněji svázaná s označujícími než s označovanými. To nás vede k tomu, že vidíme významy jako hodnoty výrazů – i když podle Saussura je situace vlastně symetrická a asi by nám tedy nemělo nic bránit to vidět obráceně.

2.5 Saussure versus Frege

Tvrdíme tedy, že Saussurovým problémem bylo to, že nedokázal nalézt pojmový rámec, o který by své převratné návrhy dokázal pevně opřít, a tak byl odsouzen k ‚nalévání nového vína do starých nádob‘. Nepodařilo se mu zcela se vymanit ze zajetí představy, že co není fyzické, musí být nutně mentální, a vyhnout se tak zaměňování *strukturálního* (a zejména *sémantického*) s *mentálním*. Ovšem vyhnout se tomu by podle našeho názoru bylo možné jedině s oporou nějaké systematické ne-psychologické teorie abstraktních entit.

2. Strukturalismus: heslo nebo pojem?

Existuje taková teorie, která by byla pro tyto účely vhodná? Domníváme se, že ano, a že to není nic jiného než moderní algebra a logika. Abychom toto tvrzení, které se někomu může jevit jako překvapivý skok ‚někam jinam‘, osvětlili, všimněme si na okamžik toho, co se odehrávalo paralelně se Saussurovým kladením základů moderní lingvistiky – totiž kladení základů moderní logiky v podání Gottloba Frega.⁹⁴ Abychom doložili, že Saussure a Frege nejsou myslitelé zcela mimoběžní, všimněme si jedné hodně diskutované pasáže z Fregova spisu *Základy aritmetiky*,⁹⁵ pasáže, kde Frege vysvětluje, jak chápat abstraktní entity.

Frege uvažuje o tom, jakým druhem objektu by mohlo být nějaké takové abstraktum, jakým je *směr přímky*, a provádí následující úvahu. Máme pojem rovnoběžnosti, který má charakter ekvivalence: rozumíme větám typu „Přímka a je rovnoběžná s přímkou b “ a umíme (alespoň principiálně) rozhodnout o jejich pravdivostních hodnotách. Přitom výrok „Přímka a je rovnoběžná s přímkou b “ můžeme parafrázovat jako „Směr přímky a je stejný jako směr přímky b “, a tento poslední výrok je pak možné chápat jako výrok o abstraktním objektu *směr*: o tom, že dvě různé přímky ‚realizují‘ (tj. mají) tentýž směr. To, že nám výroky o stejnosti směrů tak dávají jasný smysl, nám dovoluje zacházet se směrem jako s předmětem (dokážeme jej ‚znovu rozeznat‘ při různých ‚realizacích‘ jako tentýž), neříká nám to ale nic o tom, co to směr je. „Definice předmětu jako taková,“ říká Frege, „o něm vlastně nic neříká, nýbrž ustanovuje význam znaku.“⁹⁶ O směru přímky tedy můžeme říci jenom to, že je to něco, co je společné dvěma rovnoběžným přímkám. Předmět *směr a* je totožný s předmětem *směr b* právě tehdy, jsou-li a a b rovnoběžné; v takovém případě jsou totožné i obor pojmu *rovnoběžná s a* (množina rovnoběžek a) a obor pojmu *rovnoběžná s b* (množina rovnoběžek b). Frege proto navrhuje ztotožnit předmět *směr a* s oborem pojmu *rovnoběžná s a*, tedy, jak bychom řekli my dnes, s množinou všech rovnoběžek a .

Není snad třeba dodávat, že jde o úvahu zcela přímočaře analogickou úvaze o „vlak v 8:25 ze Ženevy do Paříže“, kterou provádí

⁹⁴ Viz J. Peregrin, *LFFL*, kap. 2.

⁹⁵ G. Frege, *Grundlagen der Arithmetik*, Breslau 1884.

⁹⁶ Tamt., str. 78.

Saussure v *Kurzu* a kterou jsme citovali výše. V obou případech máme nějaké výchozí předměty (přímky; vlaky jako fyzické objekty) a ekvivalence mezi nimi (rovnoběžnost; ekvivalenci z hlediska jízdního řádu). Ty dávají vzniknout novým předmětům (směrům; vlakům jako abstraktním objektům); každý z nich vzniká jako to, co mají společného všechny ‚staré‘ ekvivalentní objekty, jako *e pluribus unum*. Frege pak ovšem naznačuje další krok, který by dovolil propůjčit takto vzniklým novým objektům pevný status: vzniká-li nový objekt takto z množiny starých ekvivalentních objektů, mohli bychom ho – alespoň pro některé účely – přímo s touto množinou prostě ztotožnit. Abstraktní objekt směr přímky bychom tak mohli explikovat prostě jako množinu všech rovnoběžných přímk a abstraktní ‚vlak v 8:25 ze Ženevy do Paříže‘ jako množinu všech konkrétních vlaků, které se v jednotlivé dny vydávají v 8:25 z Ženevy do Paříže.⁹⁷ Tato cesta se ovšem plně otevře až tehdy, když se etabloje moderní formální matematika se svými množinami, relacemi a funkcemi. A to je něco, k čemu se právě Frege úspěšně pokusil přispět.

Tím ovšem nechceme říci, že Frege a jeho analytičtí následovníci úspěšně uskutečnili to, o co se ne tak úspěšně pokoušel Saussure. Frege a jeho bezprostřední pokračovatelé, jakými byli Russell či Carnap, totiž sice skutečně měli oproti Saussurovi náskok v tom, jak se jim podařilo teoreticky zvládnout abstraktní entity, avšak v pochopení oné ‚strukturální‘ povahy jazyka, na kterou Saussure ve svém spise tak jasnozřivě poukázal, měli naopak značnou ztrátu. Tuto ztrátu, domnívám se, se daří dohánět právě až té generaci filosofů, jejímž příslušníkům (kterými se budeme zabývat ve druhé části této knihy) je už lépe říkat postanalytičtí. Takže to, že se Saussurova a Fregova cesta minuly, bylo zřejmě ke škodě *oběma*.

⁹⁷ Takový druh *explikace* charakterizuje Quine (*WO*, str. 258–259) následujícím způsobem: „Soustředíme se na ty specifické funkce nejasného výrazu, pro které stojí za to si s ním lámat hlavu, a pak vymyslíme náhražku, jasnou a vyjádřenou námi zvoleným výrazivem, která tyto funkce plní. Všechny ty rysy explikanda, kterých se netýkají ony podmínky částečné shody diktované našimi zájmy a cíli, spadají do příhrádky ‚nepodstatné‘.“

2.6 Strukturalismus a lingvistika

Viděli jsme, že Saussurovo převratné pojetí jazyka lze do velké míry nahlížet jako rozchod s tím, co jsme v předchozí kapitole spolu s Quinem nazvali *mýtem muzea*, tedy s představou, že výrazy jsou prostředky označování předem daných objektů skutečného světa, tak jako jsou popisky v muzeu prostředky označování vystavených exponátů. Jestliže tento mýtus opustíme, stane se sémantika (podobně jako syntax, morfologie, fonologie atd.) především naukou o jednotkách jazyka, o ekvivalencích a o opozicích mezi nimi, a o hodnotách, kterým tyto vztahy dávají vzniknout; významy (a ostatní jazyková realita) pak budou přesazeny z fyzikálního či mentálního světa do světa abstraktního ‚strukturálního‘. Syntax, morfologie či fonologie se potom budou jevit jako různé cesty strukturálního výkladu opozice mezi (dobře utvořenými) větami a ostatními, nesmyslnými řetězci znaků či hlásek (přičemž syntax se zastavuje u slov, morfologie tyto dále rozkládá na ‚morfémy‘, jako jsou kmeny, přípony, předpony atd., a fonologie jde ještě dále, k ‚fonémům‘), zatímco sémantika bude chápána jako prostředek výkladu opozic podstatných z hlediska toho, co věta říká (paradigmaticky – jak uvidíme podrobněji dále – opozice mezi *pravdivostí* a *nepravdivostí*). Jednotky těchto teorií, slova, morfémy, fonémy, ale i významy, se pak nebudou jevit jako samostatné, předem dané entity vstupující do určitých vztahů a tím konstituující jazyk, ale jako prostředky naší dekompozice, prostředky našeho úsilí najít nějaký řád v nepřehledném množství vět s různými funkcemi.⁹⁸

⁹⁸ Zdůrazněme, že dekompozice třídy vět může být prováděna různými způsoby. Některé z těchto způsobů si samozřejmě vzájemně protřečejí; jsou tu ale i způsoby, které jsou navzájem slučitelné. Například věta „Lúthien miluje Berena“ může být z hlediska syntaxe nahlížena jako sestavená ze tří primitivních částí „Lúthien“, „milovat“ a „Beren“, z hlediska morfologie z pěti částí „Lúthien“, „mil-“, „-uje“, „Beren“ a „-a“, a z hlediska fonologie pak z ještě většího počtu fonémů. Přitom například to, co se na úrovni syntaxe může jevit jako dva různé způsoby složení týchž částí („Lúthien miluje Berena“ a „Lúthien je milována Berenou“) se na úrovni morfologie projeví jako složení různých částí. Každá z těchto dekompozic může být z nějakého úhlu pohledu zajímavá a pro nějaké účely užitečná; to je jeden ze způsobů, jak nahlížet ta pojetí jazyka, která jazyk vidí jako soustavy

Podle názoru, který zde předkládáme, však Saussurovy revoluční návrhy vyžadovaly další podepření a rozpracování. Jím započatou ‚revoluci‘ je podle tohoto názoru možné dokončit až tehdy, když se podaří Saussurův svět ‚strukturálna‘ systematicky teoreticky ucho- pit, a tak ho zbavit jisté záhadnosti, která ho obestírá, dokud není jeho povaha dostatečně objasněna. To byl úkol, který čekal na Saus- surovy pokračovatele. Ti ovšem bohužel tento úkol za svůj nevzali a namísto definitivního zpevnění základů stavby strukturalistické teorie jazyka se nezřídka pouštěli do budování jejích dalších pater.

V jazykovědě ovšem znamenal strukturální pohled na jazyk sku- tečný převrat: naznačil nové cesty studia jazyka, neboť ukázal, že jeho ‚strukturální řád‘ může být studován nezávisle na ‚kauzálním řádu komunikace‘ (to jest na přírodovědeckém zkoumání procesů, kterými se komunikace realizuje); a tak otevřel prostor pro jazyko- vědu soustředěnou skutečně na jazyk – tj. nezátíženou psychologíí, sociologií ap. Avšak ani jeden ze slavných Saussurových násle- dovníků nedokázal dát tomuto přístupu natolik pevný teoretický rámec, aby bylo možné ho rozvinout v plné síle. (Jak už jsme nazna- čili, domníváme se, že tohle nebylo možné bez strategické aliance lingvistiky s matematikou, která se ovšem pro lingvisty zdála být, až do nástupu Chomského, tabu.) Ani dva nejslavnější Saussurovi po- kračovatelé, u nás dobře známý Rus Roman Jakobson a Dán Louis Hjelmslev, nedokázali výsledky strukturalistické revoluce dostateč- ně stabilizovat a ukotvit, i když každý z trochu jiných důvodů.

Jakobson byl ovlivněn nejenom Saussurem, ale i moskevskými neogramatiky s jejich důrazem na historický a kauzální pohled na jazyk, a zvláště pak tím, co Holenstein nazývá „ruskou ideologickou tradicí“⁹⁹ a co se podstatným způsobem opírá o hegelovskou dia- lektiku. I když jeho učení nepochybně přineslo celou řadu velice důležitých příspěvků ke ‚strukturalistickému programu‘, je u něj trvale patrná jistá nedůvěra k hranici mezi vědeckou systematičností a ‚uměleckým rozletem‘; jeho dílem tak proniká přesvědčení, že

úrovni, z nichž každá – syntax, morfologie, fonologie atd. – má svou teorii. Viz např. P. Sgall, *Prague Functionalism and Topic vs. Focus (= PFTF)*, in: R. Dirven, V. Fried (vyd.), *Functionalism in Linguistics*, Amsterdam 1987.

⁹⁹ E. Holenstein, cit. d.

2. Strukturalismus: heslo nebo pojem?

jazyk skutečně zjevuje svou podstatu ‚jedině v rukou básníka‘. To vedlo k tomu, že Jakobson, jak na to poukazují Waugh a Monville-Burston, považuje „obrázek jazyka, předváděný Saussurem, za současně příliš abstraktní, příliš statický a příliš zjednodušený“.¹⁰⁰ Na rozdíl od Saussurova vidění jazyka jako ‚matematické struktury‘ tak Jakobson vidí jazyk spíše jako ‚živý organismus‘, který rigoróznímu popisu nutně uniká. (Tak ovšem někdy připomíná zeměpisce, který odmítá kreslit mapy z důvodu, že nemohou nikdy postihnout ‚ducha krajiny‘.) A co platí o Jakobsonovi, platí do velké míry i o jeho souputnících z Pražského lingvistického kroužku, jehož byl Jakobson ústřední postavou.

Z tohoto pohledu je tedy nejkongeniálnějším Saussurovým následovníkem Hjelmslev, jehož jednoznačným cílem je skutečně rigorózní, systematická teorie jazyka.¹⁰¹ Ten však namísto toho, aby Saussurův pojmový aparát systematizoval a zjednoznačil, tento aparát ještě podstatně zkomplikoval, a dospěl tak k tomu, že se jeho teorie topí v přemíře nejasných pojmů. Strukturální lingvistika se tak po Saussurovi stávala spíše něčím jako velice volně vymezeným okruhem názorů než přesně formulovanou metodologií či pojmovým rámcem.

Takto neurčité chápání povahy saussurovského strukturalismu je, domnívám se, také příčinou rozpaků, které obvykle vzbuzuje problémem vztahu mezi saussurovským programem a formálními trendy v lingvistice, iniciovanými v šedesátých letech především Noamem Chomskym. Zdá se být zřejmé, že teorie Chomského má co dělat právě se strukturálními aspekty jazyka; přitom to ale, jak se zdá, není teorie takového druhu, jakou měli na mysli Saussure, Jakobson, či Hjelmslev.¹⁰² Z hlediska, které zde zaujímáme my, je Chomského

¹⁰⁰ L. R. Waugh, M. Monville-Burston, *The Life, Work, and Influence of Roman Jakobson*, úvod k R. Jakobson, *On Language*, L. R. Waugh, M. Monville-Burston (vyd.), Cambridge (Mass.) 1990, str. 9.

¹⁰¹ Viz zvláště L. Hjelmslev, cit. d.

¹⁰² Domnívám se, že tvrdí-li Pettit (*The Concept of Structuralism: A Critical Analysis*, Dublin 1975), že Chomského přístup představuje jeden z možných směrů, kterým mohou být saussurovské myšlenky rozpracovány, směr *syntagmatický*; a že alternativou je ten směr, kterým se vydal Jakobson a který Pettit považuje za *paradigmatický*, je to názor stěžejí udržitelný. Vidět Chomského a Jakobsona jako dvě alternativy je proble-

přístup především průlomem, který umožnil přistoupit ke strukturním aspektům jazyka prostředky, jež jsou k tomu nejhodnější, totiž prostředky moderní matematiky. Totéž pak platí pro ty přístupy k jazyku, které byly inspirovány moderní formální logikou.

2.7 Strukturalismus a filosofie

Saussurův přístup k jazyku a jeho závěr, že podstatná je forma (struktura), a nikoli to, co tuto formu vyplňuje („substance“), samozřejmě nemohly nechat v klidu ani filosofy. Saussurovy závěry se (prostřednictvím Jakobsona) dostaly nejprve k antropologovi Claudu Lévi-Straussovi a toho přivedly na převratnou myšlenku: co když nám podstata nějakých věcí, které lidé dělají, uniká právě proto, že se soustředíme na substanci a nechápeme, že co je skutečně podstatné, je *forma* či *struktura*? Slyšíme například, že si někde domorodci vyprávějí příběh, ve kterém medvědi zabíjejí lidi, a domníváme se, že je to prostě odraz nějakých špatných zkušeností, které mají tito lidé s medvědy; ale co když vůbec nejde o medvědy, ale o *strukturu* toho příběhu, v níž jsou medvědi a jejich kousky jenom nepodstatnou výplň?

Obzory, které se úvahami o možných rolích struktur před humanitními vědami otvíraly, se zdály být nedozírné. To Lévi-Strausse i další, především francouzské průkopníky strukturalismu fascinovalo natolik, že se, jak už jsme to charakterizovali, namísto potřebného zpevnění základů strukturalistického přístupu k jazyku pouštěli do přistavování dalších pater, a čím dál tím více se tak blížili oblakům. Následující generace francouzských strukturalistů, či spíše již poststrukturalistů, především Foucault, Deleuze a Derrida, navíc spustili jakousi další revoluci v rámci strukturalistické revo-

matické: je-li tomu tak, jak jsme konstatovali výše (viz oddíl 2.4), totiž že syntagmatické a paradigmatické (asociativní) opozice můžeme chápat jako opozice interkategoriální, resp. intrakategoriální, jsou tyto dva pojmy komplementární a oddělovat je od sebe a dávat je jako nálepky různým teoriím jazyka, jak to činí Pettit, nedává příliš rozumný smysl. (Může se ovšem stát, že v některých konkrétních případech může být některý z těchto rozměrů triviální – můžeme se obejít s jedinou kategorií, či naopak učinit kategorizaci tak jemnou, že pro nějaké intrakategoriální diference už nezbude místo.)

luce. Zhrozili se totiž poznání, že pojem struktury, který pro ně představoval naději na konečnou likvidaci ‚logocentrické metafyziky‘, může snadno vést k metafyzice nové, či dokonce oklikou zpátky k té staré, teď jenom zahalené ve strukturalistickém hávu. To je vedlo k filosofii jakéhosi permanentního podvracení (čili ‚dekonstrukce‘) čehokoli, co se hrozilo stát stabilní, k filosofii odmítající konstatovat cokoli uchopitelného a stávající se tudíž jakousi ‚permanentní metaforou‘.

Francouzský strukturalismus se navíc díky místu svého vzniku zcela samozřejmě zařadil do proudu kontinentální filosofie, pro kterou je patriarchou filosofie dvacátého století nikoli Frege, ale Edmund Husserl.¹⁰³ Jakobson se k Husserlovi hlásil explicitně, a svým způsobem se k němu hlásili i strukturalističtí filosofové – ať už v pozitivním smyslu (Ricoeur)¹⁰⁴ nebo ve smyslu negativním (Derrida a ostatní poststrukturalisté).¹⁰⁵ Paralela mezi tím, o co šlo Saussurovi, a tím, co prosazoval Frege, tak nebyla nejen zkoumána, ale patrně ani zaznamenána.

Přitom ve spisech analytických filosofů, Fregových následovníků, nalezneme mnohé, co je, jak se domníváme, z hlediska Saussurova učení zajímavé a podnětné. Snadno se přesvědčíme, že pojem struktury je zcela zásadní pro taková klasická díla analytické filosofie, jakými jsou Russellovo *Naše poznání vnějšího světa*,¹⁰⁶ Wittgen-

¹⁰³ Není bez zajímavosti si uvědomit, že Husserl a Frege k sobě měli mnohem blíže, než by se mohlo z dnešního pohledu zdát: oba se ke svým převratným filosofickým koncepcím dostali skrze základy matematiky (oba je na počátku jejich filosofické kariéry pronásledovala otázka *Co je to číslo?*) a i způsob, kterým se pak oba pokusili postavit filosofii na nový základ, má mnoho styčných bodů. Husserl ovšem tento základ hledal v analýze způsobu, jakým je svět uchopován subjektem, zatímco Frege dospěl k závěru, že pro filosofii je nejdůležitější jazyk. Viz M. Dummett, *OAP* a L. Haaparanta (vyd.), *Mind, Meaning and Mathematics (Essays on the Philosophical Views of Husserl and Frege)*, Dordrecht 1994.

¹⁰⁴ P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, Paris 1969, česky in: *Život, pravda, symbol*, M. Rejchrt (vyd.), Praha 1993.

¹⁰⁵ Viz např. J. Derrida, *La voix et le phénomène*, Paris 1967, česky: *Hlas a fenomén*, in: *Texty k dekonstrukci*, M. Petříček, jr. (vyd.), Bratislava 1993.

¹⁰⁶ B. Russell, *Our Knowledge of the External World*, London 1914.

steinův *Logicko-filosofický traktát*,¹⁰⁷ či Carnapova *Logická výstavba světa*¹⁰⁸ (název této knihy je do angličtiny charakteristicky překládán přímo jako *The Logical Structure of the World*). Carnap dokonce (těžko přeložitelně) říká: „echte Wissenschaft ist stets Strukturwissenschaft“.¹⁰⁹ Tohle všechno ovšem není, když se nad tím opravdu zamyslíme, příliš překvapivé: *strukturalistický* program totiž nemůže být – alespoň na zcela obecné úrovni – příliš odlišný od programu *analytického*: základní společnou myšlenkou je nahlédnutí složitých entit jako určitých celků složených z entit jednodušších, tedy *analýza* jejich *struktury*. A doktrína logického atomismu, která byla předložena Russellem, Carnapem a raným Wittgensteinem¹¹⁰ a která v podstatě představuje jádro klasické analytické filosofie, může být docela dobře nahlédnuta jako jisté sofistikované rozpracování takového *analyticko-strukturalistického* programu.¹¹¹

My se ovšem v této knize chceme podrobněji zabývat jenom tím, jaký ‚strukturalismus‘ můžeme nalézt v pracích pozdějších analytických (či postanalytických) filosofů. Styčné body mezi těmito filosofy a saussurovským strukturalismem totiž, pokud vím, dosud nikdo neanalyzoval; a přitom interpretování těchto filosofů jako svého druhu strukturalistů není, jak se pokusíme ukázat, zdaleka jenom nějakou svévolnou efektní konstrukcí, která by neměla oporu ve faktech. Než se však budeme moci ‚strukturalismu postanalytických filosofů‘ věnovat podrobněji, musíme důkladněji rozebrat pojem struktury a něco z toho, co s ním souvisí, a ukázat, jak lze o této problematice pojednat jazykem analytické filosofie. Čtenář by si měl povšimnout toho, že právě takový jazyk je jazyku Saussurova *Kurzu* mnohem blíže než třeba jazyk spisů Derridových.

¹⁰⁷ L. Wittgenstein, *Tractatus*.

¹⁰⁸ R. Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin 1928.

¹⁰⁹ Tamt., str. 263.

¹¹⁰ Rozebíráním paralel mezi strukturalismem a filosofií pozdního Wittgensteina se zde záměrně vyhýbáme – to by si vyžádalo samostatnou publikaci.

¹¹¹ Viz J. Peregrin, *DWW*, §5.6.

3. CELKY A ČÁSTI – MATEMATICKÝ POHLED

3.1 Abstrakce

Jak jsme konstatovali v minulé kapitole, za základní Saussurovou tezi považujeme to, že ‚jazyková realita‘, k níž patří i významy, je strukturální záležitost, spočívající čistě v jistých opozicích. V této kapitole se pokusíme to, co tím Saussure myslí, osvětlit tak, že se jeho pojmový rámec a jeho tezi pokusíme rekonstruovat jazykem moderní matematiky, konkrétně abstraktní algebry.

Taková ‚matematizace‘ je ovšem podnikem poněkud kontroverzním, a to z několika důvodů. Zprvé, neobejde se bez určitého zjednodušování a idealizování – jak ale budeme mít ještě na mnoha místech této knihy příležitost konstatovat, tvoření idealizovaných modelů považujeme za legitimní (a často vysoce účinnou) cestu zjednávání porozumění modelované věci. Zadruhé, může některé čtenáře, kteří se v matematice příliš neorientují, spíše zmást než osvětlit – pro ty zdůrazněme, že téměř nic z toho, co následuje po této kapitole (v podstatě jen s výjimkou oddílů 7.6 a 7.8), nepředpokládá porozumění tomu, co v ní bude vyloženo. Skutečně ‚matematické‘ pasáže, které je možné přeskakovat bez ztráty kontinuity, navíc od ostatního textu graficky odlišujeme. Zatřetí, čtenáři, kteří se v matematice vyznají, mohou, když zjistí, že zavádím jistý algebraický aparát a s ním pak nic příliš netriviálního nedokážuji, získat (tak jako jeden z posuzovatelů rukopisu této knihy) pocit, že jediným smyslem zavádění tohoto aparátu je má snaha ohromit neznalé publikum mou učeností. Tyto čtenáře bych prosil, aby měli na paměti skutečnou roli, jakou zde zaváděný algebraický aparát hraje: jde o to naznačit cesty, jimiž by bylo možné dát tomu, co Saussure říká a co já považuji za podstatné, jistou exaktní matematickou podobu, a předvést tak jeho kontroverzní tezi o ‚zrodu strukturálna z opozic‘ jako (matematicky nepříliš netriviální, nicméně platnou) tezi o vzta-

hu mezi ekvivalencemi na určitých algebrách a kanonickými projekcemi těchto algeber na příslušné faktorové algebry.

Již v předchozí kapitole jsme naznačili, že saussurovské ‚strukturálně‘ souvisí s abstrakcí, s oním shledáváním ‚jednoho v mnohém‘, na jehož důležitost poukazovali – každý po svém – jak Saussure, tak i Frege. Naši cestu k ‚matematizaci‘ Saussura začněme tím, že se na takovou abstrakci a na ‚abstraktno‘, které jejím prostřednictvím vzniká, podíváme trochu blíže. Naším cílem bude naznačit, že ‚strukturálně‘ může být nahlédnuto jako jistá složitější varianta abstraktna, která vzniká tehdy, když se abstrakce dostane do interference se soustavou takového druhu, jakou je jazyk; totiž s potenciálně nekonečnou soustavou entit, vyplývajících z neomezené aplikovatelnosti nějakých ‚skladebních‘ pravidel na nějaké výchozí ‚stavební kameny‘.

Lidské poznání je zřejmě z podstatné části založené na klasifikování: na rozdělování nepřeborné mnohosti jednotlivin, se kterými se setkáváme, do skupin sobě podobných, či nám podobně užitečných (případně nebezpečných) věcí. *Tohle je kráva* (a může to tedy být podojeno), zatímco *támhleto je tygr* (a je tedy před tím radno utéci). Už Aristotelés viděl takové klasifikování jako samu podstatu našeho rozumu: jeho pohled, jak to vyjadřuje Cassirer, „nepředpokládá nic kromě existence věcí v jejich nevyčerpitelné mnohosti a schopnosti mysli vybírat z tohoto bohatství jednotlivých existencí ty rysy, které jsou společné některým z nich“.¹¹² Máme-li nějakou množinu objektů, můžeme z ní abstrahovat ty vlastnosti, jenž jsou společné jim všem, a podobně máme-li nějaký jednotlivý objekt, můžeme si ‚odmyslet‘ nějaké z jeho vlastností, a získat tak nějaký soubor vlastností, který s tímto objektem mohou sdílet i objekty jiné. A protože takové ‚odečítání vlastností‘ často chápeme jako přechod od výchozího objektu k novému, ‚abstraktnějšímu‘ objektu, je zřejmě právě tohle abstrakcí v tom smyslu, v jakém jsme o ní mluvili jako o základní cestě k abstraktním objektům. Je to onen způsob, kterým se dostaneme od konkrétních, hmatatelných vlaků mířících z Ženevy do Paříže k abstraktnímu ‚vlaků Ženeva–Paříž‘ (viz §2.3), či od přímek k jejich ‚směrům‘ (viz §2.5).¹¹³

¹¹² E. Cassirer, *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*, Berlin 1910, str. 4.

¹¹³ Představa, že veškeré abstraktno je záležitostí právě tohoto shledávání ‚jednoho v mnohém‘, stojí také v základě přesvědčení moderních

Dokud vidíme obory našeho poznání prostě jako (nestrukturované) množiny objektů, je přechod z jedné úrovně abstrakce na druhou přímočarý – množina se nám rozpadá na ‚ekvivalenční třídy‘, a ty jakoby ‚splývají‘ v abstraktní objekty. Přestaneme-li brát v úvahu určité typy odlišností, stanou se pro nás všichni koně, jako exempláře téhož druhu, rovnocenní, ekvivalentní, a my tak budeme *de facto* vnímat nikoli jednotlivé koně, ale pouze jejich obecný druh *kůň*. Každé takové ‚splývání‘ můžeme vidět jako záležitost určité ekvivalence; ekvivalence a abstraktní objekty jsou z tohoto úhlu pohledu dvěma stranami téže mince. (Říkáme-li namísto ‚ekvivalence‘ ‚identita‘, máme Saussurovo ‚splývání identity s hodnotou‘.)¹¹⁴

Situace se ovšem zásadně zkomplikuje, vezmeme-li v úvahu, že to, čím jsme obklopeni, není primárně jenom nepřeborné množství jednotlivin, ale nepřeborné množství jednotlivin, *z nichž některé jsou částmi jiných*. Je-li tomu tak, znamená to zřejmě, že splynou-li nějaké jednotliviny, mohou tím *eo ipso* splynout nějaké jiné jed-

matematiků a jimi ovlivněných filosofů, že za obecnou teorii abstraktních objektů může sloužit teorie množin (srv. §1.4). Je-li totiž podstatou každého abstraktního objektu ‚sdružení‘ či ‚splynutí‘ nějakých jiných (‚konkrétnějších‘) objektů, pak k jeho zachycení potřebujeme právě to, co nám poskytuje teorie množin: totiž možnost sdružit jakékoli objekty do příslušné množiny. To by pak znamenalo, že veškeré abstraktní objekty mohou být považovány za nějaké druhy množin, vybudovatelné operací sdružování (‚extrakcí společného‘) z nějakých výchozích primitivních objektů. (Pokud bychom ovšem vycházeli pouze z aktuálně existujících konkrétních předmětů, mohli bychom mít potíže s tím, že dva různé abstraktní objekty, například určitá barva a určitý tvar, mohou být náhodou společné právě týmhž předmětům – tak například vlastnostem *být člověk* a *být neopeřený dvojnožec* pravděpodobně odpovídá tatáž množina aktuálně existujících bytostí, a přece bychom asi nechtěli říci, že *člověk* je totéž co *neopeřený dvojnožec*. Příslušná abstrakce tak, jak se zdá, musí vycházet nikoli jenom z konkrétních, ale i z pouze myslitelných instancí – viz R. Carnap, *Meaning and Synonymy in Natural Languages*, in: *Philosophical Studies*, 7, 1955, str. 33–47; česky: *Význam a synonymie v přirozených jazycích*, in: L. Toncl, K. Berka [vyd.], *Problémy jazyka vědy*, Praha 1968.)

¹¹⁴ K téže konstitutivní roli ekvivalencí se vztahuje i hojně citovaný aforismus W. V. O. Quina ‚není entity bez identity‘ (viz např. *The Pursuit of Truth*, Cambridge [Mass.] 1990, str. 61; česky: *Hledání pravdy*, Praha 1994).

notliviny: *splynou-li totiž části, nutně tím splynou i celky, které se z nich skládají*. Máme-li například dětskou stavebnici, pak přestaneme-li činit rozdíl mezi stejnými, pouze různě barevnými kostkami (začneme-li říkat „to je *tatáž* kostka“), přestaneme tím nutně rozlišovat i mezi jakýmikoli stavbami, které z této stavebnice postavíme a které se budou lišit jenom barvou svých částí (budeme o nich stěžít moci neříkat „to je *tatáž* stavba“ – aniž bychom změnili smysl, v jakém užíváme slovo „*tatáž*“). „Stejnost“ či ekvivalence se nám totiž zjevně nutně promítá z částí na celky. Takže zatímco v případě prosté množiny objektů představuje *jakékoli* rozdělení této množiny do ‚ekvivalenčních tříd‘, to jest jakákoli ekvivalence, nějakou klasifikaci těchto objektů, v případě soustavy celků a částí představuje klasifikaci jediné určité *specifická* ekvivalence – totiž taková ekvivalence, která se promítá z částí na celky. Takové ekvivalenci budeme říkat *kongruence*. Ekvivalence tedy bude kongruencí tehdy, jestliže podle ní budou ekvivalentní každé dva celky, jejichž odpovídající si části budou ekvivalentní (což ovšem předpokládá, že tyto celky budou analogické v tom smyslu, aby se u nich dalo o ‚odpovídajících si částech‘ vůbec hovořit).

Představme si ekvivalenci, která tuto podmínku nespĺňuje, to jest *není* kongruencí. To podle právě vyslovené definice kongruence znamená, že existují nějaké dva celky, které nejsou ekvivalentní, ale jejich odpovídající si části ekvivalentní jsou. Předpokládejme, že jde o celek x , který se skládá z částí x_1, \dots, x_n , a o celek y , který se analogickým způsobem skládá z částí y_1, \dots, y_n . Předpokládáme tedy, že

x_1 je ekvivalentní s y_1 ,
 x_2 je ekvivalentní s y_2 ,
 ...
 x_n je ekvivalentní s y_n ,

avšak

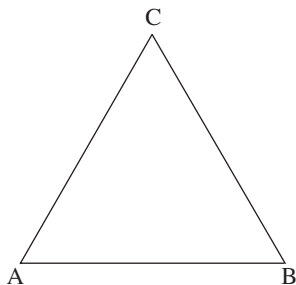
x *není* ekvivalentní s y .

Představme si, že by nyní měly splynout všechny objekty, které jsou ekvivalentní – tedy mimo jiné i x_1 s y_1 , x_2 s y_2 , ... a x_n s y_n . Pak by zjevně nutně musely splynout i některé objekty, které ekvivalentní nejsou – totiž x s y . Není-li tedy ekvivalence kongruencí, nemohou

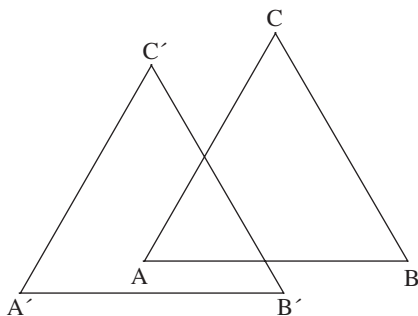
3. Celky a části

nikdy splynout právě jenom všechny objekty, které jsou ekvivalentní – splynou-li *všechny* takové objekty, pak tím nutně splynou i některé, jež ekvivalentní nejsou (tak jako x a y v našem příkladě). Pokud by naopak neměly splynout žádné dva objekty, které nejsou ekvivalentní, nemohly by zjevně splynout ani všechny ty, které ekvivalentní jsou – v našem příkladě by tedy musely *nesplynout* některé z dvojic x_1 a y_1 , x_2 a y_2 , ..., x_n a y_n . To znamená, že *diagramem* ‘splyvání objektů soustavy celků a částí – a tudíž procesu abstrakce na této soustavě – je vždy nutně kongruence.

Abychom tuto úvahu učinili názornější, podívejme se na následující obrázek, na kterém vidíme úsečky AB, BC a CA, které nám dávají dohromady trojúhelník ABC.

Uvažujeme tedy čtyři objekty, z nichž čtvrtý se skládá z prvních tří. Představme si nyní, že na průsvitný papír nakreslíme shodný trojúhelník $A'B'C'$ a tento papír položíme přes ten s trojúhelníkem ABC:

Nyní uvažujeme osm objektů: úsečky AB, BC, CA, $A'B'$, $B'C'$ a $C'A'$ plus trojúhelníky ABC a $A'B'C'$. Posuneme-li průsvitný papír

s trojúhelníkem $A'B'C'$ tak, aby úsečka AB splynula s úsečkou $A'B'$, úsečka BC s úsečkou $B'C'$ a úsečka CA s úsečkou $C'A'$, splynou nám tím nevyhnutelně i trojúhelníky ABC a $A'B'C'$. Kdybychom tedy prohlásili za ekvivalentní AB s $A'B'$, BC s $B'C'$ a CA s $C'A'$, avšak nikoli ABC s $A'B'C'$, nebyla by tato ekvivalence kongruencí; to jest nebyla by možným zachycením nějakého splývání těchto objektů.

Kongruence si tedy můžeme představit jako diagramy toho, jak objekty navzájem splývají, pozorujeme-li je s různou ‚rozlišovací schopností‘. Snižujeme-li rozlišovací schopnost, mění se nám dvojice objektů, které jsou si dostatečně podobné, v jediný objekt. Avšak splynou-li všechny části dvou celků, splynou nutně i tyto celky – takové splývání je tedy svou podstatou kongruencí. Přitom model pozorování objektů s (úmyslně) různou rozlišovací schopností zřejmě odpovídá právě onomu základnímu mechanismu abstrakce, který je tak důležitý pro naše chápání světa kolem nás. Představíme-li si například zoologii, pak můžeme říci, že na nejvyšší úrovni rozlišování vidíme jednotlivé tvory, na další úrovni odhlédneme od některých specifických znaků a máme jednotlivé druhy, jako je *kráva*, *kůň*, *pes*, *kapr*; na další úrovni nám tyto dále splývají a dostaneme druhy jako *savec*, *ryba* atd. Tady ovšem spíše než o míře rozlišovací schopnosti mluvíme o *úrovni abstrakce*. Kongruence tedy můžeme vidět jako relace reprezentující příslušnou soustavu celků a částí na různých úrovních abstrakce. Abstrakce na oboru objektů, z nichž některé jsou částmi jiných, je tedy mnohem složitější záležitost než abstrakce na obyčejné, nestrukturované množině.

K čemu směřujeme, je to, že mnohé soubory objektů, které jsou předmětem našeho poznání, prostě nejsou smysluplně nahlédnutelné jinak než právě jako soustavy celků a částí – a že prominentním případem takového souboru je soubor výrazů našeho jazyka. A jak budeme tvrdit, můžeme z tohoto hlediska nahlédnout saussurovský strukturalismus *de facto* jako nauku o tom, jak je to, co vnímáme jako *jazykovou realitu*, vysvětlitelné jako jistý ‚vedlejší produkt‘ našeho abstraktivního chápání určité soustavy celků a částí. Abychom však takovému tvrzení mohli dát skutečný obsah, musíme nejprve lépe explikovat pojem soustavy celků a částí.

3.2 Soustavy celků a částí

Pokusme se tedy nyní dát tomu, co jsme právě popsali, exaktnější podobu. Nejprve se pokusme nějak exaktněji uchopit pojmy *část* a *celek*. Jak jsme ovšem již naznačili, jsou tyto pojmy, podobně jako třeba pojem *množina* nebo sám pojem *struktura*, natolik obecné a natolik fundamentální, že stěží můžeme očekávat nějakou jejich *explicitní* definici. V úvahu však připadá charakterizace formou sestavení seznamu nějakých principů, které charakterizují jejich ‚chování‘ a jejich ‚působnost‘ – tedy principů, jež musí nevyhnutelně platit pro jakékoli celky a části. Tyto principy pak mohou být vzaty za axiomy formální teorie. Podobný postup se osvědčil v případě matematického pojmu *množina*: postupné sbírání a tříbení charakteristických pravd o množinách („dvě množiny jsou stejné, jakmile mají tytéž prvky“, „všechny množiny prvků jakékoli množiny tvoří zase množinu“, ...) vedlo k vytvoření systematické formální teorie množin a tím ke skutečné explikaci pojmu množina. A podobný druh teorie lze formulovat i pro celky a části – takovou formální teorii vytvořil v první polovině našeho století polský logik Leśniewski a říká se jí *mereologie*.¹¹⁵

Axiomatická teorie množin, tak jak se v našem století etablovala v rámci formální logiky, je teorií, jejíž jazyk obsahuje (vedle univerzálního logického výraziva) jediný primitivní symbol: binární predikát \in , který má vyjadřovat vztah *být prvkem*.¹¹⁶ Jde tedy vlastně primárně o teorii tohoto vztahu; jako množiny jsou pak chápány prostě ty entity, které do tohoto vztahu vstupují. (Různých variant teorie množin je ovšem celá řada: některé jsou koncipovány jako pojednávající *výhradně* o množinách; jiné rozlišují mezi množinami a takovými elementárními objekty, které nejsou množinami, ale mohou být prvky množin; jiné pak rozlišují

¹¹⁵ Viz S. Leśniewski, *O podstawach matematyki*, in: *Przegląd Filozoficzny*, 1927–1931, 30–34, str. 164–206, 261–91, 60–101, 77–105, 142–170; nověji viz například R. A. Eberle, *Nominalistic Systems*, Dordrecht 1973 či P. Simons, *Parts. A Study in Ontology*, Oxford 1987.

¹¹⁶ Pojem *axiomatické teorie* je podrobně rozebírán např. E. Mendelsonem (*Introduction to Mathematical Logic*, Pacific Grove 1964, §2.3) či méně formálně A. Tarským (*Introduction to Logic and to the Methodology of Deductive Sciences*, Oxford 1965, kap. VI; česky: *Úvod do logiky*, Praha 1969).

mezi obecnějším pojmem *třída* a speciálnějším pojmem *množina*, kde množina je taková třída, která je prvkem jiné třídy.)

A podobně jako teorie množin není primárně teorií pojmu *množina*, není ani *mereologie* primárně teorií pojmů *celek* a *část*, ale teorií vztahu *být (vlastní) částí*,¹¹⁷ pro který se obvykle používá symbol « (celky a části jsou pak opět chápány prostě jako to, co je v tomto vztahu). A podobně jako je relace \in charakterizována určitou soustavou axiomů (z nichž na některých, základních se shodnou všichni, zatímco o jiných jsou vedeny nekonečné diskuse), můžeme určitými axiomy charakterizovat i relaci «. Za základní axiomy mereologie se obvykle považují následující dva:

$$\begin{aligned} & \forall x \forall y ((x \ll y) \rightarrow \neg(y \ll x)) \\ & \text{[nic není vlastní částí žádné své vlastní části]} \\ & \forall x \forall y \forall z (((x \ll y) \wedge (y \ll z)) \rightarrow (x \ll z)) \\ & \text{[část částí daného celku je částí tohoto celku]} \end{aligned}$$

(Především druhý z těchto axiomů je charakteristický pro zásadní rozdíl mezi mereologií a teorií množin – v případě množin totiž zřejmě obecně *neplatí*, že by byl prvek prvku dané množiny prvkem této množiny.)

Od vztahu *být vlastní částí* pak můžeme odvodit další pojmy:

$$\begin{aligned} & x < y \equiv_{\text{Def}} (x \ll y) \vee (x = y) \\ & \text{[}x \text{ je částí } y, \text{ je-li } x \text{ buď vlastní částí } y \text{ nebo je s } y \text{ totožný]} \\ & J(x) \equiv_{\text{Def}} \neg \exists y (y \ll x) \\ & \text{[}x \text{ je jednoduchý, nemá-li žádnou vlastní část]} \\ & (x \ll_B y) \equiv_{\text{Def}} (x \ll y) \wedge \neg \exists z ((x \ll z) \wedge (z \ll y)) \\ & \text{[}x \text{ je bezprostřední částí } y, \text{ je-li } x \text{ vlastní částí } y \text{ a není vlastní částí} \\ & \text{žádné vlastní části } y] \\ & x^\circ y \equiv_{\text{Def}} \exists z ((z < x) \wedge (z < y)) \\ & \text{[}x \text{ a } y \text{ se překrývají, jestliže mají nějakou společnou část]} \end{aligned}$$

Dále je pak možné uvažovat o celé řadě dalších axiomů; například:¹¹⁸

$$\begin{aligned} & \forall x \forall y ((x \ll y) \rightarrow \exists z ((z \ll y) \wedge \neg \exists u ((u < x) \wedge (u < z)))) \\ & \text{[je-li } x \text{ vlastní částí } y, \text{ pak má } y \text{ nějakou vlastní část, která nemá} \\ & \text{společnou část s } x] \\ & \forall x \forall y ((\exists z (z \ll x) \wedge \forall z ((z \ll x) \rightarrow (z \ll y))) \rightarrow (x < y)) \\ & \text{[je-li } x \text{ složený a je-li každá jeho vlastní část vlastní částí } y, \text{ je } x \text{ částí } y] \\ & \text{atd.} \end{aligned}$$

¹¹⁷ Slovem *vlastní* se zde rozumí to, že jde o takovou část, která není totožná s příslušným celkem; objekt tedy není vlastní částí sebe sama.

¹¹⁸ Viz P. Simons, cit. d.

3. Celky a části

Uvažujeme-li ovšem o principech, které obecně charakterizují celky a části, narazíme dříve či později také na otázku, zda je takovým principem i to, že mají-li dva objekty tytéž části, jsou totožné. Zdá se, že nikoli: intuice nám říká, že ze stejných částí můžeme složit různé složeniny – pokud je skládáme *různým způsobem*. (Tak čtyři nohy a deska tvoří stůl jedině proto, že jsou dány dohromady určitým způsobem; dány dohromady jiným způsobem by mohly tvořit například něco takového jako nosítka.) Zdá se tedy, že můžeme mít takové soustavy celků a částí, ve kterých existují různé objekty, které mají právě tytéž části. Takové soustavy v nás ovšem budou nutně vyvolávat otázku: V čem spočívá různost těch objektů, které mají stejné části? A zřejmou odpovědí na tuto otázku je: V *různosti způsobů složení* či v *různosti struktur*. V tomto kontextu tedy vzniká *neodbytná potřeba* nějakého takového pojmu, jako je *struktura*: v kontextu soustavy celků a částí, ve které mohou tytéž části dávat různé celky, je struktura tím, co vysvětluje příslušnou různost.

Kdybychom chtěli v rámci mereologie pojednávat o strukturách, nevystačili bychom s jejími prostředky a museli bychom ji rozšířit na komplikovanější teorii, které bychom mohli říkat třeba *strukturologie*. Strukturologii bychom z mereologie mohli dostat buď tak, že bychom struktury považovali za nový druh objektů, nebo tak, že bychom je brali za typy složení částí do celků.

V prvním případě by to znamenalo, že bychom mezi ty objekty, o kterých příslušná teorie pojednává (to jest které si můžeme představovat „za“ proměnnými x, y, \dots v jejich formulích), připustili vedle objektů v užším slova smyslu (kterým můžeme říkat *předměty*) i objekty-struktury, a mít určitou strukturu by pak pro objekt znamenalo být ve vztahu k určitému jinému objektu. Formálně by to znamenalo rozšíření jazyka mereologie o unární predikát S (vyjadřující vlastnost *být strukturou* – vlastnost *být předmětem* by pak bylo možné definovat jako *nebýt strukturou*) a o binární predikát MS (*mít strukturu*) a přidání axiomů takového druhu jako:

$$\forall x \forall y (MS(x,y) \rightarrow \neg S(x) \wedge S(y))$$

[do vztahu *mít strukturu* vstupuje vždy předmět (ne-struktura) a struktura]

$$\forall x \forall y \forall z \forall v (MS(x,y) \wedge MS(z,v) \wedge x \neq z \wedge \forall w ((w \ll x) \leftrightarrow (w \ll z)) \rightarrow \neg(y = v))$$

[mají-li různé objekty tytéž části, musí mít různé struktury]

atd.

3.2 Soustavy celků a částí

Druhý případ by znamenal chápání struktur jako *operací*, spočívajících v přiřazení objektů (‘celků’) n -ticím objektů (‘částem’ tvořícím dohromady příslušný celek). Formálně by to pak znamenalo, že by se jazyk mereologie rozšířil o funkční symboly S_1, \dots, S_n a takové axiomy jako:

$$\forall x_1 \dots \forall x_n \forall y (y = S_i(x_1, \dots, x_n) \rightarrow (x_1 \ll_B y) \wedge \dots \wedge (x_n \ll_B y))$$

[objekt se skládá ze svých bezprostředních vlastních částí]
atd.

V tomto případě by ovšem bylo přirozenější budovat strukturologii nikoli jako rozšíření mereologie, ale jako primitivní teorii, v jejímž rámci by byla naopak mereologie definovatelná: $x \ll_B y$ by mohlo být definováno jako platící právě tehdy, když existuje způsob skládání S_i tak, že $y = S_i(\dots, x, \dots)$ a relace \ll by byla tranzitivním uzávěrem relace \ll_B .

Jestliže si tedy soustavy celků a částí, jaké jsou předmětem mereologie, můžeme představit jako soubory objektů, z nichž některé jsou částmi jiných (pro některé objekty x a y tedy platí, že x je částí y), pokud nám jde o struktury, musíme si takové soustavy představit spíše jako soubory objektů, z nichž některé se *skládají* z jiných (pro některé objekty x_1, \dots, x_n, y platí, že x_1, \dots, x_n nějakým způsobem ‘dávají dohromady’ y , neboli y se *skládá* z x_1, \dots, x_n). To znamená, že namísto jediného vztahu *být částí* (který je vztahem mezi objektem a objektem) uvažujeme soubor operací O_1, \dots, O_n , *způsobů skládání* (které některým n -ticím objektů přiřazují objekty): jsou-li x_1, \dots, x_n objekty, které jsou složitelné dohromady způsobem O_i , pak $O_i(x_1, \dots, x_n)$ označuje výsledek tohoto složení. *Soustavou celků a částí* (zkráceně SCČ) budeme tedy nadále nazývat právě množinu objektů s takovým souborem operací.

Soustavy celků a částí (které by tvořily modely strukturologických teorií ve smyslu matematické logiky), jsou z formálního hlediska určité *parciální algebry* (tj. dvojice $\langle M, \langle O_i \rangle_{i \in I} \rangle$, kde M je množina, nazývaná *nosičem* nebo *univerzem*, a $\langle O_i \rangle_{i \in I}$ je soubor parciálních operací, z nichž každá přiřazuje n -ticím prvků M prvky M), a sice ty parciální algebry, které splňují příslušné axiomy. Operace takové algebry reprezentují způsoby skládání: objekt, který je výsledkem aplikace operace O_i na objekty x_1, \dots, x_n (je-li výsledek takové aplikace definován), je chápán jako celek složený z částí x_1, \dots, x_n způsobem O_i .

Objekt SCČ, který nemá žádné části, budeme nazývat *jednoduchý*. Všechny jednoduché objekty dané SCČ budeme souhrnně nazývat *bází* této soustavy. (Nás budou nadále zajímat především takové soustavy, které mají *konečnou* bázi.) Každý objekt SCČ je buďto

3. Celky a části

prvkem báze, nebo se skládá z prvků báze, nebo se skládá z prvků, které buďto patří do báze nebo se skládají z prvků báze atd. (Každý prvek tedy může být ‚vygenerován‘ z prvků báze opakovaným aplikováním operací skládání – o SCC s konečnouází tedy lze hovořit jako o soustavě *konečně generované*.) To znamená, že definujeme-li nějakou vlastnost pro prvky báze a určíme-li, jak se tato definice rozšíří na jakýkoli celek z jeho částí, definujeme tím příslušnou vlastnost pro všechny prvky dané soustavy. Taková definice se pak nazývá *induktivní* (protože se ‚indukcí‘ šíří z částí na celky).

3.3 Kompozicionalita

Vlastnostmi, které mohou být definovány induktivně, jsou tedy ty, které jsou nějak ‚promítnuté‘ z částí na celky, to jest u nichž je to, zda je má celek, nějak jednoznačně určeno tím, zda je mají jeho části. (V nejjednodušším případě celek takovou vlastnost má, právě když ji mají všechny jeho části – tak celek je například *kovový*, právě když jsou kovové všechny jeho části. Situace ale může být i komplikovanější: můžeme si představit třeba vlastnost, kterou celek má, právě když ji má *alespoň jedna* jeho část – to je případ například vlastnosti *obsahovat kov*.) Příkladem vlastnosti, která takto promítnutelná není, je *být těžký* (či méně vágní *být těžší než 10 kg*): rozhodnout, zda je nějaký celek těžký, nemůžeme čistě na základě znalosti toho, zda jsou těžké jeho části (jestliže je těžká alespoň jedna z jeho částí, pak bude jistě těžký i on sám; není-li ale těžká žádná z částí, neznamená to, že nemůže on sám být těžký).

Uvažujeme-li namísto o vlastnostech o ohodnoceních, to jest o přiřazeních nějakých hodnot objektům SCC, pak induktivně definovatelným ohodnocením bude takové ohodnocení, u kterého se hodnota celku nějakým způsobem ‚skládá‘ z hodnot jeho částí. (Takovým ohodnocením je například váha – váha celku se dá spočítat sečtením vah částí. Není jím naproti tomu například hustota – hustotu celku jistě nedokážeme spočítat z hustot částí, k tomu bychom totiž zjevně potřebovali navíc objemy nebo váhy těchto částí.) Ohodnocení tohoto druhu budeme nazývat *kompozicionálními* (‚skladebními‘). A protože kompozicionalita je pojem, který je z hlediska naší strukturalistické analýzy jazyka zásadně podstatný, budeme se jí nyní zabývat trochu podrobněji.

3.3 Kompozicionalita

Ohodnocení objektů dané SCC tedy nazýváme *kompozicionální*, existuje-li způsob, jak hodnotu kteréhokoliv celku získat z hodnot částí tohoto celku. Máme-li tedy ohodnocení H , pak je kompozicionální právě tehdy, když je hodnota H pro každý celek $O_i(x_1, \dots, x_n)$ (složený způsobem O_i z částí x_1, \dots, x_n) jednoznačně určena hodnotami H pro části x_1, \dots, x_n , ze kterých se tento celek skládá, a způsobem jejich složení; tedy, jinými slovy, existuje-li ke každému způsobu složení O_i „algoritmus“ O_i^* takový, že pro každé x_1, \dots, x_n , které jsou způsobem O_i složitelné do nějakého celku, platí $H(O_i(x_1, \dots, x_n)) = O_i^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$.

Přesněji: Nechť S je soustava celků a částí a H funkce definovaná na univerzu S . H nazveme *kompozicionální*, existuje-li pro každé $i \in I$ funkce O_i^* taková, že pro každé x_1, \dots, x_n z definičního oboru O_i platí $H(O_i(x_1, \dots, x_n)) = O_i^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$.

Představme si nyní složený objekt, ve kterém některou z jeho částí nahradíme něčím jiným. Tak vznikne jiný objekt, avšak objekt, který je s tím původním v jistém ‚příbuzenském vztahu‘ – je složen stejným způsobem jako on a má s ním, až na jedinou výjimku, i stejné části. Objekt, který vznikne z objektu x náhradou jeho částí y objektem z , budeme nazývat $[y/z]$ -variantou objektu x , zkráceně $x[y/z]$. $[y/z]$ -varianta objektu x je tedy objekt, který je složen z týchž částí a tímž způsobem jako x , s tím jediným možným rozdílem, že se v něm někde namísto y vyskytuje z . (Pokud y není částí x , je jedinou $[y/z]$ -variantou objektu x jen on sám; pokud ano, má x více $[y/z]$ -variant. Může se ovšem stát i to, že neexistuje žádná $[y/z]$ -varianta objektu $x - z$ může být od y natolik odlišný, že jím prostě y v x nahradit nelze.)

Přesná induktivní definice by mohla být formulována následovně: Je-li x jednoduchý, je jeho $[y/z]$ -variantou x ; a je-li navíc $x = y$, je jeho $[y/z]$ -variantou navíc i z . Je-li $x = O_i(x_1, \dots, x_n)$, je jeho $[y/z]$ -variantou $O_i(x_1[y/z], \dots, x_n[y/z])$ pro kterékoli $[y/z]$ -varianty $x_1[y/z], \dots, x_n[y/z]$ objektů x_1, \dots, x_n . Omezení kladená na algebru, která může být systémem celků a částí, pak musí zaručit, aby byla tato definice korektní: aby kdykoli je $O_i(x_1, \dots, x_n)$ tímž objektem jako $O_j(x'_1, \dots, x'_m)$, byly tímž objektem i $O_i(x_1[y/z], \dots, x_n[y/z])$ a $O_j(x'_1[y/z], \dots, x'_m[y/z])$.

Představme si nyní, že máme dva celky $O_i(x_1, \dots, x_n)$ a $O_i(y_1, \dots, y_n)$ (složené stejným způsobem), a předpokládejme, že jejich odpovídající si části mají totožná ohodnocení, to jest že $H(x_1) = H(y_1), \dots$,

$H(x_n) = H(y_n)$. Pak, je-li H kompozicionální, musí nutně platit i $H(O_i(x_1, \dots, x_n)) = H(O_i(y_1, \dots, y_n))$ – to jest u kompozicionálního ohodnocení znamená stejnost hodnot částí i stejnost hodnot celků. (To zřejmě plyne prostě z toho, že hodnota celku je jednoznačně určena hodnotami částí – jsou-li tedy stejné hodnoty částí, musí být stejné i hodnoty celků.) Protože, jak se dá ukázat, platí naopak i to, že jestliže má ohodnocení tu vlastnost, že u něj stejnost hodnot odpovídajících si částí vždy znamená stejnost hodnot celků, pak je toto ohodnocení kompozicionální, platí, že *ohodnocení je kompozicionální právě tehdy, když přiřazuje stejnou hodnotu dvěma (stejně složeným) celkům vždy, když přiřazuje stejné hodnoty jejich odpovídajícím si částem.*

Nechť S je soustava celků a částí a H funkce definovaná na univerzu S . Pak H je kompozicionální právě tehdy, když pro každou n -ární operaci O soustavy S a každé dvě n -tice x_1, \dots, x_n a y_1, \dots, y_n z definičního oboru O takové, že $H(x_i) = H(y_i)$ pro každé i od 1 do n , platí $H(O(x_1, \dots, x_n)) = H(O(y_1, \dots, y_n))$.

Důkaz: Je-li H kompozicionální, existuje funkce O^* taková, že platí $H(O(x_1, \dots, x_n)) = O^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$ a $H(O(y_1, \dots, y_n)) = O^*(H(y_1), \dots, H(y_n))$. Z předpokladu věty ale vyplývá, že platí $O^*(H(x_1), \dots, H(x_n)) = O^*(H(y_1), \dots, H(y_n))$. Platí tedy $H(O(x_1, \dots, x_n)) = O^*(H(x_1), \dots, H(x_n)) = O^*(H(y_1), \dots, H(y_n)) = H(O(y_1, \dots, y_n))$.

Nechť nyní pro každou operaci O a pro každé dvě n -tice x_1, \dots, x_n a y_1, \dots, y_n z definičního oboru O takové, že $H(x_i) = H(y_i)$ pro i od 1 do n , platí $H(O(x_1, \dots, x_n)) = H(O(y_1, \dots, y_n))$. Pro každou operaci O se pokusme definovat příslušnou funkci O^* prostě tak, že pro všechny objekty x_1, \dots, x_n z definičního oboru O stanovíme hodnotu $O^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$ jako $H(O(x_1, \dots, x_n))$. Taková definice bude zřejmě korektní právě tehdy, jestliže se nevyskytnou žádné objekty $x_1, \dots, x_n, y_1, \dots, y_n$ takové, že $H(x_i) = H(y_i)$ pro každé i od 1 do n , a přitom $H(O(x_1, \dots, x_n)) \neq H(O(y_1, \dots, y_n))$. Avšak právě tohle nemůže podle našeho předpokladu nastat.

Objekty x a y pak můžeme nazvat zaměnitelnými, nemůže-li záměna x za y v žádném celku způsobit změnu hodnoty tohoto celku. Přesněji je-li H ohodnocení, budeme objekty x a y nazývat *H-zaměnitelnými*, platí-li pro každý objekt z a pro každou jeho $[xly]$ -variantu $z[xly]$, že $H(z) = H(z[xly])$, to jest je-li každému objektu ohodnocením H přiřazována tatáž hodnota jako každé jeho $[xly]$ -variantě. Nazveme-li nyní dva objekty *H-ekvivalentními* tehdy, když jim H přiřazuje tutéž hodnotu, lze snadno dokázat, že je-li H kompozicionální, jsou každé dva *H-ekvivalentní* objekty nutně *H-zaměnitelné*. Dá se ale dokázat i to, že platí také opak: je-li H takové ohodnocení,

že jsou každé dva H-ekvivalentní objekty H-zaměnitelné, je H kompozicionální. To znamená, že platí, že *H je kompozicionální právě tehdy, když jsou každé dva H-ekvivalentní objekty H-zaměnitelné.*

Nechť S je soustava celků a částí a H funkce definovaná na univerzu S . Objekty x a y nazveme *H-ekvivalentní*, jestliže $H(x)=H(y)$; a nazveme je *H-zaměnitelné*, jestliže pro každý objekt z univerza S a pro každou jeho variantu $z[xly]$ platí $H(z) = H(z[xly])$. Pak je H kompozicionální právě tehdy, když jsou každé dva H-ekvivalentní objekty H-zaměnitelné.

Důkaz: Nechť nejprve H je kompozicionální, $H(x) = H(y)$ a z' je $[xly]$ -variantou objektu z ; indukci dokážeme, že $H(z) = H(z')$. Jestliže z je totožný s x a z' je totožný s y , pak $H(z) = H(x) = H(y) = H(z')$. Je-li $z' = z$, pak opět $H(z) = H(z')$. Je-li $z = O(z_1, \dots, z_n)$, $z' = O(z_1', \dots, z_n')$ a z_i' je $[xly]$ -variantou z_i pro každé i od 1 do n , pak podle indukčního předpokladu pro každé i od 1 do n platí $H(z_i') = H(z_i)$, a tudíž platí i $H(z) = H(z')$.

Nechť jsou nyní naopak každé dva H-ekvivalentní prvky H-zaměnitelné; dokážeme, že H je kompozicionální. Pro každý způsob skládání O se tak jako v předchozím důkazu pokusme definovat příslušnou funkci O^* tak, že pro všechny objekty z_1, \dots, z_n z definičního oboru O stanovíme hodnotu $O^*(H(z_1), \dots, H(z_n))$ jako $H(O(z_1, \dots, z_n))$. Tato definice bude opět korektní právě tehdy, jestliže se nevyskytnou žádné objekty $z_1, \dots, z_n, z_1', \dots, z_n'$ takové, že $H(z_i') = H(z_i)$ pro každé i od 1 do n , a přitom $H(O(z_1, \dots, z_n)) \neq H(O(z_1', \dots, z_n'))$. Avšak to, že $H(z_i') = H(z_i)$, znamená, že z_i' a z_i jsou H-ekvivalentní pro každé i od 1 do n , takže jsou podle předpokladu i H-zaměnitelné, tudíž můžeme v $O(z_1, \dots, z_n)$ každé z_i nahradit z_i' , aniž bychom tím změnili hodnotu celku, neboli $H(O(z_1, \dots, z_n)) = H(O(z_1', \dots, z_n'))$.

Pojem kompozicionality, který jsme takto obecně definovali pro ohodnocení, můžeme dále vztáhnout i na vlastnosti a na vztahy ekvivalence – jak vlastnosti, tak ekvivalence totiž můžeme v jistém smyslu považovat za určité zvláštní případy ohodnocení. Vlastnost můžeme prohlásit za kompozicionální, právě když je kompozicionální její *extenze*, to jest ohodnocení, které přiřazuje objektům dva typy hodnot: 'je' a 'není', či *pravda* a *nepravda*. (Extenzí vlastnosti *být kovový* je pak to ohodnocení, které přiřazuje první z těchto hodnot všem kovovým objektům a tu druhou všem ostatním.) Definice kompozicionality, jak jsme ji uvedli pro ohodnocení, se tak přenáší na vlastnosti – a snadno se přesvědčíme, že tato definice odpovídá našim původním intuicím (to jest vlastnosti *být kovový* či *obsahovat kov* podle ní vyjdou jako kompozicionální, zatímco vlastnost *být těžký* nikoli).

Nechť S je soustava celků a částí. Buď V nějaká vlastnost prvků univerza S . *Extenzí vlastnosti V v S* nazveme funkci H definovanou na univerzu S takovou, že prvku x přiřadí hodnotu *pravda* (P), má-li tento prvek vlastnost V , a jinak hodnotu *nepravda* (N). V nazveme *kompozicionální v S* , je-li její extenze v S kompozicionální funkcí.

Podobně můžeme za speciální případy ohodnocení považovat i vztahy ekvivalence. (Připomeňme, že ekvivalencí rozumíme takový vztah, který objekty množiny, na které je tento vztah definován, rozděluje do ‚ekvivalenčních tříd‘ tak, že každý objekt spadá právě do jedné z těchto tříd. Tak vztah, ve kterém jsou dva lidé, právě když mají stejně vysoký plat, je ekvivalencí, která rozděluje lidi do tříd odpovídajících jednotlivým výškám platů; zatímco vztah, ve kterém jsou dva lidé právě tehdy, když má ten první vyšší plat než ten druhý, ekvivalencí není.) Rozdělení do ‚ekvivalenčních tříd‘ totiž můžeme zcela jednoduše vidět jako ohodnocení, které každému prvku přiřazuje jeho ekvivalenční třídu. Ekvivalence bude tedy podle naší definice kompozicionální, právě když bude ekvivalenční třída, do které spadá celek, jednoznačně určena třídami, do kterých spadají jeho části. Navíc lze snadno ukázat, že *ekvivalence E je kompozicionální právě tehdy, když pro každé dva objekty x a y takové, že $x E y$, platí, že pro každý objekt z a pro každou jeho variantu $z[xly]$ je $z E z[xly]$.*

Nechť S je soustava celků a částí a E ekvivalence (to jest reflexivní, symetrická a tranzitivní binární relace) na univerzu S . Je-li x prvek univerza, pak symbolem $[x]_E$ označíme množinu $\{y \mid x E y\}$ ($= \{y \mid y E x\}$); $[x]_E$ budeme nazývat ekvivalenční třídou příslušnou prvku x podle ekvivalence E . Buď H_E funkce definovaná na univerzu S taková, že $H(x) = [x]_E$ pro každý prvek x univerza S . Ekvivalenci E nazveme *kompozicionální*, je-li H_E kompozicionální funkce.

Platí: E je kompozicionální, právě když pro každé dva prvky x a y univerza takové, že $x E y$, platí, že $z E z[xly]$ pro každý prvek z univerza a pro každou jeho variantu $z[xly]$.

Důkaz: Výše jsme ukázali, že H_E je kompozicionální, právě když jsou každé dva H_E -ekvivalentní prvky H_E -zaměnitelné. Avšak dva prvky x a y jsou podle definice H_E H_E -ekvivalentní právě tehdy, když patří do téže ekvivalenční třídy podle E , a to je právě tehdy, když $x E y$; a jsou H_E -zaměnitelné právě tehdy, když každý objekt z patří do stejné ekvivalenční třídy jako $z[xly]$, to jest když $z E z[xly]$.

Nyní lze ukázat dvě podstatné věci: Zaprve platí, že každá kompozicionální ekvivalence je kongruencí ve smyslu oddílu 3.1. Ekvival-

valence je totiž, tak jak jsme to definovali, kongruencí právě tehdy, když z ekvivalentnosti částí vždy vyplývá ekvivalentnost příslušných celků. A jestliže jsme výše konstatovali, že u kompozicionálního ohodnocení znamená stejnost hodnot částí i stejnost hodnot příslušných celků, pak pro ekvivalence tohle zjevně neznamená nic jiného, než že u kompozicionální ekvivalence znamená ekvivalence částí i ekvivalenci příslušných celků. Každá kompozicionální ekvivalence tedy nutně splňuje podmínku definující kongruenci; tedy každá kompozicionální ekvivalence je kongruencí. Platí ovšem i to, že naopak každá kongruence je kompozicionální; to znamená, že *kompozicionální ekvivalence je totéž co kongruence*.

Nechť S je soustava celků a částí a E ekvivalence na univerzu S . Pak E je kompozicionální právě tehdy, když pro každou n -ární operaci O a pro každé dvě n -tice x_1, \dots, x_n a y_1, \dots, y_n z definičního oboru O takové, že $x_i E y_i$ pro každé i od 1 do n , platí $O(x_1, \dots, x_n) E O(y_1, \dots, y_n)$ (neboli právě když je E kongruencí ve smyslu oddílu 3.1).

Důkaz: E je podle definice kompozicionální právě tehdy, když je kompozicionální H_E . A jak jsme ukázali, H_E je kompozicionální právě tehdy, když pro každou n -ární operaci O a každé dvě n -tice x_1, \dots, x_n a y_1, \dots, y_n z definičního oboru O takové, že $H_E(x_i) = H_E(y_i)$ pro každé i od 1 do n , platí $H_E(O(x_1, \dots, x_n)) = H_E(O(y_1, \dots, y_n))$. To ale zjevně nastává právě tehdy, když pro každou n -ární operaci O a pro každé dvě n -tice x_1, \dots, x_n a y_1, \dots, y_n z definičního oboru O takové, že $x_i E y_i$ pro každé i od 1 do n , platí $O(x_1, \dots, x_n) E O(y_1, \dots, y_n)$.

Zadruhé platí, že H je kompozicionální ohodnocení právě tehdy, když je vztah H -ekvivalence (to jest vztah, ve kterém jsou x a y právě tehdy, když $H(x) = H(y)$) kompozicionální ekvivalencí. H je totiž, jak jsme ukázali výše, kompozicionální právě tehdy, když jsou každé dva H -ekvivalentní objekty H -zaměnitelné, neboli když pro každé dva H -ekvivalentní objekty x a y platí, že je každý objekt H -ekvivalentní každé své $[x|y]$ -variantě. To ale nastává právě tehdy, když je H -ekvivalence kompozicionální ekvivalencí.

Nechť S je soustava celků a částí a H funkce definovaná na univerzu S . Označme symbolem E_H relaci H -ekvivalence, tj. relaci definovanou tak, že $x E_H y$ právě tehdy, když $H(x) = H(y)$. Platí, že H je kompozicionální právě tehdy, když je kompozicionální E_H .

Důkaz: H je kompozicionální právě tehdy, když jsou každé dva H -ekvivalentní objekty H -zaměnitelné, to jest když pro každé dva objekty x a y takové, že $H(x) = H(y)$, platí, že $H(z) = H(z[x|y])$ pro každý objekt z univerza a pro každou jeho variantu $z[x|y]$. Avšak $H(x) = H(y)$ zřejmě

3. Celky a části

právě tehdy, když $x \in E_H y$, a $H(z) = H(z[xly])$ právě tehdy, když $z \in E_H z[xly]$. To znamená, že H je kompozicionální právě tehdy, když pro každé dva objekty x a y takové, že $x \in E_H y$, platí, že $z \in E_H z[xly]$ pro každý objekt z univerza a pro každou jeho variantu $z[xly]$ – to jest když je kompozicionální E_H .

3.4 Zrod hodnot z identit a opozic

Aparát, který jsme takto zavedli, nám nyní poslouží k tomu, abychom mohli matematicky názorněji přiblížit, jak se může z nějakých identit či opozic saussurovsky zrodit „strukturálno“, to jest nějaká soustava hodnot, abstraktních objektů.

Východiskem našich úvah je teze, že tomu, co Saussure nazývá *identitou*, odpovídá to, čemu my (ve shodě s územ moderní matematiky) říkáme *ekvivalence*. Saussurovskou *opozicí* je pak (podle naší interpretace) *doplňk* takové ekvivalence – totiž vztah, ve kterém jsou dva objekty právě tehdy, když *nejsou* v příslušném vztahu ekvivalence. (Nejčastěji má ovšem, zdá se, Saussure na mysli „identity“ a „opozice“ odpovídající takovým ekvivalencím, kterým můžeme říkat *binární* – totiž těm, které vytvářejí pouze dvě ekvivalenční třídy. Binární ekvivalence je například spojena s jakoukoli vlastností či s jakýmkoli pojmem. Vezměte vlastnost *být kovový*: vzhledem k ní jsou ekvivalentní – čili, saussurovsky, identické – každé dvě entity, které se z hlediska kovovosti neliší, to jest které jsou buď obě kovové, nebo obě nekovové. V příslušné opozici jsou naopak každé dvě entity, které se z hlediska kovovosti *liší*, to jest, z kterých je jedna kovová, zatímco druhá nikoli.)

Když jsme hovořili o abstrakci, řekli jsme, že přechod na vyšší úroveň abstrakce (například od jednotlivých zvířat k jejich druhům) je jednou stranou mince, jejíž druhou stranou je ustanovení určité ekvivalence mezi objekty té původní úrovně (například ekvivalence mezi zvířaty téhož druhu). Takovou abstrakci je tedy vždy možné vidět jako ustanovení ekvivalence; a naopak ustanovení ekvivalence je vždy možné, jak už název „ekvivalence“ napovídá, nahlédnout jako ustanovení určitých hodnot – sdílených příslušně ekvivalentními objekty. (Neříkáme ovšem, že *každé* ohodnocení lze beze zbytku redukovat na příslušnou ekvivalenci – například ohodnocení, jež každému předmětu přiřadí jeho váhu, je jistě něčím *více* než sta-

novením příslušné ekvivalence, to jest stanovením toho, které předměty mají tutéž váhu. Co říkáme, je to, že na příslušnou ekvivalenci je možné redukovat každou *abstrakci* – protože abstraktní objekty nejsou svou podstatou ničím více než výsledkem ‚extrakce‘ toho, co mají jejich konkrétní instance společného.) Jakoukoli ekvivalenci je tedy možné vidět jako doslova ‚ekvi-valenci‘, tj. jako určité specifické, totiž ‚abstraktivní‘ ohodnocení; jako ohodnocení, které každému objektu přiřadí ‚to, co má společného se všemi svými ekvivalenty‘. (Tak fakt, že všechny kovové předměty se nám zdají v určitém smyslu ekvivalentní, zdají se nám ‚mít něco společného‘, můžeme nahlédnout tak, že je těmto věcem skutečně společná nějaká entita, ‚kovovost‘.) Toto ohodnocení budeme nazývat *kanonickou projekcí* příslušné ekvivalence: kanonickou projekcí dané ekvivalence tedy bude, můžeme říci, ohodnocení, které vznikne prostě tím, že tuto ekvivalenci nahlédneme jako ekvi-valenci. V duchu předchozího oddílu můžeme z formálního hlediska takovou kanonickou projekci ztotožnit přímo s přiřazením příslušných ekvivalenčních tříd.

Nechť S je soustava celků a částí a E ekvivalence na universu S . *Formální kanonickou projekcí* E nazveme funkci H_E definovanou tak, že $H_E(x) = [x]_E$. Zřejmě platí, že obor hodnot kanonické projekce ekvivalence E má tolik prvků, kolik je ekvivalenčních tříd podle E .

Pracujeme-li ovšem s oborem objektů, který není pouhou množinou, ale který tvoří SCCČ, vstupuje navíc do hry problém kompozicionality. Z důvodů, které jsme naznačili v oddíle 3.1 a kterým se budeme podrobněji věnovat později, budeme považovat za jediná ‚rozumná‘ ohodnocení kongruence, to jest ohodnocení kompozicionální; a chceme-li tedy danou ekvivalenci vidět nejenom prostě jako ohodnocení, ale jako *rozumné* ohodnocení, mělo by to být ohodnocení kompozicionální. Je-li kanonická projekce této ekvivalence kompozicionální, je vše v pořádku – pokud ale není, vyvstane před námi úkol ji nějak ‚kompozicionalizovat‘.

Představme si tedy, že máme vztah ekvivalence, který není kompozicionální, a my z něj chceme kompozicionální vztah učinit. Musíme tedy tento vztah nějak modifikovat, něco z něj ubrat (tj. zrušit jeho platnost mezi některými dvojicemi objektů) či k němu něco přidat (tj. naopak jej ustanovit mezi některými dvojicemi objektů, mezi kterými dříve neplatil). Je něco takového možné udělat tak, aby dávalo smysl říkat, že jsme vytvořili modifikaci dané ekvi-

valence, a ne tuto ekvivalenci prostě nahradili jinou? Podíváme-li se na to z hlediska příslušných ekvivalenčních tříd, můžeme otázku formulovat následujícím způsobem: můžeme nějak změnit hranice mezi ekvivalenčními třídami, abychom přitom nějak zachovali i ty původní? A odpověď je nasnadě: můžeme, a to tak, že nějaké hranice *přidáme*, to jest že existující ekvivalenční třídy dále ‚rozmělníme‘ na menší. (Přejdeme-li například od obrázku naší republiky s hranicemi krajů k obrázku s hranicemi okresů, bude to ‚zjemnění‘ v tom smyslu, že i na tom novém obrázku budeme mít stále i ty staré hranice – protože každá hranice kraje je i hranice okresu.)

Otázkou tedy je: které ekvivalence jsou takovým zjemněním dané ekvivalence E ? A dá se snadno ukázat, že odpověď je jednoduchá: všechny, které jsou částí E .¹¹⁹ (‚Hranice‘ totiž vedou mezi těmi prvky, které *nejsou* ekvivalentní, a *ubíráním* dvojic *ekvivalentních* prvků zřejmě tedy hranice pouze přidáváme.) Hledání kompozicionální modifikace ekvivalence E se tak zdá být rozumné pojmut jako hledání kompozicionální ekvivalence, která je částí E , a protože chceme samozřejmě E modifikovat co nejméně, zdá se ho být rozumné pojmut jako hledání takové kompozicionální ‚podekvivalence‘ E , která je E ‚co nejbližší‘. *Kompozicionalizací* E tedy nazveme takovou kompozicionální ekvivalenci, jež je částí E a která není vlastní částí žádné jiné kompozicionální ekvivalence, která je částí E . (Každý vztah má, jak lze dokázat, jednoznačně určenou kompozicionalizaci; a je-li kompozicionální, je sám svou vlastní kompozicionalizací.)

Nechť S je soustava celků a částí a E ekvivalence na univerzu S . *Kompozicionalizací* E nazveme takovou ekvivalenci E^* , pro kterou platí: (i) $E^* \subseteq E$; (ii) E^* je kompozicionální; a (iii) neexistuje žádná kompozicionální ekvivalence E' , pro kterou by platilo $E^* \subset E' \subseteq E$.

Platí: Kompozicionalizace E^* ekvivalence E je určena jednoznačně a platí pro ni, že $x E^* y$ právě tehdy, když pro každé z a pro každou jeho variantu $z[xly]$ platí $z E z[xly]$.

Důkaz: Dokážeme nejprve druhou část tvrzení, k jednoznačnosti se vrátíme potom. Buď tedy E^+ relací definovanou tak, že pro jakékoli dva prvky x a y univerza platí, že $x E^+ y$ právě tehdy, když pro každé z a pro každé $z[xly]$ platí $z E z[xly]$. Platí-li $x E^+ y$, pak podle definice musí platit i $x E y$, protože y je $x[xly]$; to znamená, že $E^+ \subseteq E$. Předpokládejme nyní,

¹¹⁹ Zdůrazněme, že se jedná jenom o všechny *ekvivalence*, nikoli o všechny *relace*, které jsou částí E .

že $x E^+ y$, vezměme libovolný prvek z a jeho variantu $z[xly]$ a zkoumejme, zda platí $z E^+ z[xly]$. To podle definice relace E^+ platí právě tehdy, když pro každý prvek w univerza platí $w E w[zlz[xly]]$. A to zřejmě skutečně platí protože $w[zlz[xly]]$ zřejmě není nic jiného než $w[xly]$. Takže platí-li $x E^+ y$, pak pro každé z a pro každé $z[xly]$ platí $z E^+ z[xly]$; a E^+ je tedy kompozicionální. Zbývá dokázat, že nemůže existovat kompozicionální ekvivalence E' taková, že $E^+ \subset E' \subseteq E$. Předpokládejme tedy, že taková E' existuje. Pak existují dva objekty x a y takové, že $x E^+ y$, ale nikoli $x E' y$ (protože E^+ je vlastní částí E'). Protože neplatí $x E' y$, nemůže pro každý objekt z univerza a pro každou jeho $[xly]$ -variantu $z[xly]$ platit $z E z[xly]$, a protože $E' \subseteq E$, nemůže platit ani $z E' z[xly]$. To je ale spor s tím, že je E' kompozicionální.

Předpokládejme dále, že vedle takto definované E^+ existuje ještě jiná kompozicionalizace relace E , označme ji E' . Zřejmě nemůže platit $E' \subseteq E'$, takže existují dva objekty x a y takové, že $x E' y$, ale nikoli $x E^+ y$. Jak jsme ale viděli výše, vede toto ke sporu s kompozicionalitou E' .

Představme si nyní, že kompozicionálním chceme učinit nějaké *ohodnocení* (třeba kanonickou projekci nějaké nekompozicionální ekvivalence). Protože víme, že ohodnocení H je kompozicionální právě tehdy, když je kompozicionální příslušná relace H -ekvivalence, znamená kompozicionalizovat H totéž co kompozicionalizovat tuto H -ekvivalenci. Avšak kompozicionalizovat H -ekvivalenci znamená, jak jsme právě řekli, zrušit H -ekvivalentnost některých objektů (a tudíž zvětšit počet příslušných ekvivalenčních tříd). Z hlediska H pak toto zřejmě znamená zvětšit počet hodnot, které H prvkům $SC\check{C}$ přiřazuje (protože co ekvivalenční třída, to hodnota). *To znamená, že kompozicionalizace si může vynutit nové hodnoty.* Ekvivalence, jak jsme konstatovali výše, může vést, zcela triviálně, k určitému systému hodnot, stačí se na ni podívat z určitého, ‚objektivizujícího‘ úhlu pohledu (formálně to znamená přejít od ekvivalence k příslušné kanonické projekci). Avšak vstoupí-li přitom do hry požadavek kompozicionality, může se systém příslušných hodnot stát mnohem netriviálnějším. Kanonickou projekci kompozicionalizace dané ekvivalence nazveme *kompozicionální projekci* této ekvivalence.

Nechť S je soustava celků a částí a E ekvivalence na univerzu S . *Formální kompozicionální projekci* E nazveme kanonickou projekci kompozicionalizace E . Zřejmě platí, že E je kompozicionální právě tehdy, když je její kompozicionální projekce totožná s její projekci kanonickou.

Kompozicionální projekce nějaké ekvivalence tedy může být záležitostí většího počtu hodnot než její projekce *kanonická*, to jest většího, než kolik je ekvivalenčních tříd této ekvivalence – a co tvrdíme my, je to, že je to právě taková kompozicionální projekce, co můžeme vidět jako mechanismus povstávání ‚strukturálna‘.

3.5 Příklady

1. Představme si dětskou stavebnici, tj. nějaký soubor kostek různých druhů, z nichž lze stavět různé stavby. Množinu všeho toho, co lze z takové stavebnice vytvořit, si můžeme představit jako univesum určité soustavy celků a částí – nazývejme prvky tohoto univerza pro krátkost *konstrukty* (*konstruktem* tedy bude jak každá jednotlivá kostka, tak cokoli, co vznikne kombinací těchto kostek). *Jednoduchými* konstrukty jsou jednotlivé kostky – ty se už z žádných jiných konstruktů neskládají.

Uvažujme o dvou vztazích mezi prvky této soustavy, a sice o vztahu *mít stejnou barvu* (představme si pro jednoduchost, že i konstruktům, skládajícím se z různobarevných částí můžeme přisoudit jedinou barvu, jako je třeba *modro-zelená*, *bílo-černo-hnědá* atd.),¹²⁰ a *mít stejný počet elementárních barev* (kde za elementární barvy bereme barvy jako *modrá*, *zelená* atd., avšak nikoli *modro-zelená* ap.). Označme první z těchto vztahů *B* a ten druhý *PB*. Představme si nyní, že dva konstrukty *x* a *y* mají stejnou barvu, že tedy $x B y$. Pak zřejmě platí, že kdykoli je *x* částí nějakého složitějšího konstruktu, můžeme ho nahradit *y*, aniž bychom změnili barvu celku; pro každý konstrukt *z* tedy platí, že *z* má stejnou barvu jako $z[xly]$, tj. platí $z B z[xly]$. To znamená, že *B* je vztahem *kompozicionálním*.

Představme si dále ohodnocení *B*, které každému konstruktu přiřadí jeho barvu. Je zřejmé, že barvu složeného konstruktu známe, jakmile známe barvy jeho částí (víme-li například, že se tento konstrukt skládá ze dvou částí, z nichž jedna je modrá a druhá modro-zelená, víme, že je modro-zelený). Můžeme tedy říci, že pro každý

¹²⁰ Zdůrazněme, že „modro-zeleným“ objektem zde tedy myslíme nikoli objekt, jehož barva je někde na pomezí mezi modrou a zelenou, ale objekt, který se skládá z modré části a ze zelené části.

způsob kombinace O konstruktů jistě existuje „algorithmus“ O^* takový, že pro každé konstrukty x_1, \dots, x_n , které lze způsobem O zkombinovat, můžeme barvu konstruktů $O(x_1, \dots, x_n)$ určit pomocí algoritmu O^* na základě barev konstruktů x_1, \dots, x_n , tj. platí $B(O(x_1, \dots, x_n)) = O^*(B(x_1), \dots, B(x_n))$. To znamená, že ohodnocení B je kompozicionální.

Uvědomíme-li si, že vztah B je zřejmě B -ekvivalencí (to jest vztahem, ve kterém jsou x a y právě když $B(x) = B(y)$), vyplývá kompozicionalita ohodnocení B už z kompozicionality vztahu B – výše jsme totiž ukázali, že ohodnocení H je kompozicionální, právě když je kompozicionální příslušná H -ekvivalence. Ohodnocení B můžeme naopak zřejmě považovat za kanonickou projekci vztahu B – to jest za to, co se z ekvivalence B stane, když ji nahlédneme jako ‚ekvi-valenci‘. Barvy totiž můžeme zřejmě vidět jako prostě produkty příslušné abstrakce.

Uvažujme nyní o relaci PB . Je zřejmé, že jsou-li dva konstrukty x a y v této relaci, tj. mají-li stejný počet elementárních barev, neplyne z toho to, že bychom mohli x vždy nahradit y , aniž bychom tím změnili počet elementárních barev komplexního konstruktů, v němž tuto náhradu provádíme. Představme si například, že se konstrukt z skládá ze dvou částí x a v (tedy že pro nějaký způsob kombinace O platí $z = O(x, v)$) takových, že x je zelená a v je modrá. Uvažme konstrukt y , který je modrý. Protože jak x , tak y jsou jednobarevné, platí $x PB y$. Avšak nahradíme-li v konstrukt x konstruktem y , dostaneme konstrukt $z[xly]$ ($= O(y, v)$), který se bude skládat ze dvou modrých částí a bude tedy jednobarevný; takže vzhledem k tomu, že z je dvoubarevný, *nebude* platit $z PB z[xly]$. Relace PB tedy není kompozicionální. Kompozicionální tedy není ani ohodnocení PB , která přiřazuje každému konstruktů počet jeho elementárních barev; zřejmě totiž platí, že PB je PB -ekvivalencí (a PB je tudíž kanonickou projekcí PB). To je odrazem zřejmého faktu, že počet elementárních barev složeného konstruktů nemůžeme jednoznačně určit jenom na základě znalosti toho, jaký počet barev má každá z jeho částí.

V jakém případě bychom si mohli být o dvou konstruktech jisti, že můžeme jeden druhým libovolně nahrazovat, aniž bychom měnili počet elementárních barev těch celků, v nichž bychom toto nahrazování prováděli? Zřejmě tehdy, mají-li tyto konstrukty nejenom stejný počet elementárních barev, ale stejné elementární barvy – tj.

mají-li stejnou barvu v našem širším slova smyslu. To vyplývá z následujících dvou faktů: zaprvé, máme-li dva konstrukty x a y takové, že $x B y$, pak pro každý konstrukt z a pro každou jeho variantu $z[xly]$ zřejmě platí $z PB z[xly]$. Zadruhé, nemají-li naopak x a y stejnou barvu, tj. neplatí-li $x B y$, pak je zřejmě vždy možné najít takový konstrukt z , že se počet jeho barev změní, nahradíme-li v něm konstrukt x konstruktem y , tj. že *nebude* platit $z PB z[xly]$.¹²¹ Avšak jsou-li dva objekty, jak jsme právě ukázali, v relaci B právě tehdy, když jsou PB -zaměnitelné, znamená to, že B je kompozicionalizací PB , a tudíž že kompozicionální projekcí ekvivalence PB je B . Jinými slovy: uvažujeme-li o objektech z hlediska počtu jejich barev, a uvažujeme-li o nich ‚kompozicionálně‘, dospějeme abstrakcí k hodnotám odpovídajícím nikoli počtům, ale jednotlivým *barvám*.

2. Představme si, že jsme ve stadiu, kdy máme nějakou takovou stavebnici, o které byla řeč v předchozím příkladě, teprve *navrhnout*. Máme představu o tom, jaké stavby by se měly dát z této stavebnice postavit (v našich představách tedy již existuje určitá množina komplexních konstruktů oné soustavy celků a částí, kterou se chystáme vytvořit), a snažíme se vymyslet nějakou sadu kostek, ze kterých by bylo možné dát všechny takové stavby dohromady. Takových sad ovšem jistě bude celá řada – a my se budeme snažit vymyslet tu, která bude co nejjednodušší, tj. která se bude skládat z co nejmenšího počtu kostek.

To je zřejmě situace podstatně odlišná od té z příkladu 1. Tam nám byla předem dána nějaká sada základních stavebních kamenů (tj. základních, jednoduchých konstruktů soustavy celků a částí) a my jsme uvažovali o jejich skládání; naše uvažování se tedy pohybovalo od částí k celkům. Tady je nám naproti tomu dána sada nějakých objektů, které se my pokoušíme nahlédnout jako jisté komplexní konstrukty nějakého dosud neexistující soustavy; po-

¹²¹ Jestliže neplatí $x B y$, pak musí existovat buď nějaká elementární barva, kterou má x , ale ne y , nebo musí existovat nějaká elementární barva, kterou má y , ale nikoli x . V prvním případě je třeba vzít za z konstrukt, který (i) obsahuje x , (ii) všechny elementární barvy, které má y , má i některá část z , a to i jiná než x , (iii) žádná jiná jeho část než x nemá onu barvu, kterou má x a nikoli y . V tom druhém stačí vzít za z jakýkoli konstrukt, který (i) obsahuje x , (ii) všechny ty elementární barvy, které má x , mají i jiné části z , (iii) nemá onu elementární barvu, kterou má y , a nikoli x .

koušíme se tyto ‚prominentní‘ konstrukty rozložit a základních stavebních kamenů se teprve dobrat. Pohybujeme se tedy naopak od (určitých) celků k částem. Perspektivu spojenou se situací z příkladu 1 tedy můžeme nazývat perspektivou *kompoziční*, tu spojenou s naším současným příkladem perspektivou *dekompoziční*.

Představme si nyní, že rozdíl mezi některými stavbami, ze kterých v našich úvahách o návrhu stavebnice vycházíme, vidíme jako nepodstatné: že tedy příslušné stavby vnímáme jako ekvivalentní. To se nám zřejmě promítne i na části, do kterých tyto stavby rozkládáme: za podstatně odlišné zřejmě nebudeme pokládat dvě části či dvě kostky takové, že náhrada jedné z nich tou druhou vždy vede ke stavbě ekvivalentní s tou, ve které je tato náhrada prováděna. Z ekvivalence mezi ‚prominentními‘ konstrukty je tedy odvozována určitá ekvivalence mezi všemi konstrukty (a speciálně mezi konstrukty jednoduchými, kostkami).

Představme si například, že nás zajímá jenom *barva* staveb – že tedy považujeme za ekvivalentní každé dvě stavby, které mají stejnou barvu. (To je sice představa dost nerealistická, ale pro účely ilustrace ji přijmeme.) Z tohoto pohledu zřejmě nebudeme rozlišovat mezi dvěma částmi takovými, že náhrada jedné z nich tou druhou vždy vede ke stavbě, která má s tou původní stejnou barvu – a dva konstrukty (speciálně dvě kostky) jsou v tomto vztahu zřejmě právě tehdy, když samy mají stejnou barvu. V tomto případě je odvozená ekvivalence zřejmě přímočarým rozšířením té původní na celou soustavu.

Představme si ale dále, že to, co nás zajímá, je *počet elementárních barev* – to jest že za ekvivalentní nepovažujeme jenom ty stavby, které mají tutéž barvu, ale všechny ty, které mají stejný počet elementárních barev. (Za ekvivalentní tedy budeme považovat například i dvě stavby, z nichž jedna je modro-zelená a druhá žluto-bílá). Pak opět zřejmě nebudeme rozlišovat mezi dvěma kostkami takovými, že náhrada jedné z nich tou druhou vždy povede ke stavbě, která má stejný počet barev, jako ta původní. Kdy mají dvě kostky tuto vlastnost? V rámci předchozího příkladu jsme viděli, že to je právě tehdy, když mají stejnou barvu. V tomto případě tedy není odvozená ekvivalence prostým rozšířením ekvivalence původní, ale je jejím *zjemněním* – nikoli vše, co bylo ve vztahu oné původní ekvivalence (tj. má stejný počet barev), bude ve vztahu ekvivalence odvozené (tj. má stejnou barvu).

Shrnuto: Z ekvivalence mezi ‚prominentními‘ konstrukty soustavy se odvozuje ekvivalence mezi všemi prvky této soustavy; tato odvozená ekvivalence se může v některých případech jevit jako prosté rozšíření té původní na širší obor objektů, v jiných ale také jako její zjemnění. Přitom, jak snadno nahlédneme, je ona odvozená ekvivalence právě tím, co jsme výše nazvali *kompozicionalizací* té původní. Je-li původní ekvivalencí vztah B , je odvozenou ekvivalencí sám B (protože B je kompozicionální a je tedy svou vlastní kompozicionalizací); zatímco je-li touto ekvivalencí vztah PB , je odvozenou ekvivalencí B (protože právě ten je, jak jsme viděli, kompozicionalizací PB). A jde-li nám o hodnoty, je tou soustavou hodnot, do které se nám takto promítne vztah PB , soustava barev – protože kompozicionální projekcí tohoto vztahu je, jak jsme viděli výše, právě přiřazení barev.

3. Představme si nyní, že chceme teoreticky rekonstruovat nějaký neznámý jazyk. Tento úkol je v jistém podstatném smyslu podobný předchozímu úkolu navržení stavebnice: co je nám primárně dáno, jsou nějaká sdělení domorodých mluvčích, která chceme nahlédnout jako komplexní konstrukty nějaké soustavy celků a částí (jejímiž prvky budou *slova* domorodého jazyka a jejímiž způsoby kombinace budou *gramatická pravidla* tohoto jazyka).

Některá sdělení domorodých mluvčích nám budou okamžitě znít natolik podobně, že je budeme považovat za *ekvivalentní* – za sdělení téhož výroku. To, co budeme chtít rekonstruovat, co odpovídá oněm imaginárním stavbám v našem předchozím příkladě, pak budou samozřejmě nikoli jednotlivá sdělení, ale jejich *typy*, dané touto ekvivalencí. Tyto typy konkrétních sdělení, kterým můžeme říkat *výroky*, se pak v analogii s předchozím příkladem budeme snažit rozložit na nějaký konečný soubor základních stavebních kamenů, kterým budeme v tomto případě říkat *slova*. (A tak jako v případě navrhování stavebnice budeme za slova považovat ty *největší* jednotky, které nám umožní nějakou takovou rekonstrukci provést.) Tím popíšeme *syntax* domorodého jazyka: učiníme soupis jeho základních jednotek a způsobů, jak lze jednotky tohoto jazyka skládat v jednotky složitější.

V další fázi, když si začneme všimnout nejenom toho, *jaké* výroky domorodci užívají, ale i toho, *kdy a jak* tyto výroky užívají, však můžeme jako ekvivalentní nahlédnout i některé na první pohled

zcela nepodobné výroky. To proto, že některé různé výroky se nám budou zdát mít *stejnou jazykovou funkci*, bude se nám zdát, že v rámci komunikace slouží k témuž účelu. Obecněji se nám pak z tohoto hlediska budou jevit jako ekvivalentní každé dva výrazy takové, že nahradí-li se jeden z nich v rámci nějakého výroku tím druhým, vznikne vždy výrok, který funguje stejným způsobem jako ten původní – o takových výrazech budeme říkat, že mají *stejný význam*. (Dvěma výrazům tedy připišeme stejný význam tehdy, když se shodují co do svého příspěvku k fungování celků, do nichž jsou vestavěny.)

Označme relaci ‚stejného fungování‘ mezi výroky jako *SF* a relaci ‚stejného významu‘ mezi výrazy jako *SV*. Z toho, co jsme právě řekli, plyne, že o dvou výrazech x a y řekneme, že mají stejný význam (tj. že x *SV* y), právě když pro každý výrok V a pro každou jeho variantu $[xly]$ platí, že V funguje stejně jako $V[xly]$ – že V *SF* $V[xly]$. To zřejmě znamená, že *SF* a *SV* jsou ve vztahu takové základní a odvozené ekvivalence, o jakých jsme uvažovali v příkladu 2; že relace *SV* by tedy měla být kompozicionalizací relace *SF*. To dále znamená, že přiřazení významů jednotlivým výrazům by mělo být kompozicionální projekcí relace *SF* – přiřazením takových hodnot výrazům, které dva výrazy sdílejí, právě když jsou zaměnitelné ‚*salva functione*‘.

Uvažujme nyní jenom o větách. Jejich role v jazyce je dvojí: jejich ‚primární‘ funkcí je to, že mohou být nástrojem sdělování, přímými prostředky mluvních aktů, jejich ‚sekundární‘ funkcí je pak to, že mohou být součástmi složitějších vět.¹²² Relaci *SF* jsme zavedli jenom s ohledem na primární funkci výroků, dva výroky ale, do důsledku vzato, fungují zcela stejně jen tehdy, když se shodují i co do své sekundární funkce. A ptát se, zda stejnost jejich primární funkce už implikuje stejnost jejich funkce sekundární, znamená ptát se, jestli je relace *SF* kompozicionální (jestliže ano, pak je pro věty relace *SV* totožná s relací *SF*).

¹²² M. Dummett (*Frege, the Philosophy of Language*, London 1973) o těchto dvou ‚složkách‘ významu výroku hovoří jako o „freestanding sense“ (tj. jako o „samostatném smyslu“) a „ingredient sense“ („ingredienčním smyslu“). Na důležitost naší ‚dekompoziční‘ perspektivy, ze které se „ingredienční smysly“ (což jsou *de facto* významy v normálním slova smyslu) extrahují ze „samostatných smyslů výroků“ („fungování“ výroků), upozorňuje v souvislosti s tím Brandom (*MIE*, str. 345).

Na těchto příkladech vidíme to, co jsme konstatovali na počátku této kapitoly: totiž že abstrakce na SCC může být mnohem složitější záležitostí než abstrakce na nestrukturované množině. Shledáme-li například některé objekty ekvivalentními s jinými co do počtu jejich barev, vedlo by to samo o sobě prostě k abstrahování ‚počtů‘; jak jsme ale viděli v příkladu 2, jedná-li se o SCC, může to vést k dalším abstraktním objektům – barvám. Podobně jsme v příkladu 3 viděli, jak může rozpoznání stejnosti ‚fungování‘ jazykových výroků vést nikoli pouze ke ‚způsobům fungování‘, ale k jemnějším ‚významům‘.

3.6 Aktuální a potenciální nekonečno

Nyní musíme podrobněji vysvětlit, proč jsme za jediná ‚rozumná‘ ohodnocení prohlásili ohodnocení kompozicionální. To vyjde najevo, když si uvědomíme, že je to právě vztah část-celek, co může být nahlédnuto jako klíč k pojmu nekonečna; a tedy jako klíč k jedné z podstatných charakteristik mnoha věcí, se kterými máme my lidé co činit.

Všimněme si nejprve jazyka, jako pro nás nejzajímavějšího příkladu něčeho, co považujeme za nekonečné. Říkáme, že výrazů jazyka je nekonečně mnoho. Jak ale tomuto výroku rozumět? Jistě ne tak, že tyto výrazy někdo počítal, a že *nekonečně mnoho* je výsledek, ke kterému dospěl. Toto naše přesvědčení je spíše jen důsledkem našeho poznatku, že výrazy spočítat *nelze*, že ať bychom počítali sebeděle, nikdy je nespočítáme všechny. Víme tedy, že počet výrazů jazyka není vyjádřitelný žádným ‚normálním‘ číslem, avšak toto svou podstatou negativní zjištění vyjadřujeme výrokem, který má stejný tvar, jaký by měl výrok, který bychom použili, kdyby se nám věty skutečně spočítat podařilo. Říkáme-li tedy *výrazů jazyka je nekonečně mnoho*, nekonstatujeme tím tedy vlastně ani tak to, kolik těchto výrazů je, jako to, kolik jich *není*. Říkáme tím, že nové a nové výrazy můžeme vytvářet za každou pevnou mez.

Jak víme tohle? Víme, že náš jazyk má gramatická pravidla, která nám dovolují skládat sebedelší části opět v nové a nové celky. Nekonečnost jazyka tedy spočívá v tom, že gramatická pravidla můžeme aplikovat stále znovu a znovu bez omezení, ‚rekurzivně‘. Nekonečná množina výrazů jazyka je tedy dána jenom ‚potenciálně‘, je

jaksi implicitní našim gramatickým pravidlům (konkrétněji jejich neomezené aplikovatelnosti). A z toho vyplývají podstatné důsledky pro povahu jakéhokoli ohodnocení či jakékoli vlastnosti výrazů. Všem výrazům nemůžeme přiřadit hodnoty tak, že bychom prostě vzali jejich seznam a ke každému příslušnou hodnotu připsali; můžeme to udělat jedině tak, že hodnoty připíšeme nějakým základním výchozím výrazům a dále stanovíme, jak se hodnoty přenášejí z částí na celky. To znamená, že zadat takové ohodnocení H nelze jinak, než určit pro každé gramatické pravidlo G nějaký algoritmus G^* , který nám dovolí spočítat hodnotu výrazu $G(x_1, \dots, x_n)$ z hodnot jeho částí x_1, \dots, x_n – to jest tak, že $H(G(x_1, \dots, x_n)) = G^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$. To ale neznamená nic jiného než to, že H musí být kompozicionální. Jakákoli lidsky uchopitelná vlastnost výrazů jazyka tedy musí být kompozicionální – nějak se promítat z částí na celky.

Podobně je tomu i s jinými věcmi, v souvislosti se kterými termín „nekonečno“ používáme.¹²³ Říkáme-li například, že nekonečný je náš vesmír, že nekonečně mnoho je čísel nebo že nekonečně mnoho je bodů každé čáry (nebo, jazykem moderní matematiky, že nekonečná je množina bodů našeho prostoru, množina čísel či množina bodů dané čáry), říkáme tím primárně zase jenom to, že se v příslušném případě nedokážeme dopočítat žádného ‚normálního‘ čísla. Jsme přesvědčeni, že kdybychom náš vesmír měřili, nikdy se nedoměříme konce, že mezi čísla nemůžeme najít žádné nejvyšší a že ať bychom čáru dělili jakkoli dlouho, nikdy ji nemůžeme rozdělit tak, aby už dále dělitelná nebyla.

Zdá se tedy, že pojem nekonečnosti je primárně odvozen z pojmu *neomezenosti*: z faktu, že některé věci lze opakovat bez omezení, a tedy ‚do nekonečna‘.¹²⁴ Ke každému číslu lze přičíst jedničku a vy-

¹²³ Takových věcí je zřejmě mnoho; a pojem nekonečna tak má v našem obrazu světa důležité postavení. Podle Vopěnky (*Rozpravy s geometrií*, Praha 1989; *Druhé rozpravy s geometrií*, Praha 1991) se mu ovšem tohoto postavení dostalo teprve potom, co z něj vytlačilo to, čemu Řekové říkali *apeiron*.

¹²⁴ Aristotelés ve třetím svazku *Fyziky* říká: „Obecně řečeno spočívá nekonečno v tom, že se znovu a znovu přijímá něco více, kde to něco je vždy konečné, ale pokaždé různé.“ (Citováno podle anglického překladu – viz W. D. Ross [vyd.], *The Works of Aristotle*, sv. 2, Oxford 1930, 206a25, 30.) Viz též J. Peregrin, *DWW*, §9.2.

tvořit tak větší číslo, každé rozdělení čáry na části lze zjemnit, ke každé větě lze něco přidat a vytvořit tak delší větu. Kamkoli se v příslušném procesu dostaneme, vždy můžeme (máme-li dostatečné prostředky k překonání případných překážek) udělat další krok. Primárním kontextem, ve kterém se slovo „nekonečno“ vyskytuje, je tato metafora pro možnost neomezeného pokračování: *pokračovat ‚do nekonečna‘, ‚ad infinitum‘*.

Nekonečno, které není ničím více než obrazným vyjádřením neomezena, se ve filosofii a v matematice nazývá nekonečnem *potenciálním*: takové nekonečno není považováno za skutečně existující, ale spíše za jakousi imaginární limitu idealizované extrapolace nějaké neomezeně opakovatelné činnosti. Moderní matematika ovšem z velké části přijala nekonečno *aktuální*, nekonečno chápáné jako něco skutečného – aktuálně nekonečná množina je pak věcí stejného druhu, jako třeba množina o pěti prvcích, aktuálně nekonečná množina je stejně reálná jako jakákoli množina konečná. Nekonečno (či přesněji *jakékoli* nekonečno, protože pro moderní matematiku existuje mnoho nekonečen, z nichž některá jsou, pomůžeme-li si orwellovským obratem, „nekonečnější než jiná“) je jenom dalším v řadě čísel. Tak to ve své teorii množin, která byla matematiky téměř obecně přijata, na konci minulého století stanovil Georg Cantor.¹²⁵ Je nepopíratelným faktem, že nosnost matematiky založené na takovém chápání nekonečna se v praxi dost jednoznačně prokázala;¹²⁶ jde-li nám však nikoli o matematiku, ale o povahu světa kolem nás (a povahu našeho jazyka), nesmíme to, jak je nekonečnost odvozena od neomezenosti, přehlédnout.

Zkušenost neomezenosti má zřejmě obecně tuto strukturu: máme nějaké východisko a nějaké kroky, které můžeme bez omezení opakovat. V případě čísel může být východiskem třeba číslo jedna (nebo jakýkoli *konečný* počet základních čísel) a krokem přechod od daného čísla k číslu po něm následujícímu (takže pro nekonečnost

¹²⁵ Podrobně o tom viz např. S. Lavine, *Understanding the Infinite*, Cambridge (Mass.) 1994, kap. 3–5.

¹²⁶ I když o výhrady i z řad matematiků také není nouze – již od počátku moderní matematiky kritizovala přijímání absolutního nekonečna celá řada matematiků, nejostřeji pravděpodobně J. L. E. Brouwer. Viz též S. Lavine, cit. d.

čísel je konstitutivní právě fakt, že k jakémukoli číslu si dovedeme představit číslo po něm následující); v případě jazyka je východiskem množina slov a kroky jsou aplikace pravidel syntaxe. Příklad nekonečna bodů tvořících čáru je o něco komplikovanější: představa nekonečna bodů dané čáry je odvozena od představy neomezené dělitelnosti této čáry, takže v tomto případě bychom jako východisko mohli vidět například prázdnou množinu dělicích bodů čáry a jako krok přidání dalšího dělicího bodu.

Typickým příkladem *pokračování* je přitom složení částí v celek: to je nejzřejmější v případě jazyka, protože syntaktická pravidla jsou v typickém případě právě pravidly nějakého druhu spojování. Soustava částí a celků s konečnouází je zřejmě primárně něčím konečným (je dána konečným počtem jednoduchých částí a konečným počtem pravidel skládání), co může zřejmým způsobem odkazovat k nekonečnu: k nekonečnu možných konstruktů této soustavy (které je výrazem neomezené aplikovatelnosti pravidel skládání). A chápeme-li pojmy část a celek dostatečně abstraktně, můžeme naopak v podstatě jakýkoli nekonečný obor vidět jako určitou soustavu celků a částí – každý takový obor je totiž, jak jsme na to právě upozornili, primárně extrapolací výsledků bez omezení opakovatelného pravidla, a každé užití pravidla je nahlédnutelné jako přidání další části k nějakému celku. (V případě jazyka je to, jak jsme řekli, zcela přímočaré; v případě čísel si můžeme počítání docela dobře představit jako skládání třeba čárek na papíře nebo nějakých abstraktních jednotek; u čáry si každé další dělení můžeme představit jako složení nějakého už daného souboru dělicích bodů s nějakým dalším bodem.)

Nekonečný obor tohoto druhu je tedy *de facto* projekcí nějaké konečné ‚generující soustavy‘, která je v typickém případě soustavou celků a částí.¹²⁷ Takový obor je nám tedy dán čistě prostřednictvím oné soustavy;¹²⁸ a chceme-li o něm cokoli říci, jsme od-

¹²⁷ Z hlediska obvykle přijímané teorie množin tohle ovšem platí jenom pro tzv. *spočetně* nekonečné množiny, a to navíc ještě jenom pro ty, kterým se říká *rekurzivně vyčíslitelné*.

¹²⁸ L. Wittgenstein (*PU*, §208) říká: „Musíme odlišovat: to ‚atd.‘, které je zkratkou, od toho, které jí *není*. ‚Atd. ad inf.‘ *není* zkratkou.“ Máme-li nějakou konečnou množinu, můžeme vyjmenovat její prvky; a vyjmenujeme-li z nich jenom některé a přidáme „atd.“, můžeme toto „atd.“ chápat

kázání na její zprostředkování. Máme-li tedy nějakou vlastnost prvků takového oboru a chceme-li říci, *kteřé* z nich ji mají a které nikoli, nelze samozřejmě udělat seznam všech prvků a ty, které tuto vlastnost mají, označit; můžeme to udělat jedině tak, že řekneme, které z výchozích prvků tuto vlastnost mají a jak je tato vlastnost promítána z částí na celky. Jinými slovy, naše charakterizace této vlastnosti nemůže být jiná než induktivní a tato vlastnost tedy musí být kompozicionální.

Už jsme viděli, jak je tomu v případě jazyka – vezměme si jako jiný příklad přirozená čísla. Chceme-li říci, která z nich jsou sudá a která jsou lichá, nemůžeme udělat seznam všech čísel a k sudým napsat třeba „S“ a k lichým „L“; musíme to učinit například tak, že řekneme, že jednička (výchozí prvek příslušné generující soustavy) je číslo liché, a že číslo následující po sudém čísle je liché, zatímco to, které následuje po čísle lichém, je sudé.¹²⁹ Podobně je tomu v případě, kdy chceme prvkům nekonečného oboru přiřadit nějakou hodnotu. Opět nemůžeme jinak než stanovit, jaké hodnoty jsou přiřazeny výchozím, jednoduchým prvkům, a jak se hodnoty částí promítají do hodnot celků – tj. stanovit ke každému pravidlu skládání O pravidlo O^* tak, že hodnota jakéhokoli celku $O(x_1, \dots, x_n)$ je dána aplikací pravidla O^* na hodnoty jeho částí x_1, \dots, x_n ; tj. že platí $H(O(x_1, \dots, x_n)) = O^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$. Přiřazení jakýchkoli hodnot všem prvkům nekonečného oboru je tedy svou podstatou kompozicionální.¹³⁰

Jestliže jsme tedy v minulé kapitole konstatovali, že pojem struktury je úzce spjat s pojmem skládání částí v celky – že struktura není nic jiného než právě způsob takového skládání – pak nyní jsme

prostě jako slovo, které by bylo v případě potřeby možné nahradit jmény oněch zbývajících prvků. Jde-li ovšem o množinu nekonečnou, pak se bez nějakého „atd.“ *neobejdeme* – její prvky nikdy nemůžeme všechny vjmenovat, a „atd.“ se tak stává více než jenom nepodstatnou zkratkou. „Atd.“ se tady musí nutně vztahovat k nějaké neomezeně opakovatelné proceduře, kterou se můžeme dobírat dalších a dalších prvků.

¹²⁹ Sudá čísla samozřejmě nejpřirozeněji vymežíme tak, že řekneme, že jsou to ta, která jsou dělitelná dvěma. Tím však pojem sudosti vysvětlujeme pojmem dělení, a pak to bude tento pojem dělení, který budeme muset definovat induktivně.

¹³⁰ Podrobněji viz J. Peregrin, *DWW*, kap. 9.

3.7 Princip kompozicionality významu

navíc viděli, že způsob skládání může být, tak jako v případě gramatických pravidel jazyka, aplikovatelný znovu a znovu, bez omezení, ‚do nekonečna‘; a že právě tohle dává souboru konstruktů takové soustavy specifický charakter, kterým se zásadně liší od těch soustav, které mají konstruktů jenom omezený počet. V případě nekonečného souboru totiž, jak jsme viděli, platí, že tento soubor nemůže být *de facto* zadán jinak než prostřednictvím pravidel skládání; a že jeho prvkům nelze připsat žádnou vlastnost ani žádné hodnoty jinak než prostřednictvím pravidel. Tím se pravidla a chování prvků vzhledem k těmto pravidlům stávají něčím zcela zásadním a charakteristickým.

3.7 Princip kompozicionality významu

Je-li tedy jazyk SCČ, musí být každé ‚rozumné‘ ohodnocení jazykových výrazů kompozicionální: speciálně musí být kompozicionální přiřazení významů. Tomu se obvykle říká *princip kompozicionality (významu)*:

Význam složeného výrazu je jednoznačně určen významy částí tohoto výrazu a způsobem, jakým jsou tyto části složeny dohromady.

Protože však tento princip bývá často chápán způsobem, který je v rozporu s naším ‚strukturalistickým‘ viděním jazyka, musíme vyjasnit, jak mu rozumíme.

Podle našeho výkladu je ohodnocení H prvků nějaké SCČ kompozicionální, existuje-li ke každému způsobu složení O příslušnému této SCČ ‚algoritmus‘ O^* tak, že pro každé x_1, \dots, x_n , které jsou způsobem O složitelné do celku, platí $H(O(x_1, \dots, x_n)) = O^*(H(x_1), \dots, H(x_n))$. Přiřazení významů výrazům daného jazyka je tedy kompozicionální, existuje-li ke každému gramatickému pravidlu tohoto jazyka způsob, jak význam jakéhokoli výrazu vytvořeného tímto pravidlem z nějakých jednodušších výrazů ‚spočítat‘ z významů oněch jednodušších výrazů. Jak jsme dále ukázali, splňuje H tento požadavek (a je tedy kompozicionální) právě tehdy, když jsou každé dva H -ekvivalentní objekty H -zaměnitelné (to jest když pro každé dva prvky x a y takové, že $H(x) = H(y)$, a pro každý prvek z platí, že $H(z) = H(z[xly])$). Přiřazení významu je tedy podle této definice

kompozicionální právě tehdy, když jsou každé dva výrazy, které mají stejný význam, zaměnitelné beze změny významu celku, v němž je záměna prováděna. Nazveme-li tedy konstatování, že dva synonymní výrazy mohou být v jakémkoli celku zaměněny beze změny významu tohoto celku *principem zaměnitelnosti*, můžeme říci, že princip kompozicionality neříká – tak jak my kompozicionalitě rozumíme – nic jiného než princip zaměnitelnosti.

Často se ovšem má za to, že princip kompozicionality říká ještě něco navíc – totiž že tvrdí, že významy částí jsou nějak *primárnější* než významy celků; že význam celku je *odvozen* z významů částí. Toto čtení se dokonce může zdát vyplývat z toho, co jsme řekli v předchozím oddíle, když jsme odůvodňovali, proč musí být každé ‚rozumné‘ ohodnocení jazykových výrazů kompozicionální: totiž že nekonečno výrazů může být člověku dáno jedině prostřednictvím konečného počtu výrazů primitivních (slov) a konečného počtu rekurzivně aplikovatelných gramatických pravidel, a že přiřazení takových hodnot, jakými jsou významy, může chápat opět jedině na základě přiřazení významu slovům a schopnosti ‚počítat‘ významy celků z významů částí. Podle této představy se zdá, že význam celku musí být nutně odvozen, složen z významů částí. Náзорné vyjádření této představy najdeme u Gottloba Frega (kterému bývá princip kompozicionality často připisován, ač ho – alespoň v té podobě, jakou jsme uvedli výše – nikdy explicitně neformuloval):

Co jazyk dokáže, je úžasné. Pomocí několika hlásek a hláskových spojení je schopen vyjádřit obrovské množství myšlenek, a to i ty, které nebyly nikdy předtím žádným člověkem pojaty ani vyjádřeny. Čím je tohle umožňováno? Tím, že myšlenky jsou vybudovány z myšlenkových stavebních kamenů. A tyto stavební kameny odpovídají skupinám hlásek, ze kterých je vybudována věta, která příslušnou myšlenku vyjadřuje, takže výstavbě věty z větných částí odpovídá výstavba myšlenky z myšlenkových částí. A myšlenkovou část můžeme nazvat smyslem odpovídající větné části, tak jako je myšlenka chápána jako smysl věty.¹³¹

¹³¹ G. Frege, *Nachgelassene Schriften*, H. Hermes, F. Kambartel, F. Kaulbach (vyd.), Hamburg 1983, str. 243.

Není tomu tedy tak, že významy všech výrazů jazyka se musejí odvozovat od významů *slov* – a že tedy význam slova nemůže být zprostředkován ‚horizontálními‘ vztahy, vztahy tohoto slova k jiným slovům? Není tedy princip kompozicionality trójským koněm, v němž se do naší strukturalistické teorie jazyka vloudí to, co jsme z ní vykázali – totiž chápání jazyka jako pouhé sady nálepek?

Než však prohlásíme Frege za zastávce nomenklaturistického pojetí jazyka, je třeba vzít v úvahu, že Fregovy názory nejsou vyjadřovány jenom právě uvedenou pasáží. Například v *Základech aritmetiky*¹³² zdůrazňuje Frege následující princip:

Slova něco znamenají jenom v souvislosti věty.

Ten bychom mohli nazvat *principem kontextuality* – a tento princip se zdá naopak implikovat, že význam celků není odvozený z významů částí, ale že naopak význam části je odvozen z významů těch celků, ve kterých se tato část vyskytuje. Jak tedy jde dohromady to, že Frege, jak se zdá, zastával současně princip kompozicionality i princip kontextuality? A jak je možné zastávat princip kontextuality tvářív v tvář faktu, že člověk musí nekonečno výrazů nutně chápat prostřednictvím chápání něčeho konečného?

Domnívám se, že odpovědí na první z těchto otázek je to, že Frege chápal kompozicionalitu naším, ‚neutrálním‘ způsobem, a nikoli jako konstatování odvozenosti významů celků z významů částí.¹³³ Pak totiž není princip kompozicionality s principem kontextuality v rozporu – naopak, je-li význam slova odvozen od významu celků, v nichž se toto slovo vyskytuje, pak lze princip kompozicionality chápat jako prostředek, který nám pomáhá osamostatnit konkrétní příspěvek, jenž toto slovo k významům celků, ve kterých se vysky-

¹³² G. Frege, *Grundlagen der Arithmetik*, str. 73.

¹³³ Jsem tedy přesvědčen, že pravdu nemá T. M. V. Janssen (*Foundations and Applications of Montague Grammar*, Amsterdam 1983, §I.2), který tento rozpor vysvětluje tak, že Frege sice zastával jak princip kontextuality, tak princip kompozicionality, ale v různých etapách svého vývoje, a nikoli současně, ale P. Stekeler-Weithofer (*Grundprobleme der Logik*, Berlin 1986, §8.13), který tvrdí, že ta Fregova konstatování, která se zdají být s principem kontextuality v rozporu (jako například námi uvedený citát), je třeba chápat jenom jako určité metafory, kterými se Frege nehlásil k ‚nomenklaturistickému‘ pohledu na jazyk.

tuje, přináší. To se stane zjevným, když princip kompozicionality přeformulujeme jako princip zaměnitelnosti: V této podobě ho totiž můžeme brát jako poukaz na to, co je významem části: je jím to, co tato část sdílí se všemi jinými částmi, které jsou s ní zaměnitelné (při zachování významů příslušných celků). K tomu, jak konkrétněji lze takto chápaný význam uchopit, se dopracujeme později – v kapitole 7.

Jak je to tedy s problémem, že naše znalost významů každého z potenciálního nekonečna výrazů jazyka nemůže než být zprostředkovaná nějakou konečnou znalostí? Zdá se být přece nade vši pochybnost zřejmé, že rozumíme-li nějaké větě, kterou jsme nikdy předtím neslyšeli, pak je tomu tak proto, že známe význam slov, z nichž je tato věta tvořena! Jak je tohle možné sloučit s naším ‚kontextualismem‘, který říká, že porozumění významu výrazu je naopak záležitostí extrakce příspěvku tohoto výrazu k významům výroků, ve kterých se vyskytuje? Odpovědí je, že z nesporného faktu, že naše porozumění mnoha větám je odvozené od našeho porozumění slovům, z nichž se tyto věty skládají, nutně neplyne, že porozumění slovům nemůže spočívat v něčem jiném než v nějakém jejich přímém propojení s věcmi. Naše pochopení významů slov může být docela dobře odvozeno od porozumění nějakému základnímu, konečnému jádru vět, skrze které se nám cesta k příslušnému jazyku otevírala. Jak to popisuje Quine,¹³⁴ nejprve porozumíme nějakým základním větám jako celkům, pak si srovnáme v hlavě, jak v nich fungují jejich části, jednotlivá slova, a o nich potom předpokládáme, že v nových větách budou fungovat analogicky. A jak konstatuje Blackburn,¹³⁵ na faktu, že významy některých vět chápeme proto, že chápeme významy příslušných slov, a přitom se naše chápání významů slov odvozuje od chápání vět, ve kterých se tato slova vyskytují, není nic podivnějšího než na tom, že šachista dokáže nové postavení na šachovnici ohodnotit proto, že zná sílu jednotlivých figurek, a přitom je síla figurek dána výhradně tím, jakou roli mají ve hře.¹³⁶

¹³⁴ W. V. O. Quine, *WO*, str. 9.

¹³⁵ S. Blackburn, *SW*, str. 227.

¹³⁶ Co je na tom ovšem netriviální, je to, že člověk dokáže vyextrahovat význam, to jest schopnost slovo používat v neomezeném (‚nekonečném‘)

3.8 Dodatek: Struktura jako soubor vztahů a operací

V této kapitole jsme toho řekli spoustu o celcích a částech a o roli, kterou hraje jejich interakce s mechanismem abstrakce při vzniku ‚strukturálna‘. Odpověď na otázku *Co to je struktura?*, která by se z našich dosavadních úvah dala vyextrahovat, by ovšem nebyla příliš hluboká: *struktura je to, co odlišuje různé celky o stejných částech*. To je trochu jako by nám někdo na otázku *co je to kůň?* odpověděl *kůň je to, co tahá vozy*. Znamená to, že na této zcela obecné úrovni se pojem struktury prostě nijak názorněji explikovat nedá?

Ne tak docela. Moderní matematika totiž jednu názornější explikaci nabízí, a to explikaci v rámci teorie množin. A než v následujících kapitolách opustíme obecné úvahy a obrátíme se k úvahám o myšlenkách oněch postanalytických filosofů, jejichž názory prohlášíme za saussurovsky strukturalistické, alespoň krátce se o ní zmíníme.

Tato explikace vychází z intuice, že to, čím se liší různé celky složené z týchž částí, jsou vztahy, ve kterých tyto části jsou. Tak předmět, u kterého právě sedím, je stolem (a nikoli třeba nosítky) proto, že jsou jeho nohy a jeho deska ve zcela určitém *časoprostorovém* vztahu; věty „Lúthien miluje Berena“ a „Lúthien je milována Berenem“ se liší tím, že jsou v nich gramatické jednotky „Lúthien“, „milovat“ a „Beren“ v různých *gramatických* vztazích. Vedle vztahů pak můžeme u některých typů strukturovaných celků potřebovat i transformace či operace, kterými mohou části tohoto celku procházet či které s nimi mohou být prováděny: tato potřeba je zjevná, uvažujeme-li o nějakých dynamických fyzikálních soustavách, ale například i v případě, kdy chceme jako strukturu nahlédnout aritmetiku.

To vede k návrhu nahlížet strukturovaný celek obecně jako nějakou množinu prvků doplněnou o nějaký soubor vztahů mezi těmito prvky a nějaký soubor operací transformujících tyto prvky. Tako-

počtu kontextů, z omezeného počtu případů, kdy je svědkem jeho užití. To je případ toho, co Stekeler-Weithofer (*Ideation und Projektion*, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 42, 1994) nazývá *Entfinitisierung*, tj. ‚odkonečení‘; není to ale jen o nic záhadnější než ten, že je člověk schopen se naučit na základě jenom omezené evidence třeba plavat.

vému strukturovanému celku se pak také někdy říká *system*. Samotnou strukturou je pak příslušný soubor vztahů plus příslušný soubor operací.

V rámci teorie množin se ovšem vztahy chápou jako množiny uspořádaných dvojic, trojic, či obecně n -tic (tak vztah *být větší než* je ztotožňován s množinou všech uspořádaných dvojic $\langle x, y \rangle$ takových, že x je větší než y);¹³⁷ a operace jsou vykládány jako funkce chápané jako určité specifické množiny uspořádaných $(n+1)$ -tic (konkrétně jako množiny neobsahující žádné dvě $(n+1)$ -tice lišící se jenom posledním členem; například operace sčítání je pak množinou všech takových trojic $\langle x, y, z \rangle$, že z je součtem x a y). To znamená, že funkce i operace jsou ‚budovány‘ z oněch prvků, na něž se vztahují, a abychom je vůbec mohli artikulovat, potřebujeme, byt formálně, nějakou ‚podkladovou‘ množinu prvků. V množinově orientované matematice se tedy pod pojmem struktura obvykle obecně rozumí množina prvků, soubor relací (množin uspořádaných n -tic těchto prvků) a soubor funkcí (určitých specifických množin uspořádaných $(n+1)$ -tic těchto prvků). Prvky této množiny, tzv. *nosiče* příslušné struktury, jsou ovšem chápány čistě formálně, to jest jako víceméně ‚prázdná‘ místa zaplnitelná konkrétními individui.¹³⁸ Struktura je tedy z tohoto pohledu to, co mají společné různé stejně strukturované celky – a můžeme ji tedy opět vidět jako vzniklou přímočarou abstrakcí (‚zmenšováním rozlišovací schopnosti‘).

Příkladem struktury tohoto druhu je *uspořádání*. To je struktura, kterou vykazují například přirozená čísla či lidé stojící ve frontě. Formálně je tato struktura definována jako množina s jedinou relací

¹³⁷ Vyše jsme konstatovali, že *extenze* dané vlastnosti je dána tím, které objekty tuto vlastnost mají, a které ne. Zobecníme-li pojem extenze na vztahy tak, že extenze n -árního vztahu bude dána tím, které n -tice objektů v tomto vztahu jsou, a které ne (vlastnosti přitom můžeme považovat prostě za speciální případ vztahů, totiž za unární, tj. 1-ární, vztahy), můžeme říci, že teorie množin takto ztotožňuje vztahy s jejich extenzemi.

¹³⁸ Takto definované struktury jsou předmětem studia především *algebry* (pod jménem *univerzální algebra* – viz např. P. M. Cohn, *Universal Algebra*, Dordrecht 1981) a *matematické logiky* (pod hlavičkou *teorie modelů* – viz. např. C. Chang, H. Keisler, *Model Theory*, Amsterdam 1973). V češtině viz J. Ježek, *Univerzální algebra a teorie modelů*, Praha 1976.

3.8 Dodatek: Struktura jako soubor vztahů a operací

R , která má tu vlastnost, že je antisymetrická (to jest jestliže pro nějaké x a y platí $x R y$, pak *neplatí* $y R x$) a tranzitivní (jestliže pro nějaké x , y a z platí $x R y$ a $y R z$, pak platí i $x R z$). Pozoruhodné ovšem je, že budeme-li struktury chápat takto, budou strukturami *par excellence* i naše SCC: v klasickém mereologickém pojetí by šlo o množiny opět s jedinou relací, která tentokrát ovšem splňuje axiomy mereologie; v našem ‚strukturologickém‘ pojetí by to byly množiny s určitými soubory operací. To ovšem znamená, že *jeden specifický* typ struktury – totiž ten mereologický či strukturologický – je v jistém smyslu konstitutivní pro *jakoukoli* strukturu.

Část druhá
STRUKTURALISMUS (POST)ANALYTICKÝCH
FILOSOFŮ

Zachraňte strukturu a zachráníte všechno
Willard Van Orman Quine

4. PŘEKLAD A STRUKTURA: WILLARD VAN ORMAN QUINE

4.1 Neurčitost překladu

Se jménem amerického logika a filosofa Willarda Van Orman Quina jsme se už několikrát setkali v předchozích kapitolách; podívejme se nyní na jeho názory na povahu jazyka podrobněji a systematictěji. Pokusíme se ukázat, že mezi jeho názory na jazyk a saussurovským strukturalismem je možné najít pozoruhodné styčné body. Výklad quinovské filosofie jazyka začneme rozбором jeho teze *neurčitosti překladu* (*indeterminacy of translation*), jíž Quine sám často výklad svých filosofických názorů začíná. Abychom osvětlili, o co jde, uijíme Quinova vlastního příkladu, který je dnes už doslova legendární¹³⁹ a který je přitom předmětem neustálých nedorozumění.

Představme si, že se někde v pralese setkáme s domorodci, s nimiž se neumíme domluvit. Když se jejich jazyku snažíme porozumět, všimneme si mimo jiné toho, že když domorodci vidí králíka, či když na králíka ukazují, užívají výrazu „gavagai“. Začneme se tedy domnívat, že „gavagai“ znamená v řeči domorodců *králík* (anebo *hele králík*). Takový předpoklad může být ovšem mylný; ve skutečnosti tomu může být třeba tak, že domorodci označují výrazem „gavagai“ louku, a že když jsme se domnívali, že ukazují na králíka, ukazovali ve skutečnosti na louku, po které králík běžel. Zda se

¹³⁹ Viz W. V. O. Quine, *WO*, kap. 2. Tento příklad je ovšem diskutován i v pozdějších Quinových pracích, a také v nespočetných pracích mnohých Quinových následovníků i protivníků. (Slovo „gavagai“ od doby, co se Quine tímto příkladem poprvé zabýval, zobecnělo a stalo se symbolem pro určitý způsob uvažování o jazyku – na Kanárských ostrovech dokonce vychází pod tímto jménem filosofický časopis.)

„gavagai“ vztahuje ke králíkovi nebo k louce, však není těžké rozhodnout: stačí pozorovat projevy domorodců za situace, kdy jsou konfrontováni s králíkem jinde než na louce nebo kdy jsou konfrontováni s loukou bez králíků.

Co však uděláme za situace, kdy věci, mezi kterými máme rozhodnout, se prostě nemohou vyskytovat jedna bez druhé? Představme si, říká Quine, že máme rozhodnout, zda je správné překládat výraz „gavagai“ jako „králík“ nebo jako „neoddělená část králíka“. ¹⁴⁰ Kdykoli je přítomen králík, je přítomna i nějaká neoddělená část králíka (konkrétně mnoho takových částí); a kdykoli ukazují na králíka, ukazují i na neoddělenou část králíka.

Zdá se, že řešení je prostě ve zjištění, zda jeden králík je pro domorodce „jedním *gavagai*“ či „mnoha *gavagai*“ (jestliže jedním, pak jde zřejmě opravdu o králíka, jestliže mnoha, jde o části); a obecněji co domorodec považuje za „jeden“ objekt, a co za „mnoho“ objektů. Abychom tohle zjistili, museli bychom ovšem už vědět, která slova v řeči domorodců odpovídají našim slovům „jeden“ a „mnoho“; a to zřejmě zase stěží můžeme zjistit jinak než pozorováním, jaká slova domorodec používá, když je konfrontován s jedním objektem, a jaká, když se setkává s více objekty. Jenomže, abychom mohli zjistit toto, museli bychom zřejmě dokázat rozlišit, kdy domorodec něco bere za celek (jeden objekt) a kdy za souhrn částí (mnoho objektů) – tedy například kdy bere králíka za celek a kdy za souhrn částí. Avšak to je zřejmě právě to, k čemu jsme se původně chtěli dopracovat: celý problém s překladem „gavagai“ je v tom, že *nevíme*, zda má při jeho užití domorodec ‚na mysli‘ králíka jako celek, nebo jako soubor částí (a stejné je to zřejmě v případě všech ostatních obdobných výrazů). Abychom tedy mohli tímto způsobem rozhodnout, zda „gavagai“ označuje skutečně králíka či jeho část, museli bychom už totéž dopředu vědět (nebo bychom to museli vědět o nějakém jiném, obdobném výrazu). To je podle Quina bludný kruh, a tedy *reductio ad absurdum* předpokladu, že můžeme skutečně nějak jednoznačně rozhodnout, zda domorodcovo „gavagai“ ‚ve skutečnosti‘ znamená králíka nebo neoddělenou část králíka.

¹⁴⁰ Tím se myslí jakákoli část králíka ve smyslu prostorového útvaru. Podobně by se dalo uvažovat i o překladu „stadium králíka“ ve smyslu časově omezené etapy v životě králíka.

4.2 Neurčitost reference a ontologická relativita

Quinova teze *neurčitost překladu* tak říká, že existují netriviálně různé (to jest vzájemně se vylučující), a přitom ‚stejně správné‘ (v tom smyslu, že nelze nijak rozhodnout, který z nich je správnější) způsoby překladu z jednoho jazyka do druhého. Případ s králíkem je jenom jednou z jednoduchých (možná až příliš jednoduchých) ilustrací takové neurčitosti; avšak právě tento případ je podstatný z hlediska toho, co nás zde zajímá.

4.2 Neurčitost reference a ontologická relativita

Představme si nyní, že se jazyk domorodců, o kterých byla řeč, shodou okolností podobá našemu jazyku. Představme si, že ono slovo, které jsme je slyšeli vyslovovat v přítomnosti králíka, nezní „gavagai“, ale „králík“. Na předchozí úvaze se tím nic nemění: zda je správné přeložit jejich výraz „králík“ naším výrazem „králík“ nebo naším „neoddělená část králíka“ nelze, stejně tak jako předtím, rozhodnout.

Můžeme si dokonce představit situaci, kdy *celý* jazyk domorodců zní docela jako náš jazyk, a kdy všechno, co na jejich užívání jejich jazyka můžeme pozorovat, odpovídá našemu užívání našeho jazyka. Tím se stále nic nemění na faktu neurčitosti překladu: při úvaze, kterou jsme ke konstatování neurčitosti došli, jsme totiž nečinili žádné předpoklady o tom, jak jazyk domorodců zní, a tomu, aby zněl jako ten náš, tedy nic nebrání. Jestli ovšem domorodci užívají stejné výrazy jako my a jestli je užívají tak, že nelze pozorovat rozdíl mezi jejich a naším užitím, pak jistě učiníme závěr, že domorodci skutečně mluví *naším* jazykem.

Může být takový závěr nesprávný? Jistě, může to být závěr předčasný, můžeme se později přesvědčit, že podobnost jejich jazyka s tím naším je přece jenom pouze částečná. Ale mohl by být takový názor nesprávný, i kdyby šlo o naprostou shodu nad veškerou pochybnost (alespoň do té míry, do jaké pro nás něco, co se děje ve světě kolem nás, nad veškerou pochybnost vůbec být může)? Pokud bychom takovou možnost připustili, znamenalo by to, že bychom tím popřeli, že by si někdo někdy mohl být jist, že někdo jiný hovoří tímtež jazykem jako on – a to se zdá být absurdní. Může *umět česky* znamenat něco více než správně a ‚rozumně‘ užívat české věty? Quine říká, že ne: jazyk podle něj nemůže být ničím jiným než

souborem dispozic k určitému druhu chování (totiž užívání jazyka); protože jazyk se zjevně dá *naučit*, a učení nemůže spočívat v ničem jiném než v pozorování a napodobování chování těch, kdo jej už umějí. Kdyby k jazyku mělo podstatným způsobem patřit něco, co je „uvnitř“ hlav mluvčích, byla by jeho naučitelnost záhadou – jeden člověk druhému, ani svému učiteli, do hlavy nevidí. Quine¹⁴¹ tedy konstatuje, že zatímco v psychologii behavioristy být můžeme, ale nemusíme, v otázce jazyka nemáme na vybranou, neboť každý z nás se jazyku naučil prostřednictvím pozorování jazykového chování ostatních lidí (případně pomocí toho, že tito ostatní lidé pozorovali jeho jazykové chování a opravovali ho).¹⁴² Nechceme-li tedy přijmout bezvýhodně skeptický závěr, že člověk nikdy nemůže skutečně zjistit, zda někdo jiný doopravdy rozumí nějakému jazyku, musíme ono *rozumět jazyku* chápat prostě jako *správně s jazykem zacházet*.

Z této úvahy plyne, že neurčitost překladu platí v jistém smyslu i pro dva mluvčí téhož jazyka. To, zda jiný člověk rozumí slovem „králík“ králíka anebo zda jím rozumí neoddělenou část králíka, nelze ve své podstatě rozhodnout o nic lépe, než lze rozhodnout, co rozumí domorodec slovem „gavagai“. Zdá se, že tahle úvaha vede k závěru, že nemůžeme nikdy poznat, k čemu se slova v ústech jiného člověka *skutečně* vztahují, a že tedy nelze rozhodnout, zda někdo jiný svými slovy myslí totéž co já – a že spojení slova s jeho významem je tedy něco naprosto záhadného. Takový závěr by však byl unáhlený: to je totiž přesný opak toho, co chce Quine demonstrovat. To, že člověk pozná, že jiný hovoří tímtež jazykem jako on,

¹⁴¹ W. V. O. Quine, *The Pursuit of Truth*, str. 37–38.

¹⁴² Tyto Quinovy názory vyvolaly ostrou kritiku Noama Chomského (*Quine's Empirical Assumptions*, in: D. Davidson, J. Hintikka [vyd.], *Words and Objections*, Dordrecht 1975), který má behaviorismus za neudržitelný a má za nepochybně prokázaný fakt to, že podstatná část jazyka musí být nutně vrozená. Problém je ovšem v tom, že Chomsky považuje za jádro jazyka jeho syntax (a jeho argumenty na podporu vrozenosti se týkají téměř výhradně gramatických pravidel), zatímco Quine považuje problematiku syntaxe ze svého hlediska za zcela nepodstatnou. (Chomsky má ovšem pravdu, že některé Quinovy výroky o učení se jazyku zní jako neudržitelná zjednodušení.) K Chomského názorům se krátce vrátíme ještě v poslední kapitole této knihy.

že se s ním dohovoru a že tedy pochopí, co ten druhý svými slovy myslí, považuje Quine za nezpochybnitelnou skutečnost, o které se každý z nás mnohokrát denně přesvědčuje. Co mají Quinovy příklady ve skutečnosti ukázat, je to, že smysl tvrzení typu „gavagai“ označuje králíka“ a „gavagai“ označuje neoddělenou část králíka“ (ale i „králík“ označuje králíka“ a „králík“ označuje neoddělenou část králíka“) je zásadně problematický a že taková dvě tvrzení dokonce někdy nemusí být v rozporu (aniž by to ovšem znamenalo, že králík a neoddělená část králíka nejsou dvě různé věci).

Abychom tento zdánlivě paradoxní závěr osvětlili, představme si následující situaci. Představme si člověka, který by analyzoval český pozdrav „Dobry den“ a přišel by s následující teorií: „První část tohoto pozdravu, ‚Dobry ...‘, může ve skutečnosti fungovat třemi různými způsoby: může to být *předehra pozdravu*, nebo to může být *začátek pozdravu*, nebo to může být *celý pozdrav*. Také druhá část, ‚... den‘ může fungovat třemi způsoby: to může být buďto *dohra pozdravu*, nebo *konec pozdravu*, nebo to také může být *celý pozdrav*. Protože spojení těchto dvou částí, jak se zdá, fakticky víceméně vždy funguje jako pozdrav, je tomu v každém jednotlivém případě vždy buďto tak, že ‚Dobry ...‘ tvoří předehru a ‚... den‘ vlastní pozdrav, nebo že ‚Dobry ...‘ tvoří začátek a ‚... den‘ konec pozdravu, anebo tak, že ‚Dobry ...‘ tvoří vlastní pozdrav a ‚... den‘ jeho dohru. Která z těchto situací ovšem v konkrétním případě nastává, musí být předmětem studia.“ Co bychom takovému člověku řekli? Jistě bychom se ho snažili přesvědčit, že vymýšlí pseudo-problémy; že rozlišovat mezi tím, zda je v něčích ústech „Dobry ...“ předehrou pozdravu, začátkem pozdravu či celým pozdravem nedává žádný rozumný smysl, že jediným skutečným faktem, který tu je, je to, že celé „Dobry den“ je pozdravem. Přesvědčovali bychom ho tedy, že *tvořit předehru pozdravu*, *tvořit začátek pozdravu* a *tvořit celý pozdrav* jsou ve skutečnosti jenom zdánlivě různé věci – a právě v tomto smyslu se nás Quine pokouší přesvědčit, že *znamenat králíka* a *znamenat neoddělenou část králíka* ve skutečnosti nejsou dvě různé věci. Vše, co se dá o sousloví „Dobry den“ podloženě konstatovat, je to, že funguje jako pozdrav, a pro to, abychom rozlišovali nějaké specifitější funkce jeho částí, nemáme v empiricky zjistitelných faktech žádnou oporu. Podobně vše, co se dá konstatovat o výroku „gavagai“, je to, že je určitým způsobem vázán na králíky (ale tím nutně i na části králíků) – a pro rozlišování

nějakých specifičtějších funkcí „gavagai“ jako jména tu opět není žádná empirická opora. Trvat na tom, že v kterémkoli z těchto případů musíme mezi oněmi alternativami rozhodnout, by bylo jako trvat na tom, že musíme rozhodnout, kteří z lidí, kteří na sobě mají normálně oblečený kabát, ho na sobě mají *skutečně normálně*, a kteří ho mají jenom *zdánlivě* normálně v důsledku toho, že na sobě ho mají *dvojnásobně naruby*.

Co tyto úvahy naznačují, je to, že je zásadně problematické postulovat takovou charakteristiku jazyka, která by nebyla odhalitelná pozorováním toho, jakým způsobem je jazyk užíván. Takže víme-li, že dva mluvčí užívají nějaké slovo (třeba slovo „gavagai“ nebo slovo „králík“) zcela stejným způsobem, není podle Quina už žádný prostor pro to, abychom se mohli ještě *navíc* ptát, zda tímto slovem rozumějí „skutečně totéž“.

Fakt, že obecně nelze jednoznačně určit, k čemu výrazy našeho jazyka takto odkazují, nazývá Quine *neurčitostí reference* (*indeterminacy of reference*). Podstatné je, že neurčitost reference, stejně tak jako neurčitost překladu, není záležitostí nějaké omezenosti našich schopností: reference prostě není určitá v tom smyslu, v jakém se jeví nekritickému pohledu (tj. pohledu podléhajícímu mýtu muzea).¹⁴³ Konstatování neurčitosti reference tedy nevede k žádné ‚sémantické skepsi‘ (‚nemůžeme nikdy vědět, co naše slova ve skutečnosti znamenají!‘); vede pouze k závěru, že význam takto pojatého pojmu reference pro sémantiku je problematický.

Neurčitost reference je pak jenom speciálním případem toho, co Quine nazývá *ontologickou relativitou* (*ontological relativity*): faktu, že mluvit o tom, co znamenají výrazy nějakého jazyka, má smysl jenom relativně k nějakému jinému jazyku a k překladu z toho prvního do toho druhého. Řekneme-li „gavagai“ znamená králík“, pak to nemůže znamenat nic jiného než to, že existuje přijatelný překlad jazyka domorodců do češtiny, při kterém se „gavagai“ překládá jako „králík“. „Otázka tvaru ‚Co je F?‘“, říká Quine,¹⁴⁴ „může být zod-

¹⁴³ To je také důvod, proč Quine opustil svůj původní termín *nevymežitelnost reference* (*inscrutability of reference*). Termín *nevymežitelnost* se totiž na rozdíl od termínu *neurčitost* zdá naznačovat, že problém spočívá v naší neschopnosti referenci vymezit.

¹⁴⁴ W. V. O. Quine, *OROE*, str. 50.

4.3 Jazyk a myšlení

povězena jedině užitím dalšího výrazu: ‚F je G.‘ Ta odpověď dává jenom relativní smysl: smysl relativní k nekritickému přijetí ‚G.‘.“ Konstatuji-li, že domorodcovo slovo „gavagai“ znamená králík, pak tím říkám, že slovo „gavagai“ může být do češtiny přeloženo jako „králík“; a mám-li za to, že toto konstatování říká něco více, pak je to jenom proto, že prostě předpokládám, že výraz „králík“ má ten význam, který běžně v češtině má.

4.3 Jazyk a myšlení

Tady se už ale možná mnohý čtenář ošívá, protože má stále (přes ujišťování o opaku) pocit, že se nám Quine snaží vnutit absurdní představu, že člověk nemůže vědět, o čem mluví. Zdá se být přece zřejmé, že mluvit o králíkovi je něco docela jiného než mluvit o neoddělené části králíka! A české slovo „králík“ přece označuje králíka, a ne neoddělenou část králíka!

Zamysleme se tedy nad otázkou, co přesně může být myšleno tím, když se řekne, že nějaké slovo *znamená králík* či *označuje králíka*. Zdá se, že takový výrok hovoří o nějakém intimním spojení mezi tímto slovem a králíky nebo nějakou ‚králíkovitostí‘. Quine ovšem nepopírá, že i takto se na věc lze dívat; trvá jenom na tom, že jakýkoli takový vztah nemůže být dán ničím jiným než tím, jak je to slovo, o které jde, používáno v rámci jazyka, do něhož patří. Když se učíme jazyku, nepozorujeme žádná vlákna vedoucí od slov k věcem; pozorujeme jazykové chování kompetentních mluvčích, a vidíme-li pak jazyk jako založený na vztazích mezi slovy a věcmi, může být tato představa jedině ‚vydestilována‘ z poznatků o takovém chování. A Quine se svým myšlenkovým experimentem snaží ukázat, že je-li tomu tak, pak nemůžeme nikdy rozhodnout, zda je správné vést ‚sémantické vlákno‘ od slova „gavagai“ ke králíkům nebo k neodděleným částem králíků.

Ale to, co slovo znamená, může někdo stále namítat, není dáno (jenom) tím, jak se užívá, ale tím, co se jím vyjadřuje, co jím jeho mluvčí *míní*! To, že „králík“ znamená králíka, a ne neoddělenou část králíka, je přece dáno tím, jak toto slovo ten, kdo ho užívá, *myslí*! Já přece *vím*, zda slovem „králík“ myslím králíka nebo neoddělenou část králíka; a analogicky musí i domorodec *vědět*, zda svým „gavagai“ myslí to či ono. Námitky tohoto druhu proti Quinovým závě-

rům vznesl například John Searle:¹⁴⁵ podle toho je slovo *o* nějaké věci (třeba o králíkovi) díky tomu, že vyjadřuje nějakou mentální entitu (nějaký ‚obsah myšlení‘), která je *o* této věci svou podstatou. To je podle Searlova názoru dáno tím, že mentální entity jsou *o* věcech inherentně, je to prostě způsob jejich existence. Myšlení je podle něj (podobně jako před ním podle Husserla a předtím podle Brentana) prostě charakterizováno *intencionalitou*, totiž právě faktem, že každá myšlenka je *o* něčem.¹⁴⁶

Co to ale znamená, když řekneme, že někdo myslel nějakým slovem králíka? Kdy něco takového říkáme? Běžnou situací, ve které takový obrat použijeme, je situace, kdy jsme omylem použili nějakého nesprávného slova. Někdo nám například ukazuje svou králíkárnou, a když chceme některý z předváděných exemplářů pochválit, přijde nám na jazyk nesprávné slovo a my vyhrkne: „To je pěkný zajíc!“ Když jsme pak opravováni, řekneme, „Já vím, já jsem tím slovem ‚zajíc‘ ve skutečnosti *myslel králíka*.“ Tím chceme říci: „Použil jsem slova ‚zajíc‘, ale ve skutečnosti jsem chtěl použít slova ‚králík““. Konstatování, že někdo nějakým slovem něco myslel (třeba králíka), tedy může být, v tomto kontextu, vykládáno zcela neproblematicky jako konstatování toho, že chtěl nebo mohl použít nějaké slovo („králík“). Chápu-li ovšem ‚myslet něco nějakým slovem‘ *takto*, pak není pochyb o tom, že řeknu-li „králík“ (a není-li to přehreknutí), pak tím (zcela triviálně) myslím králíka – *myslet slovem králíka* totiž v tomto smyslu neznámá nic jiného než *chtít říci* „králík“.

Obdobná situace nastane, když je ve hře více jazyků. Kdyby se například právě uvedený dialog odehrával v angličtině a kdyby byl jeho svědkem nějaký Čech, který by nerozuměl dobře anglicky a pak by chtěl vysvětlit, k jakému nedorozumění došlo, řekli bychom mu: „Použil jsem slovo ‚hare‘, které znamená zajíc, ale myslel jsem jím králíka“. Teď tím ovšem neříkáme, že jsem v tom původ-

¹⁴⁵ Viz např. J. Searle, *Indeterminacy, Empiricism and the First Person*, in: *Journal of Philosophy*, 84, 1987, str. 123–146.

¹⁴⁶ Searle, (*Intentionality*, Cambridge 1983, str. 1), říká: „Intencionalita je ta vlastnost mnoha mentálních stavů a událostí, díky které jsou zaměřeny na objekty a stavy věcí ve světě či díky které jsou o těchto objektech a stavech.“

ním rozhovoru chtěl použít slova „králík“ – říkáme tím, že jsem chtěl použít anglické slovo, které svému českému příteli přibližuji jeho českým překladem „králík“, tedy slovo „rabbit“. Řeknu-li v tomto smyslu o domorodci, že svým slovem „gavagai“ myslí králíka, říkám tím, že řekl slovo, které já překládám jako „králík“, a že ho opravdu říci chtěl (případně že řekl slovo jiné, avšak že toto slovo se zdá být tím, co skutečně říci chtěl). V tomto smyslu je tedy to, co domorodec svým „gavagai“ myslí, dáno mou překladovou příručkou (plus tím, zda se překl, nebo ne) – a k rozhodnutím mezi různými překladovými příručkami nám tak pomoci nemůže.

Zastánce intencionalistické teorie významu, jakou předložil Searle, ale jistě namítne, že tohle není ten správný smysl obratu „myslet něco nějakým výrazem“. Ten pravý a podstatný smysl se podle něj vztahuje k faktu, že mysl v aktu ‚vyslovení výrazu v takovém a takovém smyslu‘ tento výraz skutečně propojí s něčím neязыkovým. Myslí-li slovem „králík“ králíka, nejde o to, že chci skutečně říci „králík“, jde o to, že svou mysl při vyřčení tohoto slova nějak zaměřuji na králíky či na králíkovitost (a nikoli na neoddělené části králíků či na ‚králíkočástovitost‘).

Co to ale může znamenat při vyslovení slova „králík“ *zaměřit mysl na králíky*? Mohlo by se zdát, že by to mohlo znamenat něco takového, jako postavit si před svůj ‚vnitřní zrak‘ nějaký obraz, obraz králíka. Taková odpověď je však stěžejně udržitelná: Mám-li slovem „králík“ myslet skutečně králíka, a nikoli třeba hnědého králíka nebo černého králíka, nesměl by mít takový obrázek králíka žádnou barvu; podobně by nesměl, nechci-li myslet třeba velkého králíka, mít ani žádnou velikost, a nakonec tedy vůbec žádnou vlastnost. Co by to ale bylo, obrázek králíka, který nemá žádnou barvu, velikost, tvar a vůbec žádnou vlastnost? Bylo by to vůbec něco? A jestliže ano, proč bychom si pak o tom měli myslet, že je to králík?

Navíc i kdybychom pominuli tuto námitku, máme-li před vnitřním zrakem králíka, máme tím nutně před vnitřním zrakem i neoddělenou část králíka (konkrétně mnoho takových částí). Celou Quinovu argumentaci pak můžeme, *mutatis mutandis*, přenést ze vztahu mezi slovy a skutečnými králíky na vztah mezi slovy a ‚králíky před vnitřním zrakem‘; a quinovský problém nemožnosti mezi těmito dvěma entitami ostensivně rozlišit se jenom přenáší zvenku dovnitř, před ‚vnitřní zrak‘. To je samozřejmě jenom dalším důsledkem toho,

že tato argumentace nepoukazuje na nerozlišitelnost mezi dvěma různými věcmi, která by spočívala v nějaké omezenosti nějaké lidské schopnosti, ale na iluzornost představy, že to skutečně jsou dvě různé věci.

To znamená, že tím, co v mysli spojujeme se slovem, když tímto slovem *myslíme králíka*, může stěžít být, má-li akt ‚myšlení králíka‘ rozřešit quinovskou neurčitost reference, něco takového jako obrázek či představa.¹⁴⁷ Co to tedy má být? Zastánce intencionalistické teorie významu asi řekne, že je to něco, co nelze dost dobře pojmově uchopit, a že právě proto musíme brát intencionalitu jako dále neanalyzovatelný, primitivní pojem.¹⁴⁸ To je pak místo, kde se jeho a Quinova cesta rozcházejí. Quine totiž považuje za naprosto nepřijatelné považovat tak neuchopitelný a problematický pojem, jako je intencionalita, za nevysvětlitelný nástroj vysvětlování všeho ostatního. Konstatuje:

Brentanovu tezi [o neredukovatelnosti intencionálního diskursu] lze chápat buďto jako doklad nezbytnosti intencionálních vyjádření a důležitosti autonomní vědy zabývající se intencemi,

¹⁴⁷ To ovšem souvisí s tím, co bylo konstatováno už v oddíle 1.3. Viz též pozn. 26.

¹⁴⁸ Searlovské chápání jazyka vede na obecnější rovině k námitce, že *rozumět* slovu nutně znamená něco víc než jenom být s ním schopen správně zacházet. Na podporu této námitky uvádí Searle svůj slavný ‚myšlenkový experiment‘ s ‚čínským pokojem‘: představme si, že do nějakého pokoje zavřeme člověka, který neumí ani slovo čínsky, ale vybavíme ho pravidly, která mu umožní, kdykoli je mu okénkem podána otázka v čínštině, na ni sestavit rozumnou odpověď – aniž by ovšem rozuměl jedinému slovu otázky nebo odpovědi. Takový *čínský pokoj* pak reaguje docela jako Číňan, a přesto by bylo absurdní, konstatuje Searle, hovořit o nějakém porozumění. Tento Searlův příklad ale může být poněkud zavádějící – opírá se totiž o představu, že člověka v čínském pokoji by skutečně stačilo vybavit nějakou dostatečně objemnou knihou pravidel, aby dokázal správně odpovídat. Uvědomme si ale, jaká pravidla by asi musel mít k dispozici, aby dokázal sestavovat rozumné a konzistentní odpovědi na *jakékoli* smysluplné otázky! Zdá se, že něco takového by mohl dokázat nanejvýš s počítačem vybaveným nějakým softwarem, jaký my dosud známe jenom ze sci-fi románů. A je pak doopravdy tak jasné, že o systému takové complexity, který by tohle všechno dokázal zvládnout, by nebylo možné říkat, že je ‚mozkem‘ a připisovat mu něco jako ‚rozum‘ či ‚myšlení‘?

nebo jako doklad toho, že intencionální vyjádření nemají žádný pevný základ a že věda zabývající se intencemi je prázdná. Já na rozdíl od Brentana volím ten druhý přístup. Brát intencionální výrazivo za hotovou věc znamená, jak jsme viděli, postulovat, že překladové vztahy jsou nějak objektivně platné, i když jsou vzhledem k souhrnu řečových dispozic principiálně neurčitě. Takové postulování se z vědeckého hlediska jeví málo přínosným, není-li k němu lepší důvod než ten, že jsou ty postulované překladové vztahy těmi, kdo se zabývají sémantikou a intencemi, předpokládány.¹⁴⁹

Kromě tohoto tu jsou ovšem obecnější a principiálnější problémy. Na ty, které jsou spojené obecně s názorem, že význam je dán něčím, co je ‚v hlavě‘ mluvčích, jsme poukázali už v kapitole 1. Další věcí je, že jak jsme viděli, může-li být z hypotéz ‚gavagai‘ znamená králík‘ a ‚gavagai‘ znamená neoddělenou část králíka‘ pravdivá nejvýše jedna (podle toho, zda je myšlenka, kterou domorodci spojují s výrazem ‚gavagai‘, intencionálně zaměřena na ‚králíkovitost‘, nebo na ‚králíkočástovitost‘), pak nemáme žádnou šanci zjistit, jak tomu doopravdy je, a nemáme tedy šanci jazyk domorodců skutečně rozšířovat. (Můžeme se samozřejmě domorodců *zeptat*, co kterým výrazem míní, ale to nám může být sděleno samozřejmě zase jenom prostřednictvím slov, a aby nám to bylo k něčemu, museli bychom samozřejmě znát význam těchto slov, tedy vědět, co domorodci *jimi* míní. Tímto způsobem bychom tedy to, co domorodci skutečně míní nějakým slovem, mohli zjistit – s trochou štěstí – jediné tehdy, když bychom už věděli, co míní nějakými jinými slovy.)¹⁵⁰ A pointou Quinova příkladu je doložení toho, že podklady pro rozhodnutí mezi ‚gavagai‘ znamená králík‘ a ‚gavagai‘ znamená neoddělenou část králíka‘ nám nemůže dodat *nic* z toho, co domorodci říkají a dělají a co my můžeme pozorovat.

¹⁴⁹ W. V. O. Quine, *WO*, str. 221.

¹⁵⁰ Ono ‚s trochou štěstí‘ poukazuje na to, že tohle se může podařit jediné tehdy, když domorodci dokáží vysvětlit, co oním slovem míní, pomocí nějakých *jiných* slov – v opačném případě by předpokladem pro zjištění, co domorodci tímto slovem míní, zřejmě muselo být to, že bychom už věděli, co míní *právě tímto* slovem.

4. Překlad a struktura

Navíc jak jsme zdůraznili, totéž platí nejenom pro domorodé mluvčí dosud neznámého jazyka, ale pro *jakékoli* mluvčí; a kdybychom přistoupili na searlovský názor, museli bychom tedy učinit závěr, že nikdo nikdy nemůže vědět, o čem kdokoli jiný než on sám ve skutečnosti hovoří. Banální fakt, že se s jinými lidmi zpravidla bez potíží domluvíme, by se tak stal naprosto záhadným. A navíc kdybychom chtěli význam založit na intenci, museli bychom, jak už jsme připomenuli, čelit i těm protiintuitivním důsledkům psychologie v sémantice, které jsme naznačili v první kapitole.¹⁵¹

4.4 Překlad a struktura

Protože Quinovy vývody bývají tak často dezinterpretovány, zdůrazněme ještě jednou, co Quine *neříká*. Jak už jsme řekli, Quine v žádném případě *neříká*, že nevíme, či nemůžeme vědět, o čem mluvíme. *Neříká*, že nemůžeme vědět, zda někdo nějakým slovem myslí králíka či neoddělenou část králíka; tvrdí naopak, že představa, že by existoval nějaký aspekt významu, který bychom principiálně nemohli poznat, je očividně nepřijatelná. Quinova teze neurčitosti překladu tedy také *neříká*, že nikdy nemůžeme správně přeložit neznámý jazyk – že pojmové vybavy různých jazyků se od sebe nutně natolik liší, že jeden na druhý převést prostě nelze (tohle se někdy nazývá Sapir-Whorfovou tezí jazykové relativity). Tato myšlenka sice možná není Quinovi zcela cizí, v žádném případě ale není tím, o co jde v případě jeho tezí o neurčitosti.

Abychom ještě názorněji objasnili, co je pointou těchto tezí, a abychom to uvedli do souvislosti s problémem strukturalismu, zamysleme se znovu nad tím, co to vlastně znamená, když tvrdíme něco takového jako (1):

„králík“ (v češtině) znamená (označuje) králík(a) (1)

Naše předchozí úvahy nás dovedly k závěru, že tohle nemůže znamenat, že *mluvčí češtiny má při vyslovování výrazu „králík“ nějaký specifický obsah myšli* – jednak proto, že význam jako něco bytostně intersubjektivního nemůže být dán tím, co je uzavřeno v mys-

¹⁵¹ Další argumenty proti intencionalistickému založení sémantiky uvádí J. Rosenberg, *Linguistic Representation*, Dordrecht 1976.

lích mluvčích, a jednak proto, že není jasné, jak by mohl nějaký takový obsah mysli význam fixovat. Má tedy (1) vůbec nějaký dobrý smysl?

Jeden dobrý, byť triviální smysl tu jistě je. (1) je zřejmě výrokem o nějakém jazyce (konkrétně o jazyce, ze kterého je vzato slovo „králík“, tedy o češtině), který je v nějakém jazyce formulován (konkrétně opět v češtině); a jedním ze způsobů, jak se na něj dívat, je vidět v něm právě vysvětlení něčeho z jazyka, o kterém tento výrok je (,objektového jazyka‘ čili ,jazyka-předmětu‘), prostřednictvím jazyka, ve kterém je formulován (,metajazyka‘).¹⁵² Tento výrok tedy *de facto* ukazuje, že (české) slovo „králík“ můžeme (česky) vysvětlit prostřednictvím slova „králík“; čili že „králík“ můžeme přeložit (z češtiny do češtiny) jako „králík“. To je ovšem trivialita, proti které asi nebude nikdo nic namítat. Quinovy úvahy však ukazují, že vedle tohoto přirozeného, ,homofonního‘ překladu jsou možné i jiné, ,zvrácené‘ překlady češtiny do češtiny: například takový, při kterém se „králík“ přeloží jako „neoddělená část králíka“. S použitím takového ,zvráceného‘ překladu může být tedy výraz „králík“ vysvětlen i pomocí výrazu „neoddělená část králíka“; a „králík“ tedy v tomto smyslu *může* znamenat neoddělenou část králíka.

Co Quine odmítá, je přistoupit na to, že (1) by měl být chápán ne jako výrok o vztahu mezi dvěma slovy či dvěma jazyky, ale jako výrok o vztahu mezi slovem a něčím *nejazykovým*; třeba mezi slovem „králík“ a králíky nebo ,králíkovitostí‘. Snažíme-li se totiž to, k čemu se výrazy takto vztahují, nějak jednoznačně určit, narazíme na potíže, které ilustruje Quinův myšlenkový experiment a které Quine pokládá za nepřekonatelné.

Je tedy z quinovského pohledu nějak vysvětlitelná nepopíratelná intuice, že říkám-li králík, myslím tím králíka, a ne neoddělenou část králíka? Všimněme si, že by *nebylo* možné překládat češtinu do češtiny tak, že by se všechna slova přeložila homofonně, jenom slovo „králík“ by se přeložilo jako „neoddělená část králíka“ a na-

¹⁵² Rozlišení mezi *objektovým jazykem* a *metajazykem* pochází od Alfreda Tarského. Toto rozlišení se ukázalo jako nezbytné pro Tarského analýzu pojmu pravdy (kterou se budeme zabývat v následující kapitole) a od té doby se stalo standardní součástí pojmové výbavy moderní logiky a filosofie jazyka.

opak. To by totiž vedlo k tomu, že kdyby například někdo uviděl králíka a zvolal „mnoho částí králíka!“, přeložili bychom to jako „mnoho králíků!“ a chybně se domnívali, že se ten člověk mýlí. (Naproti tomu kdybychom „neoddělená část králíka“ přeložili jako „králík“ a *současně* „mnoho“ jako „jeden“, pak bychom výkřik toho člověka přeložili jako „jeden králík!“ a omyl bychom mu tedy chybně nepřisoudili.) Takže „králík“ *znamená* králíka, a *neznamená* neoddělenou část králíka v tom smyslu, že *nezměníme-li i překlad dalších výrazů jazyka*, můžeme „králík“ překládat jako „králík“, ale nikoli jako „neoddělená část králíka“. Quinova teze pak říká, že „králík“ překládat jako „neoddělená část králíka“ můžeme, *jestliže vhodným způsobem překlad některých dalších výrazů jazyka změníme*.

To znamená, že při překladu z jazyka do téhož jazyka můžeme různým způsobem zaměňovat jednotlivá slova a jednotlivé výrazy. Samozřejmě to však nemůžeme dělat zcela libovolně. *Co* tedy, můžeme se ptát, musíme zachovat, chceme-li, aby byl výsledkem překladu stále tentýž jazyk? A nejpřirozenější odpovědí na tuto otázku se zdá být, že zachovat musíme určité *vztahy*, tedy určitou *strukturu*. Donald Davidson (jemuž bude věnována následující kapitola) říká:¹⁵³

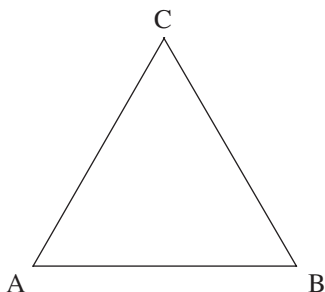
Existuje mnoho různých, ale stejně přijatelných způsobů, jak nějakého konatele interpretovat, a proto můžeme, chceme-li, říkat, že interpretace či překlad jsou neurčité nebo že neexistuje žádná skutková podstata toho, co někdo svými slovy míní. Stejným způsobem bychom mohli mluvit o neurčitosti váhy či teploty. My ale obvykle zdůrazňujeme pozitivní stránku věci tak, že si uvědomujeme, co zůstává invariantním od jednoho přiřazení čísel k jinému, protože empiricky signifikantní je právě to, co je invariantní. Ten invariant je onou skutkovou podstatou. A na překlad a obsah myšlenkových stavů si můžeme dovolit se dívat stejným způsobem.

Fakt neurčitosti překladu tedy neznamená naši neschopnost rozhodnout, který z překladů je ‚doopravdy správný‘; znamená, že význam není tím, co stanoví jeden z těchto překladů, ale tím, co je společného jim všem, co je jejich *invariantem*. Co tvrdíme my, je to,

¹⁵³ D. Davidson, *Three Varieties of Knowledge* (= TVK), in: A. Griffiths (vyd.), *A. J. Ayer: Memorial Essays* (Royal Institute of Philosophy Supplement 30), Cambridge 1991, str. 161.

že Quinovy úvahy ukazují, že invariantní nutně musí zůstatvat určitá struktura.

Představme si rovnostranný trojúhelník, jaký je na následujícím obrázku:

Je vrchol A tohoto trojúhelníku odlišný od vrcholu B? Rozumíme-li slovem „trojúhelník“ konkrétní obrázek umístěný na konkrétním místě časoprostoru (v tomto případě nyní na tomto místě této stránky tohoto exempláře textu, který je před vámi), pak nepochybně ano. Ale podíváme-li se na tento obrázek z abstraktního hlediska geometrie, dostáváme jistou dvojznačnost: A je i pak *v jednom zřejmém smyslu* odlišný od B: jednou z podmínek pro to, aby byl ABC trojúhelník, je právě to, aby body A a B nesplývaly. *V jiném smyslu* jsou ale A a B pro geometrii tímtéž. Z hlediska geometrie je totiž trojúhelník ABC *de facto* tímtéž trojúhelníkem jako BCA (a také jako CAB): v obou případech jde o rovnostranný trojúhelník o téže straně, a cokoli lze říci o A, lze tedy, *mutatis mutandis*, říci i o B.

Vrchol A našeho rovnostranného trojúhelníku ABC se samozřejmě liší od vrcholů B i C, ale nic z toho, co je podstatné z hlediska geometrie, se nezmění, bude-li někdo jménem „A“ rozumět ten jeho vrchol, který je nyní označen B (bude-li ovšem současně jménem „B“ rozumět současný vrchol C a jménem „C“ vrchol A!). Říkáme-li, že slovo „králík“ můžeme docela dobře vzít za označení pro neoddělenou část králíka (reinterpretujeme-li příslušným způsobem i jiné výrazy jazyka), říkáme tím totéž, co říkáme, když prohlášíme, že jménem „A“ můžeme docela dobře rozumět ten vrchol, který nyní nese označení B (reinterpretujeme-li určitým způsobem i jména druhých dvou vrcholů). Neříkáme tím, že králík a neoddělená část králíka nejsou dvě různé věci (tak jako neříkáme, že vrchol A není různý od vrcholu B): říkáme tím pouze to, že z hlediska

jazyka (tak jako v případě s trojúhelníkem z hlediska geometrie) je podstatná *struktura*, a nikoli její konkrétní realizace.

4.5 Quinův pragmatismus

Konstatovali jsme, že Quine je analytickým filosofem, tedy nástupcem filosofů, jakými byli Russell, Carnap či Wittgenstein. (Explicitně se Quine jako ke svému učiteli hlásí především ke Carnapovi.) Pro pochopení jeho stanoviska, zvláště jeho názorů na význam, je však podstatné si uvědomit, že evropská analytická filosofie nebyla tím jediným myšlenkovým směrem, který ho ovlivnil; nezanedbatelným způsobem se do jeho filosofických názorů promítly i myšlenky amerických *pragmatistů* (Charles Peirce, William James, John Dewey).

Jak tito filosofové význam chápou? Dewey, jehož vliv na Quina je v tomto směru klíčový,¹⁵⁴ konstatuje: „Význam ... je především vlastností chování“;¹⁵⁵ zatímco jiný přední představitel amerického pragmatismu, filosof a antropolog G. H. Mead, charakterizuje své chápání pojmu význam následujícím způsobem:

Význam vzniká a spočívá v oblasti vztahu mezi gestem daného lidského organismu a následným chováním tohoto organismu, jak je tímto gestem naznačováno jinému lidskému organismu. Jestliže toto gesto jinému organismu skutečně následné (či výsledné) chování daného organismu naznačí, pak má svůj význam. ... Význam je tak rozpracováním něčeho, co objektivně existuje jako vztah mezi určitými fázemi sociálního aktu; není psychickým přídavkem k tomuto aktu a není to „idea“ v tradičním slova smyslu.¹⁵⁶

Z tohoto pohledu nemůže být význam nějaká věc, která by mohla být zavřena v lidských hlavách – význam je záležitostí jistého druhu

¹⁵⁴ I když zpočátku to byl vliv spíše latentní – k pragmatismu se Quine, pokud vím, poprvé skutečně explicitně přihlásil, až když byl pozván na University of Columbia k výroční sérii přednášek, tradičně po Deweyovi pojmenované (viz W. V. O. Quine, *OROE*).

¹⁵⁵ J. Dewey, *Experience and Nature*, La Salle (Ill.) 1925, str. 179.

¹⁵⁶ G. H. Mead, *Mind, Self, & Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago 1934, str. 75–76.

‚rezonance‘ mezi mluvčím a posluchačem, atribut připisovaný jistým způsobem úspěšnému činu mluvčího. Výrazy se pak jeví jako jistý specifický druh *nástrojů*; nástrojů vhodných k dosahování právě tohoto druhu ‚rezonance‘; a o výrazu tedy můžeme prohlásit, že má takový a takový význam, je-li standardně schopen vyvolat takový a takový účinek.

Vraťme se na okamžik k obrázku 2 (na str. 49). Řekli jsme, že nomenklaturistické a strukturalistické pojetí jazyka se liší tím, jakou roli připisují *horizontálním* a *vertikálním* vztahům. Zjednodušeně můžeme říci, že spor je o to, zda se vztah *synonymie* či *řkání téhož* prostě odvozuje od relace *denotace* či *označování*, nebo zda je pro tyto vertikální relace nějakým způsobem konstitutivní. *Nomenklaturistické* chápání jazyka se může na první pohled zdát zcela samozřejmé proto, že na otázku, co je to *synonymie*, se nezdá být jiná odpověď než *označování téhož*. Pragmatista ovšem jinou odpověď má: protože jazyk je sada nástrojů, říká, je *synonymie* jistým druhem *ekvivalence*, schopnosti stejně posloužit týmž účelům. A na tom, že taková ekvivalence existuje, není nic podivného: dva různé, a třeba zcela nepodobné nástroje (například sirky a zapalovač) nám jistě mohou – z hlediska toho, čeho chceme dosáhnout (třeba zapálit oheň v kamnech) – posloužit zcela stejně. Z tohoto pohledu je tedy význam výrazu jakousi ‚zpředmětnělou užitečností‘ tohoto výrazu pro naše cíle (zejména samozřejmě pro cíle související s naším stykem s jinými lidmi). Tím jsme ovšem *de facto* u saussurovského chápání významu jako *hodnoty*.

Co to tedy přesněji znamená, že jsou dva výrazy užitečné tímtež způsobem, že mají tutéž hodnotu? Dva výrazy jsou pro nás ekvivalentní, a tedy vyjadřují totéž, jestliže lze jeden z nich užít všude tam, kde lze užít ten druhý, a naopak. (Připomeňme si saussurovské ztotožňování ‚identit‘, tj. ekvivalencí, s hodnotami.) Nasnadě je ovšem námitka: Užívá-li někdo dvou výrazů vzájemně zaměnitelně, pak jsou pro něj jistě synonymní, ale to je jenom triviální forma *synonymie*. *Synonymie* se může týkat i dvou výrazů užívaných dvěma různými mluvčími, nebo dokonce dvou výrazů dvou různých jazyků! Je možné pragmatistické pojetí *synonymie* v tomto smyslu zobecnit?

Tady je právě místo, kde se dostává ke slovu problém překladu a kde se jasně vyjevuje, proč je tento problém pro Quina tak důležitý. A právě tady vychází najevo také to, proč je Quinův pragmatismus

tický přístup k jazyku nutně také strukturalistický. V jednodušších případech se může zdát, že překládání je přímočaré a nevyvolává žádné problémy: to, že domorodec užívá slova „gavagai“ tak, jako my slova „králík“ (neboli že „gavagai“ může být překládáno jako „králík“), se může zdát být zjistitelné relativně jednoduše a jednoznačně. Quine ovšem ukazuje, že taková jednoznačnost je iluzí. (A u slov, jejichž užívání není možné přímočaře spojit s žádnými pozorovatelnými situacemi – třeba „spravedlnost“, „atom“, „žádoucí“, „veskrze“ atd. atd., je pak celá situace zřejmě ještě mnohem problematictější.) Jde o to, že srovnávání výrazů domorodců s našimi výrazy nutně vyžaduje srovnávání celých jazykových struktur.

Vezměme příklad: představme si, že nějaký domorodec, mluvící tentokrát očividně česky (objevený tentokrát třeba v nějakém dosud neprobádaném pralese Šumavy), pronese při bouřce výrok „Bouřlivák se zlobí“. Mluví o nějaké tajemné bytosti, jejíž existenci my neuznáváme, nebo jenom bizarně vyjadřuje to, co bychom my vyjádřili větou „Je bouřka“? Znamená tedy jeho věta „Bouřlivák se zlobí“ to, co by znamenala v našich ústech, anebo znamená „Je bouřka“? Odpověď na tuto otázku zřejmě nenajdeme jinak, než že budeme zvažovat další projevy domorodců. Ukáže-li se například, že jejich užívání věty „Bouřlivák se zlobí“ v situacích, kdy bychom my řekli „Je bouřka“, je jediným podstatným rozdílem mezi jejich a naším jazykovým chováním, učiníme závěr, že jde prostě jenom o jakési rčení ve stylu našeho „Čerti se žení“, a že tato věta tedy v podstatě říká to, že je bouřka. Budou-li ale domorodci dále tvrdit třeba „Bouřlivák sídlí v nebi“ a „Bouřlivák má strašný silný hlas“, bude situace komplikovanější. Může to znamenat, že jsou skutečně přesvědčeni o existenci nějaké bytosti, která sedí v nebi a sesílá bouřku; může to však znamenat také to, že z našeho hlediska neobvyklý způsob užívání věty „Bouřlivák se zlobí“ je u domorodců jenom článkem v řetězu neobvyklého užívání celé řady jiných vět: „Bouřlivák sídlí v nebi“ může být prostě jenom ekvivalentem našeho „Bouřka se odehrává na nebi“, „Bouřlivák má strašný silný hlas“ ekvivalentem našeho „Při bouřce hřmí“ atd. Jak ale poznáme, která z *těchto* alternativ je pravdivá? Zvažováním toho, jak domorodci užívají *další* věty? Ale tak se postupně dostaneme do bodu, kdy již vezmeme v úvahu *vše*, co domorodci říkají, a žádné další věty již k dispozici nebudou! Zdá se tedy, že to, zda nějaká *věta* znamená v ústech domorodce totéž, co v našich ústech, zjistíme

jedině tehdy, když zjistíme, zda domorodci hovoří tímtež *jazykem* jako my. Jak to ale zjistíme?

Na tuto otázku zřejmě není žádná zcela jednoznačná odpověď. Představme si dva muže, hrající šachy, avšak na šachovnici, která není černobílá, ale červenožlutá. Je hra, kterou ti muži hrají, skutečně šachy? V jistém smyslu není: nahlédneme-li do oficiálních pravidel šachu, asi tam najdeme, že šachy jsou definovány jako hra na *černobílé* šachovnici. Ale my přesto jistě budeme říkat, že ti dva muži šachy hrají. Můžeme si dále představit, že hráči mají místo figurek třeba lahve, že mezi jednotlivými políčky šachovnice jsou mezery atd. atd. Nebo si můžeme představit, že nemají vůbec figurky ani šachovnici, že si jenom říkají nějaké kódy tahů; tak jak tomu skutečně je při hře naslepo. Ve všech těchto případech řekneme, že hrají šachy. To ovšem neznamená, že cokoli můžeme považovat za hru v šachy: budou-li například tahat jednou z figurek jinak, než je tomu normálně při šachu zvykem, řekneme asi, že to už šachy nejsou (lecko do by ale možná řekl, že šachy hrají, i když „nějak podivně“). Otázka, co ještě jsou šachy, a co už ne, tedy není jednoduchá a vždy jednoznačně zodpověditelná; a v podobném smyslu není jednoduchou a vždy jednoznačně zodpověditelnou otázkou to, kde končí daný jazyk a začíná jiný.

Důvodem tohoto faktu je to, že jazyk není takovou sadou nástrojů, v jaké je každý nástroj samostatně použitelný pro svůj vlastní druh mimojazykových cílů; jazyk je spíše jako stavebnice, jejíž součástky spolu musejí k dosažení příslušných cílů nutně kooperovat. Užitečnost výrazu tedy spočívá v tom, jakým způsobem je schopen na dosažení mimojazykových cílů spolupracovat s ostatními výrazy.

4.6 *Universum diskursu a ontologické závazky*

V Quinových úvahách hraje podstatnou roli pojem *univerza diskursu*, tj. souhrnu všech věcí, o kterých se daným jazykem mluví. Abychom mu však dobře rozuměli, musíme mít na paměti, že toto univerzum vidí, tak jako celý jazyk, v podstatě prismaticem elementární logiky (EL).¹⁵⁷

¹⁵⁷ Elementární logikou zde nazýváme to, pro co se v učebnicích logiky obvykle užívá název *klasický predikátový počet prvního řádu* (viz např. E. Mendelson, cit. d.).

Shrňme neformálně, jak EL vypadá. Jednoduchý výrok EL se skládá z *predikátu* a jemu příslušného počtu *termů* (tak jako se v přirozeném jazyce výroky skládají z nějaké slovesné fráze doplněné jednou či více jmennými frázemi – „Salman Rushdie je spisovatel“, „Salman Rushdie je starší než Dominik Hašek“), kde *predikát* je dále nerozložitelnou konstantou („slovem“), zatímco term může být jak konstantou, tak může být složen z jiných termů pomocí *funktorů* (tak jako může být v přirozeném jazyce jmenná fráze složená z jiných jmenných frází – viz „starší z dvojice Rushdie a Hašek“). Přitom termy jsou chápány jako označení jednotlivých předmětů („Salman Rushdie“ označuje Salmana Rushdieho, „starší z dvojice Rushdie a Hašek“ – označuje, protože Rushdie je starší než Hašek, také Rushdieho) a predikáty jako označení vlastností předmětů nebo vztahů mezi předměty („být spisovatel“ označuje vlastnost *být spisovatelem*, která je v rámci EL ztotožňována s množinou všech spisovatelů; „být starší než“ označuje vztah *být starší než*, který je v rámci EL ztotožňován s množinou všech dvojic $\langle x, y \rangle$ takových, že x je starší než y).¹⁵⁸ Další typy výroků jsou pak vytvářeny prostřednictvím negace (\neg), logických spojek, jako je konjunkce (\wedge), disjunkce (\vee) a implikace (\rightarrow), a kvantifikátorů (\forall a \exists). (Výroky vytvořené pomocí negace odpovídají záporným výrokům přirozeného jazyka, výroky vytvořené pomocí logických spojek zhruba řečeno souvětím tvořeným takovými spojkami, jako jsou „a“, „nebo“ či „jestliže ... pak“; a výroky tvořené kvantifikátory pak vyjadřují, že něco platí pro každý předmět, resp. pro alespoň jeden předmět.)

Exaktněji to můžeme vyjádřit následujícím způsobem: Slovník jazyka EL (predikátového počtu prvního řádu) obsahuje kromě logických konstant (kterými jsou logické operátory \neg , \wedge , \vee , \rightarrow) a kvantifikátory, \forall a \exists) výrazy tří základních typů: termy, predikáty (unární, binární a obecně n -ární) a funktoři (opět unární, binární a obecně n -ární). Sémantická interpretace EL předpokládá množinu (univerzum) objektů: termy jsou pak chápány jako denotující (označující) prvky univerza (konstantní termy denotují pevně dané prvky), predikáty jako denotující podmnožiny univerza či relace nad univerzem (unární predikáty denotují podmnožiny, n -ární označují n -ární relace, tj. množiny uspořádaných n -tic

¹⁵⁸ Podle toho, co jsme konstatovali v pozn. 136, jsou tedy vlastnosti a vztahy v rámci EL ztotožňovány se svými extenzemi. Proto se také o EL hovoří jako o *extenzionální* logice.

prvků univerza) a funktoři pak jako denotující funkce z univerza do univerza (n -ární funktoři denotují n -ární funkce, tj. určité množiny uspořádaných $(n+1)$ -tic prvků univerza). Spojením n -árního funktoři s n termy vznikne term – tento term pak denotuje ten prvek univerza, který je výsledkem aplikace funkce označované zúčastněným funktořem na prvky denotované zúčastněnými termy. Spojením n -árního predikátu n termy vznikne jednoduchý výrok – tento výrok je pravdivý, právě když jsou prvky univerza denotované zúčastněnými termy ve vztahu denotovaném zúčastněným predikátem. Předřazením operátoru \neg výroku dostaneme opět výrok, a stejně tak spojením dvojice výroků pomocí jednoho z operátorů \wedge , \vee , \rightarrow Pravdivost takto utvořených výroků je pak určena následujícím způsobem: výrok tvaru $\neg V$ je pravdivý, právě když je výrok V nepravdivý; výrok $V \wedge V'$ je pravdivý, právě když jsou pravdivé V i V' ; výrok $V \vee V'$ je pravdivý, právě když je pravdivý alespoň jeden z V a V' ; výrok $V \rightarrow V'$ je pravdivý, právě když je buď V nepravdivý nebo V' pravdivý. A konečně poslední typ výroku dostaneme tak, že z výroku vytvoříme *výrokovou formu* tak, že v něm nahradíme libovolný počet termů *proměnnou* (písmenem x , y , ...), a této formě pak předřadíme kvantifikátor následovaný toutéž proměnnou. Pravdivost takto vytvořeného výroku je pak dána tím, které prvky univerza ‚splňují‘ příslušnou výrokovou formu (to jest které by z ní udělaly pravdivý výrok, kdyby je denotovala její proměnná) – je-li kvantifikátorem \forall , pak je kvantifikovaný výrok pravdivý právě tehdy, když je příslušná forma splňována kterýmkoli prvkem univerza, je-li jím \exists , je pravdivý, když je splňována alespoň jedním prvkem.

Máme-li nějaké univerzum (jakoukoli množinu předmětů) a nějakou interpretaci výrazů EL v tomto univerzu (tj. přiřazení patřičných objektů jejím ‚slovům‘, tj. konstantám), stávají se tím některé výroky tohoto jazyka pravdivé, a jiné nepravdivé. Máme-li nějakou množinu výroků, bude tato množina při některých interpretacích pravdivá, a při některých ne – ty interpretace, při kterých pravdivá je, pak nazýváme *modely* této množiny.

Uvažujme nyní množinu výroků EL (takové množině můžeme říkat *teorie*) a položme si otázku, o čem tyto výroky jsou. Odpovědí zřejmě je, že jsou o těch věcech, ke kterým se vztahují jejich termy a predikáty. Avšak výrazy EL nejsou pevně jednou provždy spojeny s určitými objekty, mohou být interpretovány různým způsobem; výroky dané teorie jsou pravdivé o jakýchkoli věcech, které tvoří model této teorie (to je prostě definice pojmu *model*). Výroky jazyka EL tedy mohou být o *různých* věcech – každý model nějaké teorie v rámci EL představuje něco, o čem tato teorie je; a tím tedy představuje to, co podle této teorie existuje, nebo jak říká Quine,

k čemu je tato teorie *ontologicky zavázána*. Protože to, co patří do univerza, je právě tím, čeho může jako hodnoty nabýt proměnná, vyjadřuje to Quine aforistickým sloganem: „být znamená být hodnotou proměnné.“¹⁵⁹

Přitom obecně platí, že každá teorie, která má model, má modelů celou řadu. To je dáno tím, že to, co je na interpretaci podstatné z hlediska toho, zda je nebo není modelem dané teorie, je pouze a jenom její *struktura*, nikoli faktická povaha prvků jejího univerza. To znamená, že jakákoli interpretace, která je ‚izomorfní‘ modelu dané teorie, je nutně sama také modelem této teorie.

Představme si teorii tvořenou jediným výrokem, jenž říká, že existuje nějaké x , které má vlastnost P (tj. výrokem $\exists xPx$). Aby byl tento výrok pravdivý, musí univerzum, vzhledem ke kterému ji vyhodnocujeme, obsahovat nějaký prvek, který má vlastnost P . Stačí, aby se toto univerzum skládalo z jediného prvku a aby predikát „ P “ denotoval množinu tvořenou právě tímto prvkem. Obecněji: jakákoli interpretace, při níž „ P “ denotuje neprázdnou množinu, tj. že existuje nějaký prvek univerza, který patří do množiny denotované predikátem „ P “, je modelem uvažované teorie. Univerzum jednoho jejího modelu tedy může být tvořeno třeba číslem deset, univerzum jiného například maxípsem Fíkem a univerzum dalšího třeba W . V. Quinem. Dá se tedy říci, o čem naše teorie $\{\exists xPx\}$ je? Tady je opět zřejmá dvojznačnost: v *jednom smyslu* může být tato teorie chápána jako *de facto* o čemkoli: o čísle deset, o Fíkovi, o Quinovi atd. V *jiném smyslu* ale můžeme zcela jednoznačně říci, o čem je: o nějakém P . Tyto dva smysly otázky o čem můžeme vidět jako věc dvou různých úhlů pohledu: pohledu *zvnějšku* a pohledu *zevnitř* teorie. Jsme-li ‚uvnitř‘ teorie $\{\exists xPx\}$, čímž myslíme mimo jiné to, že se naše pojmová výbava omezuje na pojem P , pak modely tvořené desítkou, maxípsem Fíkem i Quinem pro nás *de facto* nejsou rozlišitelné, jsou fakticky tímtéž – jde vždy prostě o „nějaké P “. Jedině při pohledu ‚zvnějšku‘ této teorie, máme-li širší pojmovou

¹⁵⁹ Quine vychází z toho, že každá teorie se obejde bez jmen (konstantních termů): výrok *A má vlastnost P* je možné vždy parafrázovat jako *Existuje něco, co má vlastnost být-A a vlastnost P*. Každý výrok EL je tak možné vyjádřit jako výrok začínající kvantifikátorem; a jeho pravdivost je tak dána těmi věcmi, kterých mohou jako hodnot nabývat proměnné, které jsou vázány kvantifikátory.

výbavu („větší rozlišovací schopnost“) a máme-li tedy k dispozici nějaké pojmy, které nám dovolí desítku odlišit od maxipsa Fíka a Quina (třeba pojmy *číslo*, *zvířete* a *člověka*, či přímo jména *deset*, *Fík* a *Quine*), můžeme mezi těmito modely rozlišovat.

Představme si nyní ‚teorii‘ v přirozeném jazyce, teorii tvořenou jedinou větou „tamhle běží králík“. Pomineme-li ukazovací zájmeno, mohli bychom takovou větu prostřednictvím EL zachytit jako ‚existuje nějaké x takové, že x je králík a x běží‘, tedy jako $\exists x(Kx \wedge Bx)$. Aby byla tato věta pravdivá, muselo by univerzum, vzhledem ke kterému ji vyhodnocujeme, obsahovat nějaký prvek, o němž by platilo, že má vlastnost K (tj. je to králík) a vlastnost B (tj. běží) – jinými slovy, toto univerzum by muselo obsahovat králíka, který běží. Z formálního hlediska ovšem opět vystačíme s univerzem tvořeným desítkou, maxipsem Fíkem, či Quinem – stačí, když interpretujeme predikáty K a B vhodným způsobem. ‚Zevnitř‘ teorie pak budeme mít v každém případě v modelu prostě králíka, který běží (to jest prvek univerza, který má vlastnosti K a B); ‚zvnějšku‘ ovšem můžeme opět rozlišit desítku, Fíka a Quina.

Tady se ovšem asi zdá, že se na přirozený jazyk nepředloženě přenáší něco, co platí jenom v oblasti jazyků formálních. Zatímco formální jazyky můžeme interpretovat jakkoli, přirozený jazyk má, zdá se, jedinou, jednoznačně určenou interpretaci: věta „tamhle běží králík“ se přece nevztahuje k žádnému číslu, ani k žádnému psovi (natož pak k maxipsovi), ani k žádnému filosofovi, ale k běžícímu králíkovi! Slova přirozeného jazyka nejsou interpretovatelná volně, jsou pevně svázána s jednoznačnými objekty. Právě tohle je ale onen *mýtus muzea*, který Quine odmítá. Jistě, věta „tamhle běží králík“ hovoří o běžícím králíkovi – v tom smyslu, že to, o čem hovoří, musí být nutně *králík* a musí to nutně *běžet*. (Tak jako objekt, díky kterému je pravdivý výrok $\exists xPx$, musí být nutně P.) To se ovšem díváme ‚zevnitř‘ příslušného jazyka a příslušné teorie.¹⁶⁰ To,

¹⁶⁰ Je tu ovšem i další problém, který pro jednoduchost pomíjíme: pro identifikaci univerza je nutné určit ty výrazy přirozeného jazyka, které budou chápány jako jména, jako odkazující k objektům. Na to obvykle nestačí prostá gramatická analýza: jakkoli jsou typickými jmény substantiva, ne každé substantivum je rozumně uchopitelné jako jméno (viz například *počest* ve výrazu *na něčí počest*). Quine i jiní poukázali na to, že tím, co nám může pomoci učinit ontologické závazky explicitními, je

co Quine odmítá, je představa, že naše teorie v našem přirozeném jazyce mají – na rozdíl od těch ve formálních jazycích – jednoznačně určené modely i při pohledu ‚zvnějšku‘ – že sémantika jazyka je doslovně dána spojením výrazů s nějakými mimojazykovými věcmi. Jistě, sémantiku jazyka můžeme *vykládat*, či *znázorňovat* prostřednictvím nějakých objektů, které s výrazy spojujeme – a pointou Quinovy argumentace je pak tvrzení, že tohle můžeme vždy dělat mnoha netriviálně různými způsoby.

4.7 Analytické a syntetické

Není tomu ovšem tak, že přirozený jazyk musí být jednoznačně interpretován dříve, než v něm vůbec můžeme nějaké teorie utvářet? Nebyl by nesmysl tvořit ‚teorie‘ z výroků skládajících se z výrazů, které by ještě nic neznamenal? Není tomu tak, že hovořit o pluralitě interpretací má smysl jedině právě v případech formálních jazyků, které jsou v tomto smyslu spíše ‚jazyky‘ v uvozovkách? Není nutné předtím, než formulujeme teorii, dát slovům ‚králík‘ a ‚běží‘ význam? Je třeba si uvědomit, že Quinova odpověď na tyto otázky je *ne*: kladná odpověď by totiž předpokládala možnost opatřit slovo významem nezávisle na rozhodnutí o pravdivosti výroků, ve kterých se toto slovo vyskytuje (to jest na ‚utváření teorií‘), zatímco Quine se naopak domnívá, že slovo může mít význam jedině v důsledku pravdivosti nějakých vět, ve kterých figuruje (to jest v důsledku nějaké teorie).

Vezměme nejprve nějakou teorii, která se nevztahuje k empirickému světu, třeba formální aritmetiku, to jest teorii sčítání a násobení přirozených čísel. Je tomu tak, že její termíny, to jest číslice a znaky jako ‚+‘, jsou *nejprve* jednoznačně interpretovány, a *teprve pak* je formulováno to, co pro ně platí – to jest příslušné teorie (tvořené tvrzeními jako $\forall x (x+0 = x)$, to jest ‚žádné číslo se nezmění přičtením nuly‘, $\forall x \forall y (x+y = y+x)$, to jest ‚na pořadí sčítanců nezáleží‘ atd.)? To Quine odmítá: nedovede si představit, jak by je bylo

logická analýza. Pro Quina je podstatné, že o univerzu můžeme mluvit tehdy (a jenom tehdy), je-li v jazyce přítomna určitá komplexní struktura, a sice struktura, která odpovídá aparátu kvantifikátorů a proměnných v predikátové logice.

možné interpretovat *před* tím, než by byla konstatována příslušná teorie. Jak bychom mohli uskutečnit propojení mezi znakem „+“ a operací sčítání, aniž bychom konstatovali takové věci, jako $\forall x(x+0 = x)$, $\forall x\forall y(x+y = y+x)$, ... ?¹⁶¹ Podobně je to podle Quina se vztahem mezi číslicemi a tím, čím jsou interpretovány, čísla: čísla nejsou nějaké určité entity, na které ukážeme a pokřtíme je číslicemi, čísla nemohou být ničím jiným než prostě tím, co splňuje zákony aritmetiky.¹⁶²

A jednou z point Quinových myšlenkových experimentů s překládáním slova „gavagai“ je to, že principiálně jinak to nemůže být ani v případě výrazů vztahujících se na empirický svět. Výrazy jako „králík“ a „běžt“ sice na rozdíl od výrazů „0“ či „+“ nabývají ten význam, který mají, nikoli jenom díky teoriím, v nichž figurují, ale i díky propojení určitých vět, ve kterých se vyskytují, s určitými reálnými situacemi – tato propojení však podle Quina není možné chápat jako ustanovující jednoznačný vztah mezi slovy a předměty. Takže podobně jako je významem číslice cokoli, co splňuje ty zákony aritmetiky, ve kterých se tato číslice vyskytuje, je významem slova „králík“ cokoli, co splňuje naše teorie o králících plus vazby ‚porozovacíh‘ vět obsahujících slovo „králík“ na situace – a Quine se svými úvahami snaží ukázat, že interpretací, které toto vše splňují, je stále ještě více.

Avšak i když připustíme, že přiřazení významu nějakému slovu je neoddělitelné od nahlédnutí pravdivosti některých vět, ve kterých se toto slovo vyskytuje (to jest od ‚přijetí teorie‘), nebylo by stále možné oddělit (kvazi)teorie, které pouze ustanovují význam, od skutečných, empirických teorií, jež pak konstatoují fakta? Nebylo by například možné říci, že propojení věty ‚Tohle je králík‘ s výskytem králíků je tím, co *stanoví* interpretaci slova „králík“, zatímco věta ‚Králící jsou chlupatí“ už patří ke ‚skutečné‘, empirické teorii

¹⁶¹ Samozřejmě pokud bychom už nějakou teorii sčítání měli, mohli bychom „+“ interpretovat prostřednictvím odpovídajícího výrazu této teorie – v případě, že bychom už rozuměli výrazu ‚operace sčítání‘, mohli bychom prostě říci ‚+‘ představuje operaci sčítání“. To je ale zřejmě nezajímavý případ toho, kdy zavádíme alternativní notaci pro něco, pro co už v jazyce nějaký výraz máme. Podstatný je ten případ, kdy je interpretováno něco, co v jazyce ještě žádný ekvivalent nemá.

¹⁶² Viz pozn. 11.

králíků, která tuto interpretaci *předpokládá*? Quinova odpověď je opět záporná – takové dělení podle něj opět nemá žádnou empirickou oporu, a je proto iluzorní v podobném smyslu, v jakém je iluzorní rozlišení mezi ‚znamenáním králíka‘ a ‚znamenáním neoddělené části králíka‘. Odmítnutí této dělicí čáry, to jest hranice mezi výroky stanovícími význam („analytickými“) a výroky konstatujícími fakta („syntetickými“) pak tvoří asi vůbec nejslavnější z Quinových kontroverzních tezí – poprvé ji předložil již v roce 1952 ve svém článku *Dvě dogmata empirismu*.¹⁶³

Lze matematicky dokázat, že každá teorie v rámci EL, která má model (a která je tedy bezesporná), má i takový model, jehož univerzum není tvořeno ničím jiným než přirozenými čísly. (V případě některých složitějších logických systémů tohle neplatí – v jejich rámci mohou existovat teorie, které vyžadují modely, jejichž univerza musí mít více prvků, než kolik je všech přirozených čísel.)¹⁶⁴ Přijmeme-li tedy Quinův názor, že EL je pro zachycení sémanticky relevantních aspektů přirozeného jazyka dostatečná, dostáváme kuriózní závěr, že jakákoli teorie může být – v jistém smyslu – vykládána jako o přirozených číslech. To je výsledek, který Quine nazývá – napůl žertem – *ontologickým pytagoreismem*.

Jak jsme však zdůraznili, Quinovy závěry nelze chápat jako důkaz toho, že naše teorie ‚ve skutečnosti‘ nejsou o tom, o čem se nám být zdají, ale že jsou třeba o číslech; je třeba je chápat tak, že tento smysl výrazu ‚bytí o‘ je inherentně relativní a brán absolutně je tudíž smysluprázdňý. Pointou jeho teze ontologické relativity je to, že otázka *o čem?* má dobrý smysl jedině vzhledem k nějakému ‚základnímu‘ jazyku, k němuž onen jazyk, *o kterém* mluvíme, vztahujeme, a ke způsobu, jakým ho vztahujeme – a takovým ‚základním‘ jazykem je zpravidla ten jazyk, *kterým* mluvíme. Ptáme-li se, o čem

¹⁶³ Viz Quine: *Two Dogmas of Empiricism*, in: *Philosophical Review*, 60, 1952, str. 20–43; přetištěno in: Quine: *From Alogical Point of View*, New York, 1953. Český překlad tohoto článku, a článku dalších autorů o problematice analytického a syntetického, je obsažen v knize J. Peregrin, S. Sousedík (vyd.), *Co je analytický výrok?*, Praha 1995.

¹⁶⁴ To zní jistě divně, protože přirozených čísel je nekonečno; moderní teorie množin však, jak jsme na to už poukázali, rozeznává ‚nekonečna nekonečnější a méně nekonečná‘, a množina všech přirozených čísel tvoří z tohoto pohledu ‚nejméně nekonečné nekonečno‘.

hovoří česká věta „tamhle běží králík“, pak normálně odpovíme „o králíkovi“; kdybychom ale vzali „tamhle běží králík“ jako větu nikoli češtiny, ale jazyka, který je s češtinou shodný, ale do češtiny se překládá tak, že se (mimo jiné) „králík“ překládá jako „neoddělená část králíka“ (a který je – jako celek – od češtiny naprosto nerozeznatelný), bylo by správnou odpovědí „o neoddělené části králíka“. A protože hovořit tímto jazykem je *totéž* jako hovořit česky, není tato odpověď vlastně o nic nesprávnější než ta obvyklá.

4.8 Holismus versus korespondenční teorie jazyka

Jiným vyjádřením toho, že je Quinova filosofie jazyka strukturalistická, vyjádřením, které by asi bylo bližší jemu samotnému, je teze, že jazyk je třeba vidět *holisticky*, nikoli *atomisticky*. To znamená, že tomu není tak, že by primárně existovaly vztahy mezi slovy a jim příslušnými věcmi a jejich ‚součtem‘ by se konstituoval vztah mezi celkem jazyka a celkem světa; je tomu naopak tak, že primárně existuje vztah mezi jazykem (či našimi teoriemi v tomto jazyce) a světem, který my, když tento vztah teoreticky reflektujeme, ‚rozkládáme‘ a ‚promítáme‘ z celků na části. Když sémantiku jazyka *vykládáme*, či *znázorňujeme*, používáme často obrazu vztahů mezi slovy a věcmi ‚dávajících dohromady‘ vztah mezi jazykem a světem. Protože ale tyto vztahy nejsou něčím bezprostředně daným, nýbrž jsou naším teoretickým konstruktem, není nic nepochopitelného na tom, že nejsou určeny jednoznačně.

S tím souvisí také Quinovo výše probírané odmítnutí rozhraní mezi syntetickými (empirickými) a analytickými větami.¹⁶⁵ To, že existuje ostrá hranice mezi výroky, které jsou pravdivé nebo nepravdivé v důsledku toho, jaký je stav světa, a výroky, které jsou pravdivé nebo nepravdivé čistě v důsledku významů slov, ze kterých se skládají, bylo většinou analytických filosofů před Quinem

¹⁶⁵ Kantovské lpění na rozlišování mezi výroky, které jsou empirické (tj. *a posteriori*), a těmi, které jsou syntetické (tj. pravdivé nikoli jen v důsledku významu), je Quinem podobně jako většinou jeho analytických předchůdců ignorováno. To je dáno jejich vpodstatě empiristickým postojem. Termíny *syntetické*, *empirické* či *kontingentní* jsou tak pro Quina *de facto* synonymní.

bráno za samozřejmost. (Příkladem výroku prvního z těchto typů by bylo třeba „Hlavní město České republiky je Praha“; příkladem výroku toho druhého typu například „Hlavní město České republiky je město“.) Pravdivý empirický výrok je pravdivý díky současnému stavu světa a může se kdykoli stát nepravdivým; pravdivý analytický výrok je naopak pravdivý jednou provždy a nepravdivým se stát nemůže, ať se svět jakkoli mění. Quine pak poukazuje na to, že uvědomíme-li si, že jednotkou interakce mezi jazykem a světem není jednotlivá věta, ale celá teorie, nemá taková hranice žádnou faktickou oporu: v důsledku změny stavu světa se může změnit pravdivost jedině celé teorie, a jak tuto změnu promítneme na její jednotlivé výroky, tj. které z nich prohlásíme za nepravdivé, závisí na našem rozhodnutí.¹⁶⁶

Představme si stroj, který se skládá z nějakých součástí a koná nějakou činnost: pak to, co vykonává, si můžeme představit jako ‚součet‘ dílčích činností konaných jeho částmi. Charakterizovat činnosti jednotlivých součástí, jejich role, pak ale často můžeme mnoha různými způsoby. Představme si gramofon přehrávající desku: můžeme říci, že úkolem desky je *vést přenosku* a že úkolem přenosky je *nechat se deskou vést*; můžeme ale také říci třeba to, že úkolem přenosky je *číst povrch desky* a že úkolem desky je *nést ‚text‘, který je ‚čitelný‘ pro přenosku*. Podobně můžeme i alternativním způsobem charakterizovat role částí věty: můžeme třeba říci, že podmět označuje nějakou věc a přísudek vyjadřuje množinu, do které tato věc patří (je-li věta pravdivá) nebo nepatří (je-li nepravdivá); nebo můžeme říci, že podmět vyjadřuje nějaký svazek vlastností a přísudek vyjadřuje vlastnost, která je součástí tohoto svazku (je-li věta pravdivá) nebo není (je-li nepravdivá). A stejně tak můžeme říci, že „gavagai“ označuje králíka a další slova domorodého jazyka to a to; či že „gavagai“ označuje neoddělenou část králíka a další slova něco jiného. Ve všech případech je podstatné, zda nám správně vychází daný součet (hrající gramofon, věta pravdivá za určitých okolností, či soubor výpovědí správně činěných v určitých situacích).

Dalším důležitým důsledkem holistického pohledu je fakt, že jsou-li ty vztahy mezi slovy a ‚věcmi‘, které ‚dávají dohromady‘

¹⁶⁶ Viz též J. Peregrin, *Diskuse o analytičnosti v našem století*, in: J. Peregrin, S. Sousedík (vyd.), str. 15–24.

vztah jazyka a světa, jenom naším teoretickým konstruktem, mohou být teoretickým konstruktem i ony ‚věci‘, ke kterým se výrazy vztahují, tj. významy. S ‚obyčejnými‘ věcmi (domy, kameny, velbloudy, automobily atd. atd.) totiž, jak jsme konstatovali již v úvodu této knížky, jako s významy zjevně nevystačíme: chceme-li fungující obrázek izomorfie mezi jazykem a světem, nutně potřebujeme něco jako vlastnosti, fakty, množiny, události atd.

Představa takovéto izomorfie či, jak se často říká, *korespondenční teorie jazyka*, tvoří jádro slavného Wittgensteinova *Traktátu*. Wittgenstein také hned v jeho úvodu konstatuje, že svět se neskládá z věcí, ale z faktů. Pro člověka, který nikdy nepřemýšlel o fungování jazyka, to zní divně: normální by přece spíše bylo říci, že se svět skládá z věcí. Jakmile však budujeme korespondenční teorii vztahu jazyka a světa a jakmile si tak jako Wittgenstein uvědomíme, že základní jednotkou jazyka je věta, musíme učinit závěr, že jednotkou světa je něco, co větě odpovídá, něco jako *fakt* jako ne-jazykový protipól věty. Vidět svět jako souhrn faktů by nám asi nikdy nepřišlo na mysl, dokud se nepustíme do budování korespondenční teorie; proto Quine říká, že korespondenční teorie znamená „zbytečné vymýšlení entit jenom proto, aby byla zajištěna korespondence“, a prohlašuje ji za „zhoubnou a nebezpečnou iluzi vysvětlení“.¹⁶⁷

Z tohoto hlediska je pro to, jak vidíme náš svět, podstatná (explicitní či jenom implicitní) reflexe toho, jak funguje náš jazyk. V tom je racionální jádro zdánlivě extravagantního tvrzení, že náš svět je ‚jazykovým konstruktem‘: svět je jazykovým konstruktem v tom smyslu a do té míry, do jaké se pro nás skládá z věcí, které bychom jako věci nemuseli vidět, kdybychom neměli ten jazyk, který máme. Řekneme-li o něčem v tomto smyslu, že je to jazykový konstrukt, neplyne z toho ale, že by to nebylo skutečné: myslí se tím, že nebytí jazyka, nechápali bychom to tak, jak to chápeme (nemělo by to pro nás ten tvar, který to má‘). Jak v tomto smyslu ‚děláme světy slovy‘ podrobně rozebral ve své knize Quinův kolega Nelson Goodman.¹⁶⁸

¹⁶⁷ W. V. O. Quine, *Response to Bergström*, in: *Inquiry*, 37, 1994, str. 496.

¹⁶⁸ Viz N. Goodman, *Ways of Worldmaking*, Hassocks 1978; česky: *Cesty světutvorby*, Bratislava 1997.

A tím se opět dostáváme k ústřednímu tématu této knížky: k rozporu mezi *nomenklaturistickým* a *strukturalistickým* pohledem na jazyk. To, že Quinův pohled na jazyk je bytostně holistický, očividně neznamena nic jiného, než že je – v našem smyslu slova – *strukturalistický*; je protipólem atomistického *mýtu muzea* a nomenklaturistické korespondenční teorie. Řekli jsme, že sémantický strukturalismus je přesvědčením, že pro jazyk jsou zásadní horizontální relace, že vztah výraz-význam nemůže existovat bez vztahu výraz-výraz, jakým je vztah synonymie (který je z Quinova pragmatistického pohledu vztahem jisté funkční ekvivalence). A to je právě to, co zdůrazňuje Quine: „Z toho, co bylo problémem významu, nám zbývá dvojice problémů, v nichž je lepší se o významu vůbec nezmiňovat; jedním z nich je problém vysvětlení pojmu smysluplné posloupnosti [znaků] a druhým je problém vysvětlení pojmu synonymie.“¹⁶⁹

4.9 Shrnutí: Quinův strukturalismus

Quinovy úvahy o radikálním překladu poukazují nejprve především k tomu, že tím, co zjišťujeme, když zjišťujeme, co nějaké neznámé slovo znamená, je to, jak je toto slovo kompetentními mluvčími užíváno; a to naznačuje, že význam výrazu je dobré vidět jako spočívající ve funkci, kterou toto slovo má v rámci jazyka, do něhož patří a v rámci příslušných ‚jazykových her‘. To pak vede k přesvědčení, že jazyk není něco jako nomenklatura, ale spíše něco jako sada nástrojů sloužících k určitým účelům. Tím je Quine implicitně blízký především pozdnímu Wittgensteinovi, který tohle říká na mnoha místech explicitně; viz např. „Význam slova je jeho užití v jazyce.“¹⁷⁰ či „Význam slova je způsob jeho užití. ... Význam slova srovnávej s ‚funkcí‘ úředníka. A ‚různé významy‘ s ‚různými funkcemi‘.“¹⁷¹ Co je však u Quina v tomto ohledu nového, je to, že tento názor osvětluje prostřednictvím svých úvah o radikálním překladu z nového úhlu a s novou názorností.

¹⁶⁹ W. V. O. Quine, *From a Logical Point of View*, New York 1953, str. 49.

¹⁷⁰ L. Wittgenstein, *PU*, §43.

¹⁷¹ L. Wittgenstein, *Über Gewissheit*, Frankfurt 1984, §§61, 64.

Konkrétněji dochází Quine k závěru, že připsání významu, k jakému dospívá člověk, který se učí neznámý jazyk, je věcí zjištění určitých pravidelností v užívání příslušného jazyka. Zjistit, že „gavagai“ znamená *králík*, znamená vypozerovat určité vzorce v jazykovém chování lidí, kteří toto slovo užívají. (Mimo jiné to ovšem znamená vypozerovat spojitost mezi jejich užíváním tohoto slova a výskytem králíků.) Zjistit, že nějaké slovo vyjadřuje konjunktivní spojení vět, znamená vypozerovat určité souvislosti mezi užíváním souvětí spojených tímto výrazem a užíváním složek těchto souvětí.

Co je ovšem podstatné, je to, že Quine přitom zjišťuje, že funkce jednotlivých slov není specifikovatelná bez odkazů na funkci jiných slov; že fungování jazyka je tudíž zásadně holistické. Quine dokládá, že totéž platí i v případě slov, která se zdají mít zcela jednoduchou, přímočaře specifikovatelnou funkci, jako je slovo „králík“, jehož funkcí se zdá být prostě *označovat králíky*. Ani funkce tohoto slova totiž v jistém podstatném smyslu není specifikovatelná jinak než relativně k funkcím jiných slov (slov jako „jeden“ a „mnoho“). Pro určení toho, co slova znamenají, je tedy zásadní určení vazeb, které mezi nimi existují, tj. určení relevantní *struktury* jazyka. A význam je tedy v podstatném smyslu záležitostí této struktury.

5. PRAVDIVOST A STRUKTURA: DONALD DAVIDSON

5.1 Radikální interpretace a princip vstřícnosti

Donald Davidson, v mnohém Quinův žák a pokračovatel, je dnes mnohými považován za nejoriginálnějšího a nejpozoruhodnějšího představitele současného postanalytického filosofického myšlení. Jedním z klíčových východisek jeho filosofie bylo i rozvinutí Quinových myšlenkových experimentů s radikálním překladem; Davidson však tyto úvahy dovedl k důsledkům, které dalece přesáhly to, co ze svých myšlenkových experimentů s překladem vyvozoval Quine sám. Davidson také nahradil Quinův pojem radikálního *překlada* pojmem radikální *interpretace* – je totiž přesvědčen, že situace, kdy se snažíme význam výrazu neznámého jazyka uchopit tak, že najdeme ekvivalent tohoto výrazu v našem vlastním jazyce, je jenom speciálním případem obecnější a podstatnější situace, kdy se tento význam snažíme prostředky našeho jazyka prostě jenom nějak vysvětlit.

Vraťme se tedy k situaci, od které se odvíjí quinovské úvahy, tedy k situaci, kdy stojíme před úkolem porozumět nějakému zcela neznámému jazyku. Došli jsme k závěru, že to, co primárně zjišťujeme, když se snažíme přijít na to, jaký má daný domorodý výraz význam, je něco jako způsob, jakým je tento výraz domorodci užíván, či jako užitečnost tohoto výrazu pro cíle, které domorodci svým jazykovým chováním sledují; zvláště pak zjišťujeme stejnost (či podobnost) fungování výrazů domorodců a výrazů našich. Závěr, že domorodý výrok V má stejnou funkci jako náš výrok V^* ($V SF V^*$, jak jsme to označili v oddíle 3.5), činíme primárně tehdy, když dojdeme k přesvědčení, že pro každého domorodého mluvčího M a pro každou situaci S platí, že mluvčí M je v situaci S ochoten

(Quine by řekl „má dispozici“) konstatovat *V*, právě když my bychom v téže situaci konstatovali *V**.

Jedna ze zásadních odlišností mezi Davidsonem a Quinem se ovšem objevuje už v tomto bodě. Davidson konstatuje, že radikální interpret se musí primárně snažit zjišťovat, ve kterých situacích mají mluvčí jednotlivé věty za pravdivé. Dá se ovšem očekávat, že mluvčí bude mít danou větu za pravdivou právě tehdy, když ji bude konstatovat, či když bude její konstatování schvalovat; Davidson však poukazuje na to, že tak tomu zdaleka vždy být nemusí, a činí závěr, že mít větu za pravdivou musí být pro interpreta *de facto* primitivní pojem, nepřevoditelný na žádné jednodušší pojmy (ani na pojmy popisující chování interpretovaného jako fyzikální děj, jak si to představují behavioristé). To ovšem neznamená, že by Davidson odmítl Quinovo tvrzení, že interpretace nemůže vycházet z ničeho jiného než z chování interpretovaných; tvrdí však, že interpretace je zvláštním druhem činnosti, který vyžaduje zvláštní (specificky lidský) ‚úhel pohledu‘ a zvláštní neredukovatelné pojmy, zejména pojem pravdy.

Davidson dále konstatuje, že pro interpretaci je charakteristické to, že interpret se nutně musí řídit tím, co Davidson nazývá *principem vstřícnosti* (*principle of charity*).¹⁷² Podle tohoto principu musí interpret předpokládat, že to, co pokládají domorodci za pravdu, také skutečně (alespoň v podstatné většině případů) pravdou je. To se může zdát být zcela absurdní: copak se domorodec nemůže mýlit? Davidson ovšem netvrdí, že se domorodec zaručeně nemýlí; říká jenom to, že předpoklad, že se (z podstatné části) nemýlí, je pro radikálního interpreta předpokladem rozumným, a v jistém smyslu nutným. Představme si totiž, že domorodec například špatně vidí a že volá „gavagai“, když vidí psa, protože se domnívá, že vidí králíka. Pak bychom zřejmě nemohli význam slova „gavagai“ nikdy rozluštit – pokud si ovšem nenajdeme informátora s lepším zrakem, či pokud nedokážeme správně přeložit nějaká slova, pomocí kterých by bylo možné význam slova „gavagai“ určit, aniž bychom potřebovali na králíky ukazovat (třeba domorodé ekvivalenty slov „zvříce“, „chlupatý“, „dlouhý“, „ucho“ atd.). Budou-li se tedy do-

¹⁷² Tento termín používá, i když v poněkud jiném smyslu, už i Quine (*OROE*). Ten ho připisuje N. L. Wilsonovi (*Substances without Substrata*, in: *Review of Metaphysics*, 12, 1959, str. 532).

morodci mýlit všichni a ve všem (či skoro ve všem), je náš překlad jejich jazyka tak jako tak odsouzen k neúspěchu. To znamená, že princip vstřícnosti nás povede na scestí jenom tehdy, když se tam musíme dostat v každém případě.

Podle Davidsonova chápání radikální interpretace tedy interpret tvoří hypotézy tvaru:

domorodci mají výrok V za pravdu právě tehdy, když ...,

a od nich přechází k hypotézám tvaru:

výrok V je pravdivý právě tehdy, když

Namísto quinovské hypotézy:

domorodci konstatují (či mají dispozici konstatovat) „gavagai“ právě tehdy, když my konstatujeme (máme dispozici konstatovat) „(nablízku je) králík“

tedy formuluje hypotézu:

domorodci mají za pravdu „gavagai“, právě když je nablízku králík

a od té přichází k hypotéze:

„gavagai“ je pravda, právě když je nablízku králík.

Tím se teorie, ke které radikální interpret dochází, formuje do tvaru připomínajícího to, na čem založil svou matematickou teorii pravdy Alfred Tarski;¹⁷³ a to Davidsonovi umožňuje aplikovat na problém radikální interpretace Tarského aparát. Abychom mohli tento Davidsonův krok přiblížit, musíme nejprve načrtnout principy Tarského teorie.

¹⁷³ A. Tarski, *Der Wahrheitsbegriff in den Sprachen der deduktiven Disziplinen*, in: *Akademischer Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 69, 1932; anglicky: *The Concept of Truth in Formalized Languages*, in: A. Tarski, *Logic, Semantics, Metamathematics*, Oxford 1956, str. 152–278; A. Tarski, *The Semantic Conception of Truth*, in: *Philosophy and Phenomenological Research*, 4, 1944, str. 341–375. Viz též J. Peregrin (vyd.), *Truth and its nature (if any)*, Dordrecht 1999.

5.2 Tarského teorie pravdivosti

Tarski (původem Polák, který ovšem strávil podstatnou část svého života v USA) se ve třicátých letech pokusil přistoupit k pojmu pravdy způsobem analogickým tomu, jakým se v rámci teorie množin přistupuje k pojmu množiny a v rámci formální aritmetiky k pojmu čísla – totiž shromáždit charakteristické pravdy, obsahující predikát „být pravdivý“ a vytvořit axiomatickou teorii.

Tarski si především povšiml toho, že pro predikát pravdivosti (a tím samozřejmě i pro pojem pravdivosti, který je tímto predikátem vyjadřován), je charakteristické to, že ze schématu:

x je pravda právě tehdy, když y (T)

dostaneme pravdivé tvrzení, kdykoli v něm nahradíme symbol x jménem nějaké oznamovací věty a symbol y touto větou samotnou.¹⁷⁴ Speciálně, když se omezíme na taková jména vět, která vznikají standardním použitím uvozovek, dostaneme pravdivé tvrzení ze schématu:

„ y “ je pravda právě když y , (T')

kdykoli do něj vepíšeme větu na místo obou výskytů symbolu y .

Tarski tedy učinil závěr, že nějaký predikát je možné smysluplně nazývat predikátem pravdivosti jedině tehdy, když se chová tak, jak předepisuje schéma (T) – totiž když je každý výrok, který vznikne ze spojení tohoto predikátu se jménem nějaké věty, ekvivalentní této větě samotné.¹⁷⁵ A protože nenalezl nic jiného, co by predikát prav-

¹⁷⁴ Pokud ovšem hovoříme o přirozeném jazyce (a nikoli o nějakém jazyce formálním), je třeba dodat, že musí jít o větu, která má (sama o sobě) pravdivostní hodnotu. Kvalifikují se tedy věty jako „Sníh je bílý“, ale nikoli například věty jako „Já mám hlad“ (které nabývají pravdivostní hodnotu až v nějakém konkrétním kontextu).

¹⁷⁵ Speciálně platí, jak stanoví schéma (T'), že každé tvrzení, které vznikne ze spojení tohoto predikátu pravdivosti s výrokem uzavřeným do uvozovek, je ekvivalentní tomuto výroku samotnému. Je-li tedy Pr predikát pravdivosti, pak je „Pr („Sníh je bílý“)“ totéž co „Sníh je bílý“, a podobně pro další výroky. Z tohoto hlediska se dá říci, že Pr *de facto* „ruší uvozovky“; a hovoří se také o *diskvotační* povaze tohoto predikátu.

divosti charakterizovalo, přijal hypotézu, že predikát je predikátem pravdivosti *právě tehdy, když* se řídí schématem (T).

Mohli bychom tedy všechny věty, které jsou instancemi schématu (T) (tzv. T-věty), tj. věty:

- „Sníh je bílý“ je pravda, právě když sníh je bílý,
- „Tráva je zelená“ je pravda, právě když tráva je zelená,
- „Sníh je zelený“ je pravda, právě když sníh je zelený,
- „Sníh je bílý a tráva je zelená“ je pravda, právě když sníh je bílý a tráva je zelená,
- „Sníh není bílý“ je pravda, právě když sníh není bílý

považovat dohromady za hledanou axiomatickou teorii pravdivosti? Problém je v tom, že těchto vět je jistě nekonečný počet, a považujeme-li teorii za něco, co může být vysloveno nebo zapsáno, pak to, co je nekonečné, být teorií jistě nemůže. Tarski tedy konstatoval, že teorií pravdivosti nemůže být samo nekonečno T-vět, ale jedině nějaké jejich konečné zachycení, tj. nějaká konečná množina výroků, ze kterých by všechny T-věty vyplývaly.¹⁷⁶

Tarski pak poukázal na to, že T-věty pro složené výroky vytvořené pomocí logických operátorů negace, konjunkce, disjunkce atd. můžeme odvodit z T-vět pro jednoduché výroky pomocí několika málo jednoduchých principů. Tak T-věta

„Sníh je bílý a tráva je zelená“ je pravda, právě když sníh je bílý a tráva je zelená

může být s použitím standardní logiky a principu

$Kon(V_1, V_2)$ je pravda právě tehdy, když V_1 je pravda a V_2 je pravda (kde $Kon(V_1, V_2)$ představuje výrok, který vznikne konjunktivním spojením výroků V_1 a V_2 spojkou „a“) odvozeno z

¹⁷⁶ Nebylo by možné za teorii pravdivosti prohlásit samotné T-schéma, které v sobě – v jistém smyslu – všechny T-věty „obsahuje“? Tarski se domnívá, že nikoli – aby se z T-schématu stalo něco jako skutečná *teorie*, muselo by to být uvedeno do tvaru obecného výroku a to podle Tarského z důvodů, které obšírně probírá, nejde (viz můj úvod ke sborníku *Truth and its nature (if any)*).

„Sníh je bílý“ je pravda právě tehdy, když sníh je bílý

a

„Tráva je zelená“ je pravda právě tehdy, když tráva je zelená.

Podobně je tomu v případě dalších typů takovýchto složených vět.

To znamená, že veškeré T-věty můžeme s použitím nemnoha jednoduchých principů vyvodit z T-vět pro věty (logicky) jednoduché. Kdyby bylo jednoduchých vět jenom konečný počet, pak bychom tedy požadované konečné zachycení nekonečna všech T-vět měli (toto konečné zachycení by bylo tvořeno konečným počtem T-vět pro jednoduché věty plus konečným počtem těch principů, které jsou potřeba pro vyvozování ostatních T-vět). Problém je ovšem v tom, že i jednoduchých vět, a tudíž T-vět pro jednoduché věty, bude stále nekonečně mnoho. To je patrné například z toho, že podmět jednoduché věty můžeme donekonečna prodlužovat, třeba tak, že ho uvedeme do genitivu a před něj přidáme slovo „otec“:

Rushdie je spisovatel,
otec Rushdieho je spisovatel,
otec otce Rushdieho je spisovatel.

Rozkládáním vět na jednodušší se tedy nedopracujeme k žádné *konečné* bázi – jednoduchých vět je stále nekonečno, a ty už rozkládat na jednodušší věty nelze, ty již žádné věty neobsahují. Jazyk se ovšem nutně opírá o *konečný* počet stavebních kamenů, slov – s redukováním T-vět však nemůžeme pokračovat až ke slovům, protože, jak už jsme konstatovali, T-věty jsou formulovatelné jedině pro věty, nikoli pro slova. Tarski tento problém obešel geniálním trikem: vzal do hry vedle pravdivosti další pojem, a to pojem, který je na jedné straně aplikovatelný nejenom na věty, ale i na části vět, a na druhé straně od něj v případě vět dokážeme přímočarým způsobem přejít k pojmu pravdivosti.

Pojmem, který Tarski zavedl, bylo *splňování*; my ale místo toho můžeme použít průhlednější pojem *denotování*, tj. vztahu, který je mezi výrazem a tím, co se obvykle nazývá jeho *extenzí* (v případě jména je extenzí prostě předmět, který je tímto jménem pojmenován).¹⁷⁷ Denotáty – na rozdíl od pravdivostních hodnot – je

¹⁷⁷ Srv. pozn. 157.

možné všem výrazům jazyka přiřadit prostřednictvím určitého *konečného* počtu principů, a sice jednak principů, které stanoví denotáty jednoduchých výrazů jazyka (to jest slov, kterých je konečný počet), a jednak těch, které určují, jak stanovit denotát složeného výrazu na základě denotátů jeho částí). Přitom denotátem věty je její pravdivostní hodnota – a známe-li tedy denotáty výroků, víme *eo ipso*, které výroky jsou pravdivé. Tarski se soustředil především na formální jazyky; předvedl například, jak definovat pravdivost pro to, co jsme my výše (viz oddíl 4.6) nazývali elementární logikou čili EL.

Ukažme, jak lze vztah denotování pro EL definovat – v podstatě nejde o nic jiného než o sémantiku EL, kterou jsme už načrtli výše (v oddíle 4.6). Teď však vztah denotování vymežíme explicitněji a exaktněji. Vynechme z EL nejprve pro jednoduchost kvantifikátory; to znamená, že náš (konečný) slovník budou tvořit konstantní termy, funktoři (n -ární funktoři tvoří spolu s n termy komplexní term), predikáty (n -ární predikát tvoří spolu s n termy jednoduchý výrok) a logické operátory (n -ární operátor tvoří spolu s n výroky komplexní výrok). Předpokládáme, že každé z těchto slov něco denotuje, konkrétně, že

(i) každý term denotuje nějaký prvek univerza, tj. nějaký předmět (tak např. „Rushdie“ či „R“ denotuje Rushdieho, „1“ denotuje jedničku);

(ii) každý n -ární funktoři denotuje přiřazení prvků univerza n -ticím prvků univerza (např. „otec“ či „O“ denotuje unární funkci, která každému prvku přiřadí jejího otce (pokud otce má), „+“ denotuje binární funkci, která každým dvěma prvkům přiřadí jejich součet (pokud to jsou entity, které lze počítat) atd.);

(iii) každý n -ární predikát denotuje n -ární relaci mezi předměty, neboli přiřazení pravdivostních hodnot n -ticím předmětů („spisovatel“ či „S“ denotuje unární funkci, která každému prvku univerza přiřadí pravdivostní hodnotu, a sice hodnotu P, je-li tento prvek spisovatelem a hodnotu N jinak; „>“ denotuje binární funkci, která dvěma prvkům univerza přiřadí pravdivostní hodnotu P, je-li první z těchto prvků větší než ten druhý, a pravdivostní hodnotu N, jestliže větší není);

(iv) každý n -ární operátor denotuje n -ární relaci mezi pravdivostními hodnotami, neboli přiřazení pravdivostních hodnot n -ticím pravdivostních hodnot (tak binární operátor „^“ denotuje přiřazení pravdivostních hodnot dvojicím pravdivostních hodnot, a sice takové, které přiřazuje hodnotu P dvojici $\langle P, P \rangle$ a hodnotu N všem ostatním dvojicím).

Je-li takto dáno přiřazení denotátů jednoduchým výrazům, je možné „spočítat“ denotát jakéhokoli složeného výrazu, a sice následujícím způsobem:

(v) denotát jména složeného z n -árního funktoři F a termů T_1, \dots, T_n je tím, co dostaneme, když funkci, která je denotovaná funktořem F , aplikujeme na entity, jež jsou denotovány termy T_1, \dots, T_n (tak denotát výrazu

„O(R)“ („otec Rushdieho“) je hodnotou funkce denotované funktorem „O“, aplikované na entitu denotovanou jménem „R“, tedy na Rushdieho, a je to tedy otec Rushdieho; denotát výrazu „1+1“ je hodnotou funkce denotované funktorem „+“, aplikované na entity denotované výrazy „1“ a „1“, tedy na dvě jedničky, a je to tedy dvojka;

(vi) denotát výroku složeného z n -árního predikátu P a termů T_1, \dots, T_n je tím, co dostaneme, když funkci, která je denotovaná predikátem P , aplikujeme na entity, jež jsou denotovány termy T_1, \dots, T_n (tak denotát výroku „S(R)“ („Rushdie je spisovatel“) je hodnotou funkce denotované predikátem „S“, aplikované na entitu denotovanou jménem „R“, tedy na Rushdieho, a je to tedy hodnota P; denotát výroku „1+1>1“ je hodnotou funkce denotované predikátem „>“, aplikované na entity denotované výrazy „1+1“ a „1“, tedy na dvojku a jedničku, a je to tedy hodnota P).

(vii) denotát výroku složeného z n -árního logického operátoru O a n -výroků V_1, \dots, V_n je hodnotou funkce denotované O na denotáty V_1, \dots, V_n (tak denotát výroku $S(R) \wedge 1+1=2$ („Rushdie je spisovatel a $1+1>1$ “) je hodnotou funkce denotované operátorem „ \wedge “, aplikované na entity denotované výroky „S(R)“ a „ $1+1>1$ “, tedy na P a P, a je to tedy pravdivostní hodnota P);

Takto je možné konečným způsobem specifikovat, co denotuje každý z nekonečna výrazů jazyka: stanovíme denotáty pro konečný počet výrazů slovníku ((i)-(iv)) a stanovíme, jak z denotátů částí počítat denotáty celků ((v)-(vii)).

Situace se poněkud zkomplikuje, vrátíme-li do jazyka EL kvantifikátory; pak musíme do tohoto jazyka dodat i proměnné, a tím i výrokové formy (tj. ‚výroky‘ obsahující proměnné, tedy vlastně jakási schémata; například „S(x)“ nebo „ $x > y$ “) a vztah denotování nahradit Tarského vztahem splňování.¹⁷⁸ (Splňování je *de facto* relací mezi výrazem a přiřazením hodnot proměnným: formule „S(x)“ je přiřazením hodnot proměnným splňována, právě když je to, co toto přiřazení přiřazuje proměnné x , spisovatelem; formule „ $x > y$ “ je splňována přiřazením hodnot proměnným právě tehdy, když je to, co toto přiřazení přiřazuje proměnné x , větší než to, co přiřazuje y .) Splňování je pak, podobně jako denotování, relací, která má konečnou bázi, a z níž můžeme přímočaře odvodit pravdivost (výrok je pravdivý, právě když je splňován každým přiřazením hodnot proměnným).

¹⁷⁸ Kvantifikátory a proměnné, jak jsou v rámci logiky používány od Frega, jsou nástrojem geniálním, ale v jistém smyslu vzdalují logiku od přirozeného jazyka. Je-li to, o co nám jde, sémantika tohoto jazyka, pak by bylo v mnohém lepší se proměnným a fregovským kvantifikátorům vyhnout a použít prostředky bližší struktuře přirozeného jazyka (viz J. Pe-regrin, *Variables in Natural Language: Where Do They Come from?* [= VNL], in: M. Böttner, W. Thümmel [vyd.], *Variable-free Semantics*, Osnabrück, vyjde). Pak bychom ovšem nepotřebovali splňování a vystačili bychom s denotováním.

Je tedy možné vybudovat *teorii* (ve výše diskutovaném smyslu konečného počtu principů) denotování (či splňování) – prokazatelně pro běžné formální jazyky, a analogicky i pro jazyk přirozený. (Tarski sám ovšem varuje, že přirozený jazyk „nemá přesně specifikovanou strukturu“, a tudíž o něm nelze říci nic zcela určitého.) A protože pravdivost nyní můžeme přímočaře odvodit z denotování (výrok je pravdivý, právě když denotuje P, tj. pravdivostní hodnotu *pravda*), je taková teorie *eo ipso* i teorií pravdivosti.¹⁷⁹

Tarski tedy, může se zdát, v jistém smyslu převedl pravdivost na jistý sémantický vztah mezi jazykem a světem. Jeho teorii pravdivosti je tedy nasnadě číst jako potvrzení nomenklaturní povahy jazyka a korespondenční teorie pravdy: zdá se, že primární je vztah denotování, to jest vztah spojující slova a věci, a sekundární jsou T-věty a tedy podmínky pravdivosti. Pravdivost se tedy jeví jako odvozená od denotování (proto se někdy o jeho teorii pravdivosti hovoří jako o teorii *sémantické*). Davidson ovšem poukazuje na to, že ve skutečnosti je tomu vlastně naopak: při radikální interpretaci, která je pro odhalení povahy významu zásadní, protože při ní význam ‚vychází na světlo‘, jsou, jak jsme viděli, primární danosti T-věty.

Davidson tedy v jistém smyslu staví Tarského na hlavu (nebo možná spíše z hlavy na nohy): pravdivost podle něj není odvozená od denotace, ale naopak, denotace je odvozená od pravdivosti – jak ukazuje experiment radikální interpretace, je tím, co je nám primárně dáno, pravdivost výroků, a z ní pak teprve vyvozujeme závěry o tom, co věty a slova znamenají. Význam se z tohoto hlediska jeví jako prostředek ‚zhmotnění‘ určité struktury, totiž struktury,

¹⁷⁹ Pozoruhodným výsledkem, kterého Tarski při svých analýzách pojmu pravdy dosáhl, je to, že má-li být jazyk v logickém slova smyslu bezesporný (to jest, zhruba řečeno, nemá-li obsahovat výrok, který by byl současně pravdivý i nepravdivý), nemůže v něm být možné hovořit o pravdivosti jeho vlastních výroků. O ní můžeme hovořit jedině v nějakém jiném, bohatším jazyce („metajazyce“ – srv. pozn. 151). Důvodem je stručně řečeno to, že kdyby jazyk dokázal vyjádřit pravdivost svých vlastních výroků, pak by v něm bylo lze (za některých dalších, víceméně triviálních předpokladů) formulovat větu, která by konstatovala svou vlastní nepravdivost (to jest větu, které se někdy říká „věta lháře“, protože odpovídá větě „Teď právě lžu“) – viz J. Peregrin, *Truth and its nature (if any)*.

kteřou na množině jednotlivých výpovědí vytváří pravdivost. Přitom to, do čeho se opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí (která je tím, co T-věty charakterizují bezprostředně) ‚kompozicionálně promítné‘ (což je, jak jsme argumentovali v předchozí kapitole, význam), může být mnohem ‚jemnější‘ a netriviálnější než projektovaná opozice sama: „Když se soustředíme na T-věty,“ říká Blackburn,¹⁸⁰ „má to tu výhodu, že nám ‚jemnozrnná‘ vlastnost, jakou je význam, krystalizuje z úsilí o nalézání ‚hrubozrnné‘ vlastnosti“.

5.3 Význam jako ‚měřítko‘

Podstatné závěry týkající se povahy významu, plynou podle Davidsona z faktu, že zjišťování, co která věta znamená, nelze nijak oddělit od zjišťování, co si který uživatel jazyka myslí a o čem je přesvědčen. Přiřazování významů větám (a potom slovům) tedy nemůže probíhat odděleně od připisování přesvědčení mluvčím, kteří tyto věty užívají.

Pozorujeme-li totiž neznámé, ‚pralesní‘ společenství a vidíme-li jeho příslušníky, jak činí různá tvrzení, chápeme to, co vidíme, jako výsledek interakce dvou faktorů: významu a přesvědčení. Máme za to, že to, co mluvčí chce, když konstatuje nějakou větu, je vyjádřit nějakou domněnku nebo nějaké přesvědčení; a mezi možnostmi, které mu nabízí jazyk, tedy mezi výrazy, které má k dispozici, vybírá ten, jehož význam nejlépe vystihuje to, co chce vyjádřit. Fakt, že mluvčí *M* konstatuje větu *V*, se tak jeví jako výsledek ‚součtu‘ dvou na sobě nezávislých faktorů: (i) *M* má nějaké přesvědčení *P*; a (ii) *P* je vyjadřováno větou *V*. První z těchto faktorů se zdá být záležitostí teorie přesvědčení (která, jak se zdá, nijak přímo nesouvisí s teorií významu); zatímco ten druhý záležitostí teorie významu (která se zase zdá být zcela nezávislá na tom, jaká mají mluvčí přesvědčení).

Vidění jazyka jako nomenklatury, mýtus muzea, je výsledkem toho, když se tento obrázek bere příliš doslova: když jsou významy nahlíženy jako nějaké věci, které jsou lidmi nějak spojovány se

¹⁸⁰ S. Blackburn, *SW*, str. 285.

slovy (čímž se vytvářejí jazyky) a mezi nimiž jsou navíc některé takové (totiž významy výroků, kterým můžeme říkat *propozice*),¹⁸¹ které jednotliví lidé pojmají jakožto přesvědčení. Davidson naproti tomu ze svých úvah o radikální interpretaci vyvozuje, že hranice mezi tím, co bereme jako záležitost významu a co jako záležitost přesvědčení, je do jisté míry libovolná, a že je tedy stěžejí udržitelné si význam představovat jako *věc*, která je prostě součástí toho, co interpret svou teorií zachycuje.

Vraťme se k příkladu s šumavskými domorodci a jejich Bouřlivákem z oddílu 4.5. Konstatovali jsme, že fakt, že domorodci při bouřce říkají „Bouřlivák se zlobí“, můžeme vykládat *budto* tak, že této větě rozumějí jinak než my (že pro ně třeba znamená víceméně to, co pro nás „Je bouřka“) *nebo* tak, že zastávají absurdní přesvědčení; a že rozhodnutí, ke kterému z těchto dvou závěrů se přikloníme, bude záviset na tom, jaká další tvrzení budou domorodci činit. Davidson zdůrazňuje, že v takovém případě neexistuje nic, co by v principu dovolilo *jednoznačně* rozhodnout, kde je správná hranice mezi tím, kdy máme být ještě ochotni připustit, že má interpretovaný jenom divné názory, a kdy už musíme učinit závěr, že některá jeho slova mají jiný význam, než jaký jim přiřkládáme. Co přičteme názorům a přesvědčením a co významu je pouze záležitostí naší interpretace, která je vedena úsilím co nejjasněji a nejprůhledněji popsat a vysvětlit jazykové chování; a příslušnou hranici tedy nelze brát jako něco, co interpret *nachází* a *popisuje*. Davidson říká: „Problémem interpretace je abstrahovat z toho, co je dáno, fungující teorii významu a přijatelnou teorii přesvědčení.“¹⁸²

Davidson tedy stejně jako Quine (a před ním Wittgenstein) zaujímá stanovisko, ze kterého se nám jazyk jeví ne jako soubor nálepek, ale jako určitá komplexní forma lidského chování. Význam, analytičnost, reference a podobné pojmy jsou z tohoto pohledu jenom našimi více nebo méně užitečnými prostředky jak popisovat a vy-

¹⁸¹ Termín „propozice“ se často užívá jako označení nějakých specifických objektů, například množin možných světů; my ho zde ovšem zavádíme prostě jako synonymum výrazu „význam výroku“.

¹⁸² D. Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation* (= *Inquiries*), Oxford 1984, str. 196.

kládat ‚jazykové hry‘.¹⁸³ Nejsou tedy *předmětem* teoretického popisu, ale spíše jeho *nástroji* – předmětem je určité chování lidí. Davidson tedy odmítá představu, že uživatelé jazyka chovají významy někde ve svých myslích a zvnější jsou jim pomocí slov a interpretův úkol je z jejich vnějších projevů rekonstruovat tato ‚vnitřní‘ fakta. Význam je podle něj prostě naším specifickým prostředkem zachycování pozorovatelných pravidelností jazykového chování lidí. Davidson tak zdůrazňuje, že teorie jazyka není spojením dvou na sobě nezávislých teorií, totiž teorie významu, jež by nám řekla, co slova a věty znamenají, a teorie toho, jaká jsou faktická přesvědčení lidí, kteří činí konkrétní výpovědi. Žádné rozdělení na tyto dvě teorie nemá přímou empirickou oporu a je, podobně jako hranice mezi analytickým a syntetickým, jenom jistým nástrojem interpreta.¹⁸⁴

Konstatujeme-li, že někdo má nějaké přesvědčení, nekonstatujeme tím tedy podle Davidsona to, že se příslušné přesvědčení, propozice či myšlenka, nějakým způsobem nachází někde uvnitř mysli tohoto člověka. Používáme tím příslušnou propozici pro charakterizování tohoto člověka podobným způsobem, jako používáme třeba jednotku *kilogram* pro charakterizování váhy nějaké věci (toto přirovnání pochází od Paula Churchlanda).¹⁸⁵ Davidson o tom říká:

Tak jako při měření váhy potřebujeme soubor entit, který má strukturu, v níž můžeme odrážet vztahy mezi objekty majícími váhu, tak při připsování stavů přesvědčení (a jiných propo-

¹⁸³ L. Wittgenstein, *PU*, §656, říká: „Dívej se na jazykovou hru jako na *primární*! A na pocity atd. jako na způsob pojednávání o této jazykové hře, jako na způsob jejího výkladu!“

¹⁸⁴ R. Rorty (*Philosophy and the Mirror of Nature*, str. 319) konstatuje, že tento quino-vsko-davidsonovský závěr je vlastně paralelní závěrům německých ‚hermeneutiků‘: „Holistická argumentace říká, že se nikdy nedokážeme vyhnout ‚hermeneutickému kruhu‘ – faktu, že nemůžeme porozumět částem neznámé kultury, praxe, teorie, jazyka či čehokoli, dokud nevíme něco o tom, jak celá ta věc funguje, a přitom to, jak celá ta věc funguje nemůžeme zjistit, dokud alespoň trochu neporozumíme jejím částem.“

¹⁸⁵ *Scientific Realism and the Plasticity of Mind*, Cambridge 1979.

zičních postojů) potřebujeme soubor entit, které jsou v takových vzájemných vztazích, jaké nám dovolí zaznamenávat relevantní vlastnosti oněch různých psychologických stavů ... Přemýšlíme-li a hovoříme-li o váhách fyzických předmětů, nemusíme předpokládat, že existují nějaké takové věci jako váhy, aby je předměty mohly mít. Podobně přemýšlíme-li a hovoříme-li o přesvědčeních lidí, nemusíme předpokládat, že existují takové entity jako přesvědčení. Nemusíme ani vynalézat objekty, které by sloužily jako ‚předměty přesvědčení‘ či jako to, co před sebou má mysl, či co je v mozku. Entity, které zmiňujeme, abychom lépe specifikovali stav mysli, totiž nemusí hrát vůbec žádnou psychologickou ani epistemologickou roli, stejně tak jako čísla nehrají žádnou fyzikální roli.¹⁸⁶

Propozice tedy tvoří soustavu, která je potřeba k ohodnocování některých aspektů toho, co se děje ve světě kolem nás, konkrétně k ohodnocování ‚myšlenkových‘ stavů našich bližních (to jest těch jejich stavů, které se projevují ‚racionálními‘ a ‚intencionálními‘ aspekty jejich chování). Soustava propozic tedy vyplývá ze struktury vztahů podobností a rozdílností mezi rozumnými projevy lidí kolem nás. Význam je tudíž primárně jakousi měrnou jednotkou, naší pomůckou, jež nám slouží k vyhodnocování (či ‚výkladu‘) určitých strukturálních vlastností ‚jazykových her‘, které interpretujeme.

5.4 „Třetí dogma empirismu“

Poznání neoddělitelnosti teorie významu od teorie toho, co si uživatelé příslušného jazyka myslí, vede Davidsona i k varování před tím, co nazývá (v narážce na Quinův článek *Dvě dogmata empirismu*) *třetím dogmatem empirismu*. Poukazuje totiž na to, že lidé, kteří uznali závažnost Quinových argumentů a přijali z nich vyplývající holismus, mají mnohdy tendenci vidět vztah člověka a světa jako záležitost vnímání nějakého neutrálního obsahu prostřednictvím prisma různých pojmových rámců. Davidson ovšem tvrdí, že tako-

¹⁸⁶ D. Davidson, *What is Present to the Mind?*, in: J. Brandl, W. L. Gombocz (vyd.), *The Mind of Donald Davidson*, Amsterdam 1989, str. 11.

vá představa, je-li brána doslova, je jenom dalším dogmatem: tak jako nelze vést pevnou dělící čáru mezi významem a přesvědčením, nelze podle Davidsona vést ani pevnou dělící čáru mezi schématem a obsahem.¹⁸⁷ Jestliže jsme tedy od počátku této knihy varovali před neudržitelností představy, že jazykovými výrazy prostě jenom ‚onálepkováváme‘ věci, ze kterých se náš svět tak jako tak skládá, varuje nyní Davidson před tím, abychom tuto představu nahradili představou světa jako nějaké amorfní masy, kterou můžeme použitím různých jazyků – či různých ‚pojmových schémat‘ – vytvarovat do různých podob.

Proč je tato představa podle Davidsona neudržitelná? Vraťme se k příkladu, kdy domorodci tvrdí „Bouřlivák se zlobí“. Nebude-li domorodce možné přesvědčit o nepravdivosti této věty, budou-li jejich ostatní projevy naznačovat, že této větě nerozumějí jinak než my, a nebudou-li na ně dělat dojem ani naše výklady o tom, co je to a jak vzniká bouřka, můžeme si nakonec začít myslet, že způsob, jakým oni vidí bouřku, je pro nás prostě nějakým způsobem neproniknutelný. A Davidson zdůrazňuje, že opět není nic, co by takovýto závěr činilo objektivně správným či nesprávným, že neexistuje žádná skutečná hranice mezi pojmovým rámcem samotným a tím, co by už mělo být tímto rámcem tvarováno. My, chceme-li se v domorodcích vyznat, různé jejich projevy a postoje tak či onak charakterizujeme (třeba jako ‚projevy jejich odlišného pojmového rámce‘); avšak vzhledem k neexistenci objektivních kritérií stojících v základě takové řeči to nelze brát doslova. Davidson o tom říká:

Rozhodneme-li se překládat nějakou cizí větu odmítanou jejími mluvčími jako větu, na které my a naše společnost lpíme, budeme mít tendenci to nazývat rozdílem v rámcích; rozhodneme-li

¹⁸⁷ Představa ‚pojmového rámce‘, kterým lidský subjekt tvaruje skutečnost, je *de facto* tím, co do filosofie zavedl Kant. (Pro Kanta byl ale tento ‚pojmový rámec‘ absolutní; představu různých rámců odpovídajících různým jedincům či různým kulturám najdeme až u některých Kantových pokračovatelů, zejména u Cassirera.) V Davidsonově kritice tohoto názoru pak není nemožné vidět jistou ozvěnu té kritiky Kantovy filosofie, se kterou přišel Hegel. (O tom, v jakém smyslu lze Hegelovu filosofii číst jako zásadní kritiku všech ‚filosofií pojmových rámců‘, pojednává například T. Pinkard, *The Successor to Metaphysics: Absolute Idea and Absolute Spirit*, in: *Monist*, 74, 1991, str. 295–328.)

*se zachytit toto pozorování jinak, může být přirozenější mluvit o rozdílu v názorech. Mají-li ale jiní jiný názor, nemůže nás žádný obecný princip nebo odkaz k pozorování přesvědčit o tom, že ten rozdíl spočívá v našich přesvědčeních, a ne v našich pojmech.*¹⁸⁸

Davidson kromě toho poukazuje na skutečnost, že představa jazyka, který by byl nepřeložitelný do toho našeho, či představa pojmového schématu, neslučitelného s tím naším, je vlastně nekoherentní. Něco je pro nás jazykem jediné tehdy, je-li to určitým podstatným způsobem podobné *našemu* jazyku (či *našim* jazykům) – stejně tak jako je něco pro nás autem jediné tehdy, je-li to podobné *našim* autům, to jest má-li to kola, motor atd. – a tato relevantní podobnost může stěžít spočívat v něčem jiném než v tom, co se projeví přeložitelností. Podobně je pro nás něco pojmovým schématem jediné tehdy, když v tom jsme schopni nalézt nějakou příbuznost s *naším* pojmovým schématem.

Tomuto Davidsonovu postoji bývá někdy vytýkána jistá sebe-střednost. Proč bychom si měli myslet, že ten jazyk, který jsme vymysleli my, je mírou všech jazyků? Proč se domnívat, že nemůže existovat pojmové schéma, které by bylo nad naše chápání? Abychom pochopili, že se taková obvinění mýjejí cílem, je třeba si uvědomit, že Davidsonův postoj nevychází z žádné spekulace o tom, co může či nemůže fakticky existovat; vychází pouze z faktu, že naše slova, konkrétně slova „jazyk“ či „pojmové schéma“, mají určitý význam. A na otázky „Mohl by existovat jazyk (princiálně) nepřeložitelný do toho našeho?“ či „Mohlo by existovat pojmové schéma (princiálně) nesouměřitelné s tím naším?“ je podle Davidsona záporná odpověď prostě ze stejného důvodu, z jakého dáváme zápornou odpověď na otázku „Mohlo by existovat auto bez motoru a tažené koňmi?“ Jde jednoduše o to, že v duchu toho, jak naše slova užíváme, prostě něčemu, co nemá motor a táhnou to koně, neříkáme auto (ale vůz), a podobně něčemu, co nesdílí základní

¹⁸⁸ D. Davidson, *On the Very Idea of a Conceptual Scheme*, in: *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 47, 1974; přetištěno in: *Inquiries*, str. 197; česky: *O samotné myšlence pojmového schématu*, in: J. Peregrin (vyd.), *OJDK*, Praha 1998.

charakteristické rysy našeho jazyka (či pojmového schématu) neříkáme jazyk (ale třeba křik).¹⁸⁹

5.5 Omyl a pravda

Představme si nyní, že studujeme nějaké společenství dosud neznámých domorodců, ale teď že se nestaráme o jejich jazyk, ale snažíme se vysvětlit některé jejich zvyky. Představme si, že vidíme, že někteří domorodci projevují neobvyklý zájem o některá zvířata a že jejich pozorováním dojdeme k závěru, že každý z domorodců vyznává nějaký druh zvířete jako svůj osobní totem; což se projevuje tím, že se při setkání s tímto zvířetem chová nějakým zvláštním způsobem. Představme si dále, že narazíme na domorodce, který dělá něco, co se nám jeví jako *omyl*, totiž chová se k nějakému zvířeti, o kterém se domníváme, že to není jeho totem, jako by to jeho totem byl.

Jak můžeme vědět, že jde o omyl? Z čeho můžeme soudit, že zvíře, o které jde, *není* domorodcovým totemem? Pokud jsou totémy sdíleny třeba celými rodinami, pak tak můžeme soudit z chování příbuzných tohoto domorodce; pokud nejsou, pak jediné z chování tohoto domorodce samotného. V každém případě je naše přesvědčení o domorodcově omylu nutně důsledkem nějakého pozorovaného *nesouladu*, nesouladu chování tohoto domorodce s chováním jiných domorodců, nebo nesouladu jednotlivých případů jeho vlastního chování. Jde o to, že chování těch ostatních (nebo ostatní případy chování jeho samotného) nás vede k formulování nějakých, byť ne zcela určitých *pravidel*, kterými se domorodá komunita zdá

¹⁸⁹ Hlubší námitka, která bývá proti Davidsonovu odmítnutí „třetího dogmatu“ vznášena, je ta, že je třeba rozlišovat mezi *přeložitelností* a *naučitelností* (viz např. Ch. Taylor, *Theories of Meaning*, in: *Human Agency and Language [Philosophical Papers, sv. I]*, Cambridge 1985, str. 248–292). Zdá se totiž, že si můžeme představit jazyk, který by byl do toho našeho nepřeložitelný, ale který bychom se přesto byli schopni naučit (kdybychom dostatečně dlouho koexistovali s komunitou příslušných mluvčích). Pak by se ale zdálo rozumnější vzít za kritérium toho, zda je něco jazykem, právě naučitelnost – a představa nepřeložitelného (i když naučitelného) jazyka by tak dávala dobrý smysl. Srv. též S. Blackburn, *SW*, str. 60 nn.

řídít, a že problematický případ domorodcova chování se nám pak zdá tato pravidla porušovat.

Z toho ovšem vyplývá, že budeme-li vztah domorodců ke zvířatům studovat pouze takto (to jest jestliže neučiníme třeba to, abychom nastudovali jejich jazyk a pak se jich na celou věc zeptali), nikdy nemůžeme smysluplně dospět k závěru, že se všichni domorodci vždy (či v podstatné části případů) mylí. Kdyby se například chování domorodců k různým druhům zvířat nijak nelišilo, stěží bychom to mohli smysluplně vykládat tak, že každý z nich sice svůj totem má, ale omylem se chová tak, jakoby jej neměl. V takovém případě by totiž zřejmě nebylo nejmenší opodstatnění přicházet s nějakou hypotézou o totemech. Dokud v jejich chování ke zvířatům nedokážeme vypozařovat žádnou pravidelnost spojující jednotlivé osoby s jednotlivými druhy zvířat, nemůžeme mít důvod mít za to, že je nějaké zvíře něčím totemem. Jinými slovy: je-li omyl určitým druhem porušení pravidel, musíme mít, abychom ho mohli konstatovat, dostatek evidence pro konstatování těchto pravidel, musíme mít tedy dostatek ‚ne-omylů‘.

Dosadíme-li si nyní namísto chování ke zvířatům konstatování vět a namísto správnosti tohoto chování (to jest zvýšená pozornost v případě totemu, a nikoli v případě jiného zvířete) pravdivost příslušné věty, vidíme, že domorodce nikdy nemůžeme interpretovat tak, aby se vždy (nebo skoro vždy) mylili. Abychom mohli konstatovat, že se mylí, to jest, že má nějaké nepravdivé přesvědčení, musíme mu připisovat nějaká *pravdivá* přesvědčení – protože jinak bychom mu vůbec nepřipisovali *přesvědčení*.¹⁹⁰ Tím se dostáváme jednak k názornému opodstatnění *principu vstřícnosti*, o kterém jsme hovořili dříve, a jednak k tomu, co podle Davidsona odlišuje *racionální bytosti a konatele* od zbytku světa.

5.6 Davidson a pragmatismus

Abychom Davidsonovým názorům skutečně porozuměli, je třeba si uvědomit, že jakkoli se Davidson na rozdíl od Quina nechce hlásit

¹⁹⁰ L. Wittgenstein, *Über Gewissheit*, §80, říká: „Na pravdivosti mých výroků se ověřuje porozumění těmto výrokům.“

k pragmatismu, i jeho způsob chápání významu je v mnohém blízký tomu, jak význam viděli Dewey a ostatní představitelé klasického amerického pragmatismu (viz §4.5). I pro něj je tedy význam primárně něčím, co vzniká v důsledku určitého druhu ‚rezonance‘ mezi uživateli jazyka, konkrétně mezi interpretovanými a interpretujícími. Význam je tedy pro něj svou podstatou *relační* záležitostí: stejně tak jako například k tomu, aby mohlo dojít k *šachu*, je zapotřebí dvou šachistů, šachujícího a šachovaného, je k tomu, aby mohlo ‚dojít k‘ významu, zapotřebí dvou komunikujících, interpretovaného a interpretujícího. Situace, která je z hlediska významu klíčová, je podle Davidsona ta, kdy je nějaký výraz jedním člověkem užít s cílem, aby byl druhým určitým způsobem interpretován, a onen druhý ho pak skutečně tímto způsobem interpretuje. To ovšem neznamená, že by výraz mohl být smysluplný jedině v okamžiku, kdy by byl interpretován (stejně tak jako šachová figurka není králem jenom v tom okamžiku, kdy s ní někdo hraje) – znamená to ale, že smysluplný může být jedině tehdy, když je *interpretovatelný*.

Právě tento fakt má zřejmě za přímý důsledek Davidsonův *princip vstřícnosti* i jeho přesvědčení o nekoherentnosti představy, že by se někdo mohl ve všem mýlit. Máme-li totiž někoho vidět jako používajícího *jazyk*, to jest výrazy, které mají *významy*, musíme ho z tohoto hlediska vidět jako *interpretovatelného*. Kdyby se však ve všem mýlil, interpretovatelný by, jak jsme viděli výše, nebyl. Jeho ‚věty‘ by tudíž nemohly mít skutečný význam, nemohly by nic vyjadřovat – a tedy ani žádná jeho mylná přesvědčení.

V tomto ohledu se tedy Davidson víceméně shoduje s Quinem i s jeho pragmatistickými předchůdci. I pro něj jsou jazykové výrazy nikoli nálepkami, ale prostředky interakce; a i pro něj je význam nikoli onálepkovaná věc, ale výsledek určitým způsobem úspěšné ‚rezonance‘. V čem se tedy Davidsonův postoj od toho Quinova liší, co vede Davidsona k tomu, že na rozdíl od Quina odmítá nálepkou *pragmatista*?

Jeden podstatný rozdíl je v tom, že zatímco Quine se hlásí k fyzikalismu, to jest k přesvědčení, že cokoli lze o našem světě smysluplně říci, lze v principu vyjádřit jazykem fyziky, Davidson tvrdí, že interpretování, vykládání jiných lidí jako myslících bytostí a jako konatelů, je záležitostí, která vyžaduje specifický slovník, jenž je svou podstatou na slovník fyziky nepřeveditelný. Říká-li tedy Qui-

ne, že má-li dávat nějaká řeč o významech dobrý smysl, musí být v principu vyjádřitelná jako řeč o fyzikálně popsatečných aspektech lidského chování, Davidson s tím nesouhlasí: podle něj význam sice v lidském chování spočívá, avšak v lidském chování specificky, „interpretace“ uchopeném. Interpretace je tedy podle Davidsona činností nejen kvantitativně, ale i kvalitativně odlišnou od popisování, jaké praktikují fyzikové.¹⁹¹

Představme si, že bychom namísto domorodce pozorovali nějaký mechanismus, nějaký stroj či nějakého robota, který by se při setkání se zvířetem „choval“ podobně jako domorodec. Stejně tak jako v případě domorodců bychom se mohli v jeho „chování“ pokusit vypořádat nějaké pravidelnosti (a z nich třeba usuzovat na vnitřní uspořádání tohoto mechanismu). Stejně jako v případě domorodců bychom mohli dospět k hypotéze, že se k různým druhům zvířat „chová“ různým způsobem, mohli bychom konstatovat *pravidla* jeho „chování“, a pak bychom mohli narazit na nějaký *nesoulad*, na případ, kdy se mechanismus „nechová“ tak, jak by se podle našich hypotetických pravidel chovat měl. V tomto případě bychom to ale jistě neklasifikovali jako *omyl*; učinili bychom prostě závěr, že pravidlo, které v důsledku konstrukce tohoto mechanismu určuje jeho chování, je asi komplikovanější, než předpokládala naše hypotéza.¹⁹²

Interpretování lidí jako *racionálních bytostí* a jako *konatelů*, jejichž chování je viděno jako *jednání*, jde tedy ruku v ruce s klasifikováním tohoto chování jako *správného* či *nesprávného* v nějakém hlubším smyslu, než v jakém říkáme třeba o hodinkách, že jdou správně či nesprávně. Jenom racionální bytost se totiž může *mýlit*, to

¹⁹¹ Davidson je tedy stejně jako Quine *monistou* v tom smyslu, že je přesvědčen, že existuje pouze jeden druh substance, hmota. Je ale přesvědčen, že kromě fyzikalistického (či obecněji: přírodovědeckého) způsobu, jak popisovat svět, existuje ještě jiný, na něj neredukovatelný způsob popisu některých aspektů světa (konkrétně racionálních bytostí). Proto sám svůj pohled nazývá *anomálním monismem*. Viz J. Nosek, *Mysl a tělo v současné analytické filosofii*, Praha 1997.

¹⁹² Jako „omyl“ v přeneseném smyslu bychom to ovšem mohli klasifikovat v tom případě, že bychom věděli, že tento mechanismus byl nějakým člověkem zkonstruován tak, aby se „choval“ určitým, předem daným způsobem. Pak bychom mohli říkat „mechanismus se mýlí“ ve smyslu „mechanismus se nechová tak, jak chtěl jeho tvůrce“.

5.7 „Mýtus subjektivního“

jest mít přesvědčení, které je nepravdivé. A jenom konatel může být brán jako *zodpovědný* za to, co dělá. A tady se znovu oklikou dostáváme k důrazu, který Davidson klade na pojem *pravdy*: je to totiž tento pojem, který podle Davidsona klíčovým způsobem charakterizuje právě racionalitu a konatelství – dává totiž smysl jedině v aplikaci na naše spolulidi, nikoli na ostatní naše spoluživočichy či na neživé věci. Potřebujeme-li při výkladu chování a fungování nějaké entity pojem pravdy, neobejdeme-li se bez toho, abychom této entitě připisovali přesvědčení, to jest propozice, které má za pravdivé, pak tuto entitu vnímáme jako racionální a tudíž i schopnou nést odpovědnost za to, co dělá. Proto je podle Davidsona (na rozdíl od Quina) pravda tak klíčovým pojmem – je to podle něj tento pojem, co vůbec vytváří prostor pro naše interpretování druhých jako racionálních bytostí a jako konatelů – to jest jako potenciálních partnerů pro dialog a pro budování lidských společenských struktur (které jsou založeny na odpovědnosti). Pojem pravdy tak v jistém smyslu není jenom charakteristikou některých vět našeho jazyka, ale předpokladem toho, že vůbec nějaký jazyk máme.¹⁹³

5.7 „Mýtus subjektivního“

Co bylo dosud o Davidsonových názorech na jazyk a na význam jazykových výrazů řečeno, může vzbuzovat zdání, že jeho teorie významu je vlastně extrémně subjektivistická, že říká něco takového jako „význam ve skutečnosti žádný není, interpret si ho prostě vymýšlí“. To ale rozhodně není tím, k čemu Davidsonovy úvahy směřují a o co mu jde, není v žádném případě návrat k nějaké formě psychologismu.

¹⁹³ Mezi Davidsonovým a Quinovým přístupem tak je – přese všechnu zřejmou příbuznost – hluboký rozdíl. Quine se hlásí k behaviorismu a k pragmatismu – popisujeme-li jazyk a zjišťujeme-li významy jazykových výrazů, popisujeme podle něj určitý druh chování lidí stejným způsobem, jakým například zoolog popisuje chování mravenců či geolog „chování“ vrstev zemské kůry. Davidson naproti tomu říká, že interpretace lidí je proces kvalitativně odlišný od přírodovědeckého utváření teorií (třeba i teorií o lidech) – opírá se o jiný druh pojmů a nevede k ničemu srovnatelnému s přírodovědeckými *zákony*.

Je samozřejmě pravda, že je-li význam jakýmsi ‚interpretačním konstruktem‘,¹⁹⁴ není to objektivní v tom smyslu, že by to byla nějaká ‚ostře ohraničená‘, ‚jednou provždy hotová‘ věc, kterou by si mluvčí v procesu komunikace prostě jenom ‚předávali‘. Výše jsme citovali Davidsonovo rozpracování Churchlandovy myšlenky, že propozice, to jest významy vět, které se mohou stávat předměty lidských přesvědčení, jsou něčím jako číselnými hodnotami, které používáme, když hodnotíme nějakou věc z hlediska její váhy. Toto přirovnání dále rozpracovává Dennett, který poukazuje na to, že propozice netvoří tak jednoznačně a jasně vymezenou soustavu jako čísla, a navrhuje přirovnávat význam spíše k něčemu takovému, jako je cena:

Propozice, nic naplat, nejsou tak slušně vychované teoretické entity jako čísla. Propozice jsou spíše jako dolary než jako čísla!

Tahle koza má cenu 50 dolarů.

A kolik stojí v řeckých drachmách, či ruských rublech (v kterém dni v týdnu!) – a má dnes větší nebo menší cenu než v dávných Aténách, či jako součást cestovní výbavy Marca Pola? Není pochyb o tom, že koza má pro svého majitele vždy nějakou cenu, a není pochyb, že můžeme ustanovit nějakou hrubou, praktickou míru její ceny tak, že ji vyměníme – nebo si tuto výměnu představíme – za peníze, za zlatý prach, za chleba, či za cokoli jiného. Neexistuje však žádný pevný, neutrální, věčný systém měření ekonomické hodnoty a podobně neexistuje ani žádný pevný, neutrální, věčný systém měření významu pomocí propozic. No a co? Bylo by, řekl bych, krásné, kdyby takové systémy existovaly; na světě by tak byl větší pořádek a práce teoretika by díky tomu mohla být snazší. Avšak takový jednostandardový, univerzální měřicí systém není teorií vyžadován ani v ekonomii, ani v teorii intencionálních systémů. Platná ekonomická teorie není nevyhnutelnou nepřesností svých měření ekonomické hodnoty zohledněné na všechny okolnosti a všechny doby nijak ohrožena. A platná teorie intencionálních systémů není ohro-

¹⁹⁴ Srv. G. Abel, *Indeterminacy and Interpretation*, in: *Inquiry*, 37, 1994, str. 403–419.

*žena nevyhnutelnou nepřesností svých měření významů přes totéž univerzální spektrum. Pokud jsme si této obtíže vědomi, můžeme se všemi lokálními problémy uspokojivě zacházet s použitím jakéhokoli systému, který je po ruce a který zvolíme.*¹⁹⁵

„Ne-objektivita“ významu, o které jsme hovořili, je tudíž „ne-objektivitou“ takového druhu, v jakém je „ne-objektivní“ cena nějaké věci. Sledujeme-li nějakou věc a jsme-li svědky toho, jak tuto věc různí lidé prodávají, jsme často schopni odhadnout nějakou její „reálnou“ cenu i v případě, že se částky, za kterou je prodávána, případ od případu liší. Jsme totiž schopni zvažovat specifické okolnosti jednotlivých prodejů a jimi vysvětlovat odchylky mezi konkrétními částkami a naší hypotetickou cenou. Podobně sledujeme-li nějaké slovo a jsme-li svědky toho, jak ho různí lidé užívají, jsme často schopni odhadnout jeho význam i v případě, že ho tito lidé užívají více či méně různými způsoby. Jsme totiž schopni *interpretovat*, to jest opět zvažovat specifické okolnosti jednotlivých užití a odchylky mezi nimi vykládat například jako omyly.

To, jakou cenu dané věci připsáme, či jaký význam připsáme danému slovu, samozřejmě závisí na měrných jednotkách, které používáme; a v případě významu je to navíc ovlivněno jistou volností, kterou máme v tom, co připsáme významu, a co přesvědčení – není to však rozhodně svévolná či čistě subjektivní záležitost. Učit se jazyk, tedy uchopovat význam, znamená rozpoznávat v konání jiných určité vzorce a struktury. Nomenklaturistický pohled na jazyk má za to, že význam je nějakou „samostatnou“ věcí, která tu je, ať už ji my, interpreti, uchopíme, nebo ne (věcí, která přebývá v hlavách lidí nebo v platónské říši abstrakt). Quine upozorňuje na to, že význam musí být – vzhledem k tomu, jak se jazykům učíme – nutně dán „zjevným chováním mluvčích“, a z toho plyne, že je rozumné se na význam dívat spíše jako na *charakteristiku* tohoto chování, než jako na nějakou věc s tímto chováním jenom náhodně spojenou a principiálně uchopitelnou a poznatelnou i mimo toto spojení (i když jako *pomocný obraz* se tohle leckdy hodit může). A Davidson zdůrazňuje, že taková charakterizace lidského chování, interpretace, má své zcela specifické zákony.

¹⁹⁵ D. Dennet, *Kinds of Minds*, str. 47–48.

Davidson, jak jsme viděli, rozhodně odmítá onu karteziánskou představu, podle níž jsou významy objekty, které se nacházejí někde uvnitř lidských myslí a které se mohou za pomoci slov stěhovat z jedné mysli do druhé. Jde dokonce tak daleko, že hovoří o „mýtu subjektivního“:¹⁹⁶ snaží se nás totiž navést k tomu, abychom se vymanili nejen z kategorií schématu a obsahu, ale i subjektu a objektu.¹⁹⁷ V jednom rozhovoru říká Davidson na toto téma pozoruhodnou věc:

*Empiristé ... se domnívají, že člověk nejprve ví, co je v jeho vlastní mysli, pak, má-li štěstí, zjistí, co je ve vnějším světě, a pak, má-li ještě větší štěstí, zjistí, co je v mysli někoho jiného. Já to vidím jinak. Nejprve zjistíme, co je v mysli někoho jiného, a tím máme i to vše ostatní.*¹⁹⁸

Důvodem je, že naše poznání myslí jiných lidí je jiným druhem poznání než poznání všeho ostatního, je poznáním, které je veškerým jiným poznáním předpokládáno. Nejsme *poznávajícími* bytostmi, dokud nejsme vědomou součástí „společství myslí“¹⁹⁹:

*Komunikace a poznání jiných myslí, které je jí předpokládáno, je základem našeho pojmu objektivitu, našeho uvědomění si rozdílu mezi pravdivým a nepravdivým přesvědčením. ... Základem poznání je společství myslí; to poskytuje míru všech věcí.*²⁰⁰

¹⁹⁶ Viz D. Davidson, *The Myth of the Subjective*, in: M. Krausz (vyd.), *Relativism: Interpretation and Confrontation*, Notre Dame 1989, str. 159–172.

¹⁹⁷ Viz J. Peregrin, *Donald Davidson: boj s „mýtem subjektivního“*, in: *Filosofický časopis*, 47, 1999, str. 191–214.

¹⁹⁸ G. Borradori, *The American Philosopher (Conversations with Quine, Davidson, Putnam, Nozick, Danto, Rorty, Cavell, MacIntyre, and Kuhn)*, Chicago 1994, str. 50; slovensky: *Americký filozof*, Bratislava 1997.

¹⁹⁹ Podrobně tento aspekt Davidsonova filosofického názoru rozebírá B. Ramberg, *Post-ontological Philosophy of Mind: Rorty vs. Davidson*, rukopis (vyjde).

²⁰⁰ D. Davidson, *TVK*, str. 164.

V tomto smyslu tedy pro Davidsona *intersubjektivní* podstatným způsobem předchází *subjektivní* a nikoli naopak; a význam není věc uzavřená v lidské hlavě, která by se komunikací vynášela na intersubjektivní světlo, nýbrž je podmínkou pro to, abychom vůbec něco mohli chápat jako subjektivní.

5.8 Shrnutí: Davidsonův strukturalismus

Quinův strukturalismus byl, jak jsme viděli v předchozí kapitole, záležitostí podloženého přesvědčení, že význam výrazu je primárně dán užitím tohoto výrazu a že užití je notoricky holistická, strukturální záležitost. Davidson na tyto úvahy v mnohém navázal a dále je rozpracoval.

Přišel především s myšlenkou, že k uchopení významu výrazů je nezbytný pojem pravdivosti. Dospěl totiž k přesvědčení, že k tomu, abychom zjistili, co domorodci daným výrokiem míní, je třeba zjistit, kdy ho mají za pravdivý, a protože dospěl také k přesvědčení, že zjišťování významu se neobjede bez *principu vstřícnosti*, který stanoví, že co domorodci mají za pravdu, také – v principu – pravda je, učinil závěr, že význam vět je v zásadě dán podmínkami jejich pravdivosti. V důsledku toho se od podmínek pravdivosti odvozuje veškerá sémantika: sémantika výrazu je dána, zhruba řečeno, jeho příspěvkem k pravdivostním podmínkám těch výroků, ve kterých se vyskytuje. (Tak význam spojky „a“ spočívá v tom, můžeme říci, že transformuje pravdivostní podmínky konjunktvů v pravdivostní podmínky konjunkce; význam slova „černý“ spočívá, zjednodušeně řečeno, v tom, že toto slovo vytváří pravdivé věty se jmény černých věcí a nepravdivé se jmény těch ostatních.) Davidson tedy konkretizoval tu strukturu jazyka, která podle něj určuje význam, jako strukturu pravdivostní.

S použitím saussurovských termínů tedy můžeme říci, že opozice, kterou Davidson rozpoznal jako zásadní pro konstituci významu, je opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí. Davidson kromě toho, díky matematické teorii, kterou zdědil po Tarském, explicitně ukázal, jak se tato opozice kondenzuje do hodnot jednotlivých výrazů, jak je pravdivost možné převést na denotaci.²⁰¹

²⁰¹ Viz též J. Peregrin, *Meaning and Structure*, in: *Semiotica*, 113, 1997, str. 71–88.

Další věcí, na kterou poukázal, je relativnost hranice mezi významem a přesvědčením, která vyplývá z holistického charakteru jazyka: význam je tím, co je dáno strukturou, zatímco chybné přesvědčení je tím, co v konkrétním případě vysvětluje odchylku od této struktury; a protože struktura není dána bezprostředně, ale je výsledkem úsilí interpreta o to, aby se zmocnil oné ‚jednoty v mnohosti‘, kterou předpokládá *porozumění*, nejsou ani hranice významu absolutní. Z toho opět vyplývá, že je-li význam spíše rolí výrazu než nějakou věcí, na které by ten výraz vězel jako nálepka, je *interpretačním konstruktem*. Anebo více saussurovsky, je nikoli věcí, ale hodnotou.

6. INFERENCE A STRUKTURA: WILFRID SELLARS A ROBERT BRANDOM

6.1 *Připisování významu jako „funkční klasifikování“*

Pojednání o myšlenkách třetí z klíčových postav postanalytické filosofie, kterými se zde zabýváme, Wilfrida Sellarse, začneme tím, že se znovu vrátíme k problému smyslu takových vět, jako jsou „slovo ‚králík‘ znamená (označuje) králík(a)“, „slovo ‚spravedlnost‘ znamená (označuje) spravedlnost“. Jsou to zřejmě právě věty tohoto druhu, které nám vnucují pocit, že sémantika jazyka je záležitostí vztahů mezi slovy a věcmi. Sémantika češtiny se tak zdá být dána určitým vztahem mezi slovem „králík“ a králíky (či nějakou ‚králíkovitostí‘), mezi slovem „spravedlnost“ a spravedlností (či spravedlivými skutky) atd.; sémantika angličtiny je podobně dána vztahem mezi slovem „rabbit“ a králíky, mezi slovem „justice“ a spravedlností atd. Odmítáme-li tedy nomenklaturistické pojetí jazyka, musíme nějakým způsobem objasnit, co výroky jako „slovo ‚králík‘ znamená (označuje) králík(a)“ sdělují.

Viděli jsme, jak quinovský experiment s radikálním překladem ukazuje, že výroky tohoto druhu je třeba nahlížet jako věc překladu z jednoho jazyka do druhého. Výrok „gavagai“ označuje králíka“ pak z tohoto pohledu chápeme *de facto* jako „gavagai“ označuje to, co označuje ‚králík““. Sellars explicitně zdůrazňuje to, co je u Quina a Davidsona jenom implicitní, totiž že učíme-li se jazyku, učíme se především rozpoznávat funkce, které mají výrazy jazyka v ústech mluvčích tohoto jazyka. Z tohoto hlediska je tím, co se naučíme, když se naučíme slovu, v podstatě funkce tohoto slova. Dítě, které se učí jazyku, říká Sellars „začne vydávat zvuky, které *znějí jako* slova a vě-

ty, a skončí u vydávání zvuků, které *jsou* slovy a větami“.²⁰² V čem spočívá změna, kterou dítě projde? V tom, že se v jeho hlavě slova propojí s nějakými mentálními entitami? Sellarsovou odpovědí je, že určité zvuky se v ústech adepta jazyka stanou slovy a větami natolik, nakolik ovládne jejich funkci, jejich jazykovou roli. Podobně snažíme-li se rozluštit neznámý jazyk, musíme identifikovat způsoby, jakými jsou slova a věty tohoto jazyka používány jeho mluvčími; musíme určit role těchto slov a vět v tomto jazyce. To vše vede Sellarse k závěru, že význam výrazu je rozumné nahlížet jako *roli*, kterou daný výraz ve svém jazyce má.

To znamená, že „říci, *co* říká nějaký člověk, nebo obecněji, *co* říká nějaký druh výpovědi, znamená předložit funkční klasifikaci této výpovědi“ (Tamt.). Například: určitému neznámému slovu neznámého jazyka můžeme porozumět, když nám někdo řekne, že toto slovo jeho mluvčí volají, když jsou v nebezpečí a když chtějí přivolat své druhy. To je ovšem extrémní případ: funkce téměř jakéhokoli slova (hodného toho jména) bude mnohonásobně komplikovanější, než abychom ji takto jednoduše osvětlili. Jak bychom popsali funkci slova „králík“ v češtině? Mohli bychom říci, že mluvčí češtiny toto slovo vyslovují, když vidí králíka; ale to by jednak nebyla docela pravda (rozhodně neplatí, že by pokaždé, když Čech vidí králíka, vyslovil slovo „králík“), a pak by to zdaleka nebyla *celá* pravda. Existuje přece tolik situací, v nichž používáme slovo „králík“, aniž bychom nějakého králíka viděli!

Z tohoto důvodu je nejpřirozenějším způsobem vysvětlení funkce nějakého slova její *ilustrování*, tj. použití nějakého jiného, nám známého slova, které má tutéž funkci. Budeme-li chtít někomu, kdo neumí anglicky, vysvětlit funkci anglického slova „rabbit“, můžeme to nejjednodušeji udělat tak, že řekneme, že je to ta funkce, kterou má v rámci češtiny slovo „králík“. Tuto funkci bychom teoreticky mohli i nějak přímo popsat; fakticky by to ale bylo nesmírně komplikované, a předvést ji prostřednictvím vhodného slova toho jazyka, kterým mluvíme (a o kterém lze tedy předpokládat, že mu každý, kdo nás je schopen sledovat, rozumí), je tedy v podstatě jediným prakticky proveditelným způsobem, jak ji identifikovat. Výroky

²⁰² W. Sellars, *Meaning as Functional Classification* (= MFC), in: *Synthese*, 27, 1974, str. 421; česky: *Význam jako funkční klasifikace*, in: J. Pe-regrin, *OJDK*.

jako ‚rabbit‘ znamená (označuje) králík(a)“ tedy podle Sellarse provádějí *funkční klasifikaci* těch slov, o kterých se v nich mluví („rabbit“); a provádějí ji pomocí toho, že tuto funkci ilustrují prostřednictvím nějakého známého slova („králík“).

Sellars zavádí zvláštní označení: je-li x slovo nějakého jazyka, je $\bullet x \bullet$ predikátem vyjadřujícím funkci, kterou toto slovo v rámci svého jazyka má. To znamená, že $\bullet \text{králík} \bullet$ vyjadřuje funkci, kterou má slovo „králík“ v češtině; zatímco $\bullet \text{rabbit} \bullet$ vyjadřuje funkci, kterou má slovo „rabbit“ v angličtině. A protože funkce slova „králík“ v češtině je (víceméně) stejná jako funkce slova „rabbit“ v angličtině, vyjadřuje $\bullet \text{králík} \bullet$ tutéž funkci jako $\bullet \text{rabbit} \bullet$. A výrok „rabbit“ znamená (označuje) králík(a)“ pak podle Sellarse ‚ve skutečnosti‘ říká „slovo ‚rabbit‘ je $\bullet \text{králík} \bullet$ “.

6.2 Odbočka: Carnap a ‚kvazisyntaktické‘ výroky

Sellars ovšem není ani prvním, ani jediným, kdo přišel s myšlenkou, že věty, které se zdají být o vztahu slov a věcí, jsou ‚ve skutečnosti‘ o něčem jiném. Jak už jsme poznamenali, je totéž samozřejmě implicitní stanoviskům Quina i Davidsona; avšak podobnou myšlenku, ve vyostřenější podobě, formuloval již před nimi všemi, ve třicátých letech tohoto století, Rudolf Carnap, jeden z předních představitelů skupiny tzv. logických empiristů sdružených ve *Vídeňském kroužku*.²⁰³ Abychom dokázali lépe osvětlit Sellarsovo stanovisko, bude dobře, když učiníme odbočku a přiblížíme stanovisko Carnapovo; v následujícím oddíle pak vysvětlíme, v čem se Sellars s Carnapem shoduje a v čem se od něj liší.

Carnap tvrdí, že mezi výroky, kterými se zabývají filosofové, je mnoho takových, kterým by se dalo říkat, jak on navrhuje, *kvazisyntaktické* či *pseudoobjektové*; takové výroky se zdají být o světě, ale ve skutečnosti jsou o jazyce. Příkladem kvazisyntaktické věty je podle Carnapa²⁰⁴ výrok typu

Věta „...“ čínštiny říká, že Měsíc je kulatý. (2)

²⁰³ Viz J. Peregrin, *LFFL*, kap. 5.

²⁰⁴ R. Carnap, *Logische Syntax der Sprache*, Wien 1934.

Tato věta je na první pohled větou o vztahu mezi něčím jazykovým (čínskou větou „...“) a něčím nejazykovým (kulatostí Měsíce); podle Carnapa však tato věta ‚ve skutečnosti‘ říká

Existuje obsahově věrný překlad vět čínštiny do češtiny,²⁰⁵ při kterém je věta „Měsíc je kulatý“ korelátem věty „...“. (2´)

Rozdíl mezi větou (2) a větou (2´) je podle Carnapa v tom, že (2) je formulována v *obsahovém způsobu řeči* (vyjadřuje připsání nějaké vlastnosti nějakému předmětu), zatímco (2´) je formulována ve *formálním způsobu řeči* (vyjadřuje připsání nějaké ‚lingvistické‘ vlastnosti nějakému jménu). V našem příkladě spočívá přechod od obsahového k formálnímu způsobu řeči přechod od řeči o kulatosti Měsíce (o kterém podle (2) hovoří věta „...“) k řeči o větě „Měsíc je kulatý“ (která je podle (2´) překladem věty „...“). Carnap uvádí mnoho dalších příkladů výroků, které jsou ‚zdánlivě‘ o vztahu mezi jazykem a světem, a přitom jsou ‚ve skutečnosti‘ o jazyce. Uvedme alespoň některé:

Latinské slovo „luna“ označuje Měsíc (3)

Existuje obsahově věrný překlad latiny do češtiny, při kterém je slovo „Měsíc“ korelátem slova „luna“ (3´)

Věta X říká, že Měsíc je kulatý (4)

X je obsahově rovna větě „Měsíc je kulatý“ (4´)

„Večernice“ a „Jitřenka“ mají různý smysl, označují však tentýž předmět (5)

„Večernice“ a „Jitřenka“ jsou L-synonymní [= zaměnitelné ve všech kontextech při zachování logické pravdivosti], nejsou ale P-synonymní [= zaměnitelné ve všech kontextech při zachování pravdivosti *simpliciter*]²⁰⁶ (5´)

²⁰⁵ Carnap samozřejmě hovoří o němčině.

²⁰⁶ Tím se rozumí následující: Výrok „Jitřenka je Jitřenka“ je logická pravda, zatímco výrok „Jitřenka je Večernice“ nikoli. (Vzhledem k tomu, že „Jitřenka“ a „Večernice“ jsou vlastní jména, je tohle ovšem, ve světle nových rozborů Saula Kripka, *Naming and Necessity*, in: D. Davidson, G. Harman [vyd.], *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972, str. 253–355, diskutabilní.) To znamená, že nahradíme-li například ve výroku

Singulární věta fyziky udává stav bodu prostoru k určitému času (6)

Singulární věta fyziky se skládá z deskriptivního predikátu a časoprostorových souřadnic jako argumentů (6')

Karel řekl, kde je Petr (7)

Karel vyslovil větu tvaru „Petr je ...“, kde na místě teček stojí nějaké označení místa (7')

Carnap ovšem prohlašuje za kvazisyntaktické nejenom věty, týkající se vztahu mezi jazykem a světem, ale v podstatě všechny věty o jakýchkoli abstraktních entitách. Kvazisyntaktickými větami pro něj tedy jsou i následující:

Měsíc je věc; pět není věc, ale číslo (8)

„Měsíc“ je jméno; „pět“ není jméno, ale číslice²⁰⁷ (8')

Čísla jsou třídy tříd věcí (Frege) (9)

Číselné výrazy jsou množinové výrazy druhého stupně (9')

Věc je souborem smyslových dat (10)

Každá věta, ve které se vyskytuje označení věci, je obsahově rovná nějaké třídě vět, ve kterých se nevyskytují žádná označení věcí, ale pouze označení smyslových dat (10')

Svět je souhrnem faktů, nikoli věcí (Wittgenstein) (11)

Věda je soustavou vět, nikoli jmen (11')

Přirozená čísla stvořil Bůh; zlomky a reálná čísla jsou dílem člověka (Kronecker) (12)

„Jitřenka je Jitřenka“ výraz „Jitřenka“ výrazem „Večernice“, změní se jeho status z logické pravdy na pravdu obyčejnou, empirickou. „Jitřenka“ a „Večernice“ tedy nejsou zaměnitelné při zachování logické pravdivosti. Naproti tomu, cokoli je pravda o Jitřence, zjevně platí i o Večernici a naopak – takže záměnou těchto jmen nelze učinit z pravdivého výroku výrok nepravdivý. (To ovšem platí jenom tehdy, nebereme-li v úvahu takové výroky jako „Jitřenka je nutně Večernice“, „Rushdie neví, že Jitřenka je Večernice“, či „Jitřenka‘ má osm písmen“).

²⁰⁷ *Být věcí* je tak chápáno prostě jako *být tím, co je označováno jménem*; a *být číslem* jako *být tím, co je označováno číslicí*.

Označení přirozených čísel jsou základními znaky; výrazy pro zlomky a reálné číselné výrazy jsou zavedeny definicemi (12')

Čas je jednodimenzionální; prostor je trojdimenzionální (13)

Časové označení se skládá z jedné souřadnice; prostorové označení se skládá ze tří souřadnic (13')

Carnapovu snahu o vyjádření výroků o abstraktních entitách formálním způsobem řeči můžeme vidět jako svého druhu snahu o převedení ‚metafyziky‘ (nauky o světě abstrakt, která jde ‚za‘ vědu) na ‚fyziku‘ (na vědu o našem empiricky studovatelném světě, konkrétně na tu její část, která pojednává o znacích ve smyslu akustických či písemných projevů lidí). Carnap se totiž podobně jako mnozí další analytičtí filosofové z počátku tohoto století nemohl smířit s žádnou metafyzicky chápanou platónskou říší abstrakt, o které bychom mohli říkat věci způsobem, jakým vyslovuje přírodověda soudy o vnímatelném světě. (Do takové oblasti se totiž zřejmě nemůžeme, na rozdíl od našeho reálného světa, prostě vypravít, abychom tam *viděli*, jak se věci mají; a říká-li se, že tam pronikáme svým rozumem, je to jenom metafora, jejíž smysl není dostatečně jasný.) Carnapův verdikt byl radikální: takové výroky o abstraktech nelze považovat za smysluplné (protože smysluplný může být jedině výrok, s nímž jsou spojena jasná kritéria určující, kdy je pravdivý) – ledaže by byly nahlédnutelné jako ‚zakuklené‘ výroky o empirickém světě, konkrétně o znacích a vztazích mezi nimi. Carnap tak navrhuje redukovat metafyziku, a filosofii vůbec, na jakousi specifickou ‚přírodovědu druhého řádu‘, konkrétně na nauku o jazyce přírodovědy.²⁰⁸

Carnapovy mechanismy převodu vět o abstraktech do formálního způsobu řeči jsou jistě mnohdy příliš zjednodušené (tak například to, že Karel řekl, kde je Petr, *nemusí* zjevně znamenat, že Karel vyslovil jméno ‚Petr‘, atd.); myšlenka, která se za nimi skrývá, je však důležitá: namísto zkoumání nějaké věci či nějakého faktu je někdy možné (a užitečné) zkoumat *jméno* této věci či *větu* vyjadřu-

²⁰⁸ Upozorněme přitom na to, že projekt, do kterého se tak Carnap pouští, je navýsost *strukturalistický*: jde mu především o zredukování sémantických vztahů (tj. vertikálních vztahů, vztahů mezi označujícími a označovanými) na vztahy logicko-syntaktické (horizontální vztahy, vztahy mezi označeními).

6.3 Funkcionalismus

jící tento fakt, a jejich postavení v rámci jazyka a v rámci té teorie, do které patří. Touto cestou můžeme někdy získat zcela nový náhled na tradiční filosofické problémy, a můžeme dojít k poznání, že něco, co se vždy jevílo jako těžko řešitelný problém, ve skutečnosti není skutečným problémem, ale jenom důsledkem nějaké zálužnosti našeho jazyka. A bylo to právě toto poznání, co vedlo v první polovině našeho století analytické filosofy k jejich *obratu k jazyku*; to jest k poznání, že je mnohdy užitečné provést jakýsi „sémantický zdvih“, tj. přenést filosofickou diskusi na půdu „slov a jejich zápisů“, které jsou „na rozdíl od bodů, mil, tříd a podobných věcí hmatatelnými předměty toho druhu, který je tak populární na onom tržišti, kde se lidé různých pojmových schémat nejlépe dohodnou“;²⁰⁹ či že „filosofické problémy jsou problémy, které mohou být vyřešeny (či zrušeny) buď reformováním našeho jazyka, či lepším porozuměním tomu jazyku, který právě používáme“;²¹⁰ nebo že „filosofického zachycení myšlení může být dosaženo filosofickým zachycením jazyka, a má-li to být zachycení vyčerpávající, pak jedině tímto způsobem“.²¹¹

6.3 Funkcionalismus

Sellarsův pokus vysvětlit výroky o vztahu mezi jazykem a světem jako výroky, které jsou ‚ve skutečnosti‘ o jazyku, tedy můžeme – do jisté míry – vidět jako formu pokračování obratu k jazyku, jako formu carnapovského odhalování ‚pseudopředmětných vět‘ a jako formu quinovského ‚sémantického zdvihu‘. Mezi Carnapem a Sellarssem je ovšem v tomto ohledu podstatný rozdíl: Sellars netvrdí, že věta ‚rabbit‘ znamená (označuje) králík(a)“ hovoří ‚ve skutečnosti‘ o slovu ‚králík‘; říká, že hovoří o *funkci* tohoto slova. Slovo králík v ní tedy podle něj není užito ani ve formálním, ani v materiálním způsobu řeči; je v ní užito způsobem, který bychom mohli nazvat *funkčně-ilustrativní*. Právě pro něj zavádí Sellars svou nezvyklou notaci •králík•. Sellarsova myšlenka ‚významu jako funkční kla-

²⁰⁹ W. V. O. Quine, *WO*, str. 272.

²¹⁰ R. Rorty, *The Linguistic Turn*, str. 3.

²¹¹ M. Dummett, *OAP*, str. 5.

sifikace‘ tedy neznamená jenom to, že výroky vyjadřující přiřazení významu nejsou ‚ve skutečnosti‘ o vztahu mezi výrazem a věcí, ale také to, že význam, chceme-li jej nahlížet jako entitu, musíme vidět jako entitu *svou podstatou funkcionální*.

Abychom pochopili, co se tím myslí, musíme si uvědomit, že velkou část pojmů, které používáme, můžeme rozdělit do dvou charakteristických kategorií: jedny, můžeme jim říkat pojmy *substanciální*, hovoří o tom, z čeho nějaká věc je, jaké je její složení; zatímco ty druhé, těm můžeme říkat *funkcionální*, se vztahují k tomu, k čemu věc je, jaká je její funkce. Pojem jako *dřevo* (nebo *dřevěný*) je zjevně prvního druhu, pojem jako *držák* je zjevně druhu druhého. Kritérium aplikovatelnosti substanciálních pojmů je založeno na zjišťování, jaké je složení dané věci: abych například zjistil, zda je něco dřevěné, musím se podívat ‚dovnitř‘. Kritérium aplikovatelnosti pojmů funkcionálních naproti tomu spočívá ve zjišťování, jak daná věc funguje nebo jak by fungovat mohla: abych zjistil, zda je něco držákem, musím zjistit, zda to něco drží, případně zda by to něco držet mohlo. Všimněme si, že ač nic nemůže být současně dřevěné a železné, a stěží to může být současně držák i vrták, něco může být docela dobře dřevěné a současně držák či železné a současně vrták. Substanciální a funkcionální klasifikace jsou obvykle na sobě víceméně nezávislé – až na to, že některé způsoby fungování vyžadují určité materiály (je těžké si představit třeba dřevěný vrták). (Dodejme ovšem ihned, že dělení pojmů na substanciální a funkcionální nemá být vyčerpávající, a jistě není ani nijak ostré a jednoznačné: celá řada našich pojmů je buďto zčásti substanciálních a zčásti funkcionálních nebo jsou prostě dvojznačné. Vezměme si například termín *oko*: do jisté míry jde o pojem, který je spojen s určitou substancí, s určitým uspořádáním určitých druhů organických tkání; avšak do jisté míry jsme i ochotni říkat *oko* všemu, co v nějakém ohledu jenom *funguje* jako lidské oko: třeba skleněné protéze či senzoru nějakého robota.)

Funkcionalismus nyní můžeme vidět jako snahu o rozšíření funkcionálního chápání na nějaké pojmy, které se jako funkcionální na první pohled nejeví. To samo o sobě jistě není nic převratného (říci, že pojem *oko* může být – do jisté míry – chápán funkcionálně, jistě není žádná velkolepá teorie, která by měla mít svůj vlastní ‚-ismus‘); netriviálním se tento pohled stává, když se propojí se strukturalismem: když se přiřazování funkcionálního statutu propojí s nějakou

formou promítání (či ‚roz distribuování‘) funkce z nějakého strukturovaného celku na jeho části. To znamená, že spočívá-li triviální forma funkcionalismu v tom, že se pro nějaký pojem P vykládá „ X je P “ jako „ X funguje tak a tak“, pak netriviálnější forma funkcionalismu spočívá v tom, že je „ X je P “ interpretuje jako „ X tak a tak přispívá k fungování nějakého celku Y , jehož je částí“. Extrémní formou funkcionalismu pak je to, když jsou to nejenom vlastnosti nějakých entit, ale samy tyto entity, co je prohlašováno za nástroj explikace fungování nějakého celku: to jest, když je to nejenom fakt, že X je P , ale sama existence entity X , co je redukováno na fungování celku Y , za jehož část se X prohlašuje.

Tyto rozdíly si můžeme ilustrovat na příkladě lidské mysli, v souvislosti s níž se o funkcionalismu často hovoří.²¹² První z výše uvedených forem funkcionalismu, tou triviální, by byl prostě názor, že funkcionální je sám pojem mysli: že o něčem řekneme, že to je mysl (či že to má mysl, či že to myslí), právě když to určitým způsobem funguje. Druhá z forem by se týkala částí (a tady se říká spíše *obsahů*) mysli: ta by říkala, že něco, například nějaký děj probíhající v mozku, je třeba *myšlenkou* nebo *představou*, právě když to určitým specifickým způsobem přispívá k fungování mysli (to jest té entity, která funguje tím způsobem, díky němuž jí říkáme mysl). Třetí z těchto forem by navíc říkala, že ty entity, kterým říkáme myšlenky či představy, nemají žádnou faktickou existenci nezávislou na naší explikaci fungování mysli: že to tedy nejsou například děje v mozku, ale jenom naše teoretické konstrukty, které slouží k explikaci toho, jak mysl funguje.

Také v lingvistice se s termínem funkcionalismus často setkáváme; i když někdy i v jiném smyslu než v tom, o němž hovoříme zde. (Dobře známým případem je například funkcionalismus *Pražské lingvistické školy*.)²¹³ A faktem je, že mnohé z toho, co jsme výše nazývali strukturalismem, jsme mohli (či spíše měli) přesněji nazývat funkcionalismem: fakt, že význam výrazu je dán postavením tohoto výrazu v rámci struktury jazyka, je důsledkem toho, že je to

²¹² Viz např. W. Bechtel, *Philosophy of Mind. An Overview for Cognitive Science*, Hillsdale 1988.

²¹³ Viz např. P. Sgall, *PFTF*.

právě toto postavení, co nám dovoluje osamostatnit příspěvek výrazu k *fungování* jazyka či jeho *funkci* v rámci příslušné „jazykové hry“.²¹⁴

Představme si nyní, že nám někdo ukáže nějaký bod v mozku a řekne, „Tohle je význam slova ‚králík‘!“ Kdyby byl význam pojmem substantiálním, mohla by být taková charakteristika přijatelná (viz „Tohle je šedá kůra mozková!“). Protože je však význam, jak na to Sellars poukazuje, pojmem funkcionálním, je takováto charakteristika naprosto nedostatečná: i kdyby se skutečně zjistilo, že je to právě tento bod, který je ‚zodpovědný‘ za to, že majitel příslušného mozku dokáže s výrazem „králík“ zacházet, neznamenalo by to, že znát toto místo znamená znát význam slova „králík“. Znat význam slova „králík“ totiž znamená být schopen s tímto slovem ‚rozumně‘ zacházet, používat ho v souladu s tím, jaká je jeho správná funkce.

Uvažme nyní, v čem by se situace změnila, kdyby nám někdo dokázal ‚ukázat‘ nějaký bod ne v mozku, ale v *mysli* toho, kdo příslušným výrazem vládne. Bylo by *tohle* jako explikace významu přijatelné? To, co jsme řekli výše, znamená, že přijatelné by to mohlo být jedině tehdy, kdyby byla ‚místa v mysli‘, to jest mentální obsahy, v nějakém smyslu ‚fungováními‘ – a to je představa, které je těžké dát rozumný smysl.²¹⁵ *Význam prostě není ten druh entity, na kterou by se dalo ukázat.*

Zdůrazněme, že tohle není nijak v rozporu s tím, že význam nějakého výrazu můžeme někdy někomu vysvětlit tak, že mu ukážeme nějakou věc. Máme-li sadu různých šroubováků uzpůsobených pro

²¹⁴ To je zřetelné už i u Saussura – jak na to správně poukazují P. Michalovič a P. Minár, *ÚŠP*, str. 25 – i u něj zřetelně „dominuje komunikativní funkce“.

²¹⁵ Na to jsme narazili již v oddíle 2.4, kde jsme citovali Dummettovu kritiku Saussurovy představy o komunikaci. Na jiném místě (*The Seas of Language*, Oxford 1993, str. 99) Dummett poznamenává, že „myšlení vyžaduje nositele“ – to jest, že chápeme-li myšlenky jako entity toho druhu, jakými jsou významy (vět), pak budou tyto svou podstatou funkční entity vyžadovat něco, *čeho* by byly funkcí. Dummett tedy konstatuje: „Jedině tehdy, když bereme jazyk za kód [to jest za to, čemu my zde říkáme *nomenklatura* – JP], můžeme doufat, že svlékneme jazykový šat a pronikneme k čisté nahé myšlence, která je pod ním: jediným účinným způsobem jak studovat myšlení je prostřednictvím studia jazyka, který je jeho nositelem.“

různé druhy šroubů, může nám někdo funkci jednoho šroubováku z této sady objasnit prostě tak, že nám ukáže ten typ šroubu, na který se tento šroubovák používá. Tak je tomu samozřejmě proto, že my už obecně funkci tohoto nástroje známe (víme, že je to šroubovák), a k její konkretizaci už stačí právě jenom příslušné ukázání – ona obecná funkce, kterou známe, obsahuje určitý nespecifikovaný ‚parametr‘, který příslušným ukázáním konkretizujeme. Podobně víme-li (nebo dokážeme-li odhadnout), že něco je obecné jméno, stačí nám, aby nám někdo ukázal třeba na králíka, abychom poznali konkrétní funkci tohoto slova. Je ovšem potřeba neztrácet z mysli fakt, že tohle je možné jedině díky už obecné, parametrizované znalosti příslušné funkce. Proto například Wittgenstein říká: „Aby se někdo mohl ptát na pojmenování, musí už něco vědět (nebo umět).“²¹⁶

Explickovat význam výrazu tedy *neznamená* ukázat na tu či onu věc (ať už je to místo v lidském mozku, v lidské ‚psyché‘, či někde ve vnějším světě): znamená to především říci, co si lze s tímto výrazem počít, předvést funkci tohoto výrazu.

6.4 Význam a inference

Zjištění, co nějaký výraz znamená, tedy spočívá ve zjištění, jak ho ti, kdo mu rozumějí, užívají, tudíž ve zjištění, jak tento výraz funguje v rámci toho jazyka, do něhož patří. Přijetí této teze pak vede k závěru, že význam výrazu *je* způsobem užívání či funkcí tohoto výrazu. To je ale tvrzení velice neurčité – nasnadě je nyní otázka, v čem konkrétněji může spočívat funkce výrazu v jazyce; co konkrétněji zjišťuje radikální překladatel, když zjišťuje, jak je výraz používán. Jak by bylo možno teoreticky zachytit to, co se člověk naučí, když se naučí se slovem zacházet? Jistou odpověď nám dal již Davidson: podle něj takový člověk zjistí, kdy jsou výroky, které tento výraz obsahují, brány za pravdivé, neboť to je podle něj tím, co je pro radikální překlad podstatné.

Podívejme se ale na celou situaci podrobněji. Co radikální překladatel v první fázi svého úsilí zjišťuje, jsou zřejmě určité pravidelnosti v tom, jak se jazykové projevy mluvčích překládaného jazyka vyskytují pospolu s různými situacemi, jak určité faktické situace

²¹⁶ L. Wittgenstein, *PU*, §30.

pravidelně vedou k určitým jazykovým projevům. Quine hovoří o „pozorovacích větách“: nějaký jazykový projev, třeba „gavagai“, se zdá být pravidelnou reakcí na výskyt nějaké situace nebo nějakého předmětu, třeba králíka. V další fázi pak překladatel musí také zkoumat, jak některé jazykové projevy vedou k jiným jazykovým projevům. Identifikace domorodé obdoby naší spojky „a“ například spočívá v odhalení toho, že kdykoli jsou domorodci ochotni konstatovat nějaké dvě věty, jsou ochotni konstatovat i určité souvětí, které je obsahuje, a naopak. A nakonec může zkoumat také to, jak některé jazykové projevy pravidelně vedou k nějakým činům (viz například „Teď zvednu ruku.“).

Sellars konstatuje, že způsob, jakým jsou užívány jazykové výrazy (a tudíž jaký mají význam), je možné nahlédnout právě jako záležitost takovéhoto pravidelnosti či ‚vzorců‘ jazykové aktivity. „Pro každý jazyk,“ říká Sellars, „jsou zásadní tři typy pravidelného jazykového chování:

(1) Vstupní přechody jazyka: Mluvčí reaguje na předměty ve vjemových situacích, a v různých stavech sebe sama, patřičnou jazykovou aktivitou.

(2) Vnitrojazykové kroky: Jazykové konceptuální epizody mluvčího mají sklon se vyskytovat ve tvaru platných odvození (teoretických i praktických), a mají sklon se nevyskytovat ve tvarech, které logické principy porušují.

(3) Výstupní přechody jazyka: Mluvčí reaguje na takové jazykové konceptuální epizody jako ‚Teď zvednu ruku‘ pohybem ruky vzhůru atd.²¹⁷

Můžeme tedy říci, že způsob, jakým mluvčí užívá nějakou větu, se odráží v jistých ‚přechodech‘, které předvádí a ve kterých tato věta figuruje: v tom, jak k této větě přechází od jistých mimojazykových situací či od jiných vět a jak od této věty přechází k jiným větám či k mimojazykovým činům. Totéž platí i pro jednotlivé slovo: způsob, jak je užíváno, lze vyjádřit pomocí takovéhoto přechodů, do kterých vstupují věty, které toto slovo obsahují.

Přitom je důležité si uvědomit, že ačkoli obecně existují tři základní typy takovéhoto přechodů, z nichž jenom jeden je ‚vnitrojazykový‘ (je to přechod typu jazyk-jazyk, na rozdíl od přechodů

²¹⁷ W. Sellars, *MFC*, str. 423–424.

typu svět-jazyk nebo jazyk-svět), zabýváme-li se *teorií* jazyka, pak se pro nás zásadním stává především onen ‚nitrojazykový‘ typ přechodů, kdy jednu větu odvozujeme z jiných vět. To jsou zřejmě *inference*, jakými se zabývá logika. Důvodem je, že teoreticky uchopit přechod typu ‚svět-jazyk‘ nebo ‚jazyk-svět‘ zřejmě nejde jinak než tak, že tu její část, která se týká světa, vyjádříme jazykem (v rámci teorie totiž zřejmě nemůžeme mít svět jako takový, můžeme tam mít jediné to či ono jazykové vyjádření); a tak dostaneme nějakou trivialitu typu „Prší říkáme tehdy, když prší“.²¹⁸ Určitá základní část učení se jazyku je nevyhnutelně praktická v tom smyslu, že nemůže spočívat jenom ve slovním vysvětlování (jenom některá slova mohou vysvětlit pomocí jiných slov, ta nejzákladnější musím vysvětlit pomocí ukazování, předvádění atd. – jinak bych evidentně byl v bludném kruhu); a dělám-li *teorii*, nemohu si klást za cíl tyto aspekty významu postihnout. Nakolik je sémantika nauka, jejímž předmětem je pouze jazyk, natolik si také nebude klást za cíl netriviálně vysvětlit významy všech výrazů v jazyce: co znamená třeba slovo „velryba“, tedy co to je velryba, není záležitostí sémantiky, ale zoologie (pro ovládnutí slova „velryba“ je podstatné zvládnutí přechodů typu ‚svět-jazyk‘, tj. schopnost používat výroky jako „Tohle je velryba“ za správných okolností). Naproti tomu si sémantika *může* klást za cíl netriviálně vysvětlit význam slova, jako je „a“: jeho význam totiž spočívá v inferencích typu ‚jazyk-jazyk‘, umět zacházet se spojkou „a“ znamená vědět, že z X spolu s Y vyplývá X a Y a že naopak z X a Y vyplývá jak X , tak Y . Význam výrazu je tedy ze sellarsovského pohledu role tohoto výrazu v relevantní ‚jazykové hře‘; a teoreticky uchopitelnou částí této role (která ji může v některých případech, jak jsme právě viděli na příkladě „a“, zcela vyčerpávat) je jeho *inferenční role*.

²¹⁸ L. Wittgenstein (*Vermischte Bemerkungen*, G. H. von Wright [vyd.], Frankfurt 1977, str. 27) říká: „Hranice jazyka se ukazují v nemožnosti popsat tu skutečnost, která odpovídá větě (je jejím překladem), aniž bychom tuto větu opakovali.“ Námitka, že třeba namísto „Prší říkáme tehdy, když prší“ můžeme říci netriviálně třeba „Prší říkáme tehdy, když z mraků padá H_2O “, neobstojí, protože co je na tomto netriviální, může být nahlédnuto jako možnost přechodu od věty „Prší“ k větě „Z nebe padá H_2O “ (a naopak), což je přechod typu jazyk-jazyk.

Je tedy sémantická teorie totožná s logikou, která je teorií inferencí? Nikoli, protože logika, nechápeme-li tento termín neobvykle široce, není teorií veškerých inferencí, ale pouze těch nejobecnějších, které pronikají všemi formami našeho (racionálního) diskursu. Předmětem logiky tedy jsou inference, jako je ta, že z X a Y vyplývá jak X , tak Y , a logika tedy *může* být chápána jako teorie významu výrazů, jako je „a“. Jejím předmětem však nejsou takové inference jako ta, že z „Toto je velryba“ vyplývá „Toto je savec“, a logiku tak *nelze* chápat jako teorii významu slova „velryba“ – ani jeho teoreticky zachytitelné části. Můžeme tedy říci, že logika se týká jenom té nejobecnější části teoretické sémantiky.

Jak je toto sellarsovské chápání významu jako záležitosti role, pro jejíž určení jsou klíčové inference, slučitelné s tím, co říká Davidson a co jsme probírali v předchozí kapitole? Zkoumáme-li při davidsonovské radikální interpretaci to, jak užívají domorodci jazyk, kdy mají kterou větu za pravdivou, nejde nám, jak jsme už řekli, o pravdivost jako takovou, ale o *pravdivostní podmínky*; nejde nám tedy o to, *zda* je daná věta pravdivá, ale o to, *za jakých okolností* je pravdivá. K tomu, abychom rozuměli třeba výroku „Prší“, jistě není nutné vědět, jakou má tento výrok (v příslušném okamžiku) pravdivostní hodnotu (jistě ne každý, kdo umí česky, musí vědět, zda právě prší) – co je třeba chápat, je to, že tento výrok je pravdivý právě tehdy, když prší. (A význam výrazu, který není větou, je pak *de facto* příspěvkem, který tento výraz přináší k případné pravdivosti těch vět, ve kterých se vyskytuje.) Avšak pravdivostní podmínky nejsou svou podstatou ničím jiným než sellarsovskými přechody typu svět-jazyk („Tohle je velryba“ je pravda právě tehdy, když ukazujeme na velrybu) či přechody typu jazyk-jazyk, tj. inferencemi („Velryba je savec a Rushdie je spisovatel“ je pravda právě tehdy, když je pravda „Velryba je savec“ a současně je pravda „Rushdie je spisovatel“). Z toho je vidět, že znát pravdivostní podmínky neznámá nic jiného než znát sellarsovské „přechody“, které jsou pro daný výrok relevantní (z tohoto pohledu se ovšem neberou v úvahu přechody typu jazyk-svět, které Sellars za podstatné považuje). Sellarsovské chápání významu tedy není tomu davidsonovskému tak vzdálené, jak by se mohlo zdát na první pohled.

6.5 Normativita

Sellarsovo chápání významu jako *role* tedy nemusí být neslučitelné s Davidsonovým ukotvením významu v pravdivosti. Je tu ovšem jeden zcela zásadní rozdíl: zatímco pro Davidsona je pravdivost primitivní, dále neanalyzovaný pojem, Sellars považuje pravdivost za jistou formu správnosti či oprávněnosti; říká, že pravdivost je vlastně *správnou tvrditelností*.²¹⁹ Říci, že je nějaká věta, třeba „Támhle je králík“ nebo „Praha je hlavní město České republiky“, pravdivá, znamená říci, že budeme-li tuto větu tvrdit, bude toto tvrzení správné.

Abychom přešli nedorozumění, je ovšem třeba poznamenat, že Sellarsovu explikaci pravdivosti je třeba chápat tak, že pravdivost je *jednou z forem* správnosti. O správnosti daného výroku či jeho konkrétního užití je totiž zjevně možné hovořit v různém smyslu: tak například výrok „Rushdie je hokejista“ je jistě správný v tom smyslu, že je utvořen v souladu s pravidly české gramatiky; není však správný v tom smyslu, který má na mysli Sellars – to jest není pravdivý. A například výrok „XY má nevyčísitelnou nemoc a brzy zemře“ je správný v gramatickém smyslu a může být i pravdivý, to jest může být v tomto smyslu správné jej tvrdit – avšak tvrdit něco takového v přítomnosti osoby XY může být samozřejmě přesto pravděpodobně *nesprávné* v tom smyslu, že tím můžeme této osobě ublížit.

Rozdíl mezi Davidsonem a Sellarsem, který spočívá v jejich přístupu k pojmu pravdivosti, by ovšem bylo nesprávné chápat tak, že Davidson nedokáže pojem pravdy vysvětlit, zatímco Sellars ano. Sellarsova explikace pojmu pravdivosti totiž ve skutečnosti příliš vysvětlující není: je problematické, zda by bylo možné považovat pojem příslušné *správnosti* za něco podstatně jasnějšího, než je sám pojem *pravdivosti*. Tato explikace však činí zjevným, že výroky, ve kterých připisujeme větám pravdivost, nejsou pouhými konstatováními, která by vyjadřovala, že „něco nějak je“. Vykládání pravdivosti jako formy správnosti má totiž za cíl především názorně předvést, že pravdivost je *normativní* pojem: v jistém podstatném smyslu totiž

²¹⁹ W. Sellars, *Science and Metaphysics*, Atascadero 1992, str. 101.

není záležitostí toho, že ‚něco nějak je‘, ale toho, že ‚něco nějak má být‘. Připsat nějaké větě pravdivost totiž podle Sellarse neznamená konstatovat nějakou vlastnost této věty, ale konstatovat jisté *oprávnění* uživatelů příslušného jazyka, totiž oprávnění tuto větu tvrdit. Říci, které věty jsou pravdivé, tak neznamená konstatovat, že právě tyto věty uživatelé domorodého jazyka tvrdí (což, jak jsme viděli, samozřejmě odmítá i Davidson), ale konstatovat, že tvrzení právě těchto vět by bylo – podle domorodců – *správné* (Davidson by to ovšem formuloval tak, že právě tyto věty *mají domorodci za pravdivé*).

Vraťme se znovu k domorodcům. Když se dobíráme významu jejich výrazu „gavagai“, zjišťujeme nikoli to, za jakých okolností tento výraz vyslovují, ale to, za jakých okolností *považují za správné* konstatovat větu, která je tímto výrazem tvořena. Jak to v rámci svého komentáře k Davidsonovi formuluje McDowell:²²⁰

Cílem jazykovědkyně v terénu není pouze kodifikovat kauzálně propojená data či zkonstruovat teorii, která by postulovala další propojení stejného druhu, aby učinila data srozumitelnějšími tím způsobem, jakým činí přírodovědecké teorie srozumitelnými ta data, ze kterých vycházejí ony. To právě ne: Davidsonova jazykovědkyně v terénu se propracovává k takovému poznání norem konstitutivních zkoumanému jazyku, které je jakoby poznáním zevnitř: k onomu specifickému citu pro to, kdy je co správné říkat, podle něž je příslušná jazyková hra hrána. ... Začíná v postavení, které je vně, ale je-li úspěšná, končí vybavena tak, že může svými vlastními slovy vyjadřovat to, jak věci vypadají ze stanoviska, které ti, jež zkoumá, zaujímají celou dobu.

Zpočátku jsme samozřejmě omezeni na hledání pouze faktických pravidelností, postupně však, jak do jazyka pronikáme, zjišťujeme něco hlubšího: nikoli co se fakticky děje, ale co by se, v jistém smyslu, dít *mělo* – zjišťujeme ‚pravidla‘ příslušné ‚jazykové hry‘, a tato pravidla ‚internalizujeme‘, dostáváme se ‚dovnitř‘ příslušné jazykové hry. Už tehdy, když dokážeme rozeznat domorodcův souhlas a nesouhlas, když od pouhého pozorování jeho jazykového

²²⁰ J. McDowell, *Mind and World*, Cambridge (Mass.) 1994, str. 152.

chování přejdeme k tomu, že mu sami v různých příkladech předkládáme k odsouhlasení věty jeho jazyka, přecházíme *de facto* od pouhého obecného zaznamenávání jednotlivých případů jazykového chování domorodců k zaznamenávání velice specifického druhu jejich jazykového chování: totiž toho, čemu Brandom říká *normativní přístupy*.²²¹ Normativní přístupy jsou jazykovým chováním reagujícím na jazykové chování; jsou tím, co činí jazykové chování *správným* či *nesprávným*.²²²

Sellars tedy klade důraz na to, že význam nespočívá v tom, jak se výraz skutečně užívá, ale v tom, jak se *správně* užívá, čili jak by se *měl* užívat. Řekli jsme, že Sellars chápe výroky, ve kterých se výrazu připisuje význam („gavagai“ znamená králík“) jako ilustrativní funkční klasifikování výrazů („gavagai“ (v jazyce domorodců) je **•králík•**“), a to považuje jenom za speciální případ funkčního klasifikování: „gavagai“ je **•králík•**“ specifikuje funkci výrazu „gavagai“ v jazyce domorodců prostřednictvím nám známé funkce, kterou má výraz „králík“ v našem jazyce, avšak tuto funkci by bylo možné – alespoň principiálně – specifikovat i přímo, tj. vyjádřením pravidel, kterými se užívání tohoto výrazu řídí. Můžeme-li se tedy na takové výroky dívat jako na výroky o užívání, pak je zásadně nutné je chápat nikoli *deskriptivně*, ale *normativně*: nikoli jako konstatující *faktické* užívání, ale *správné* užívání.

Proč je normativita tak důležitá? Sellars ji zdůrazňuje především proto, aby předešel tomu, čemu říká „naturalistický omyl“ a co spočívá v redukování ‚epistemických‘ pojmů (vědomost, odůvodnění, pravda) na pojmy ‚naturalistické‘, tj. ‚přírodovědecké‘ (vnímání, počitek, reakce).²²³ Sellars klade důraz na rozlišení mezi tím, čemu bychom mohli říkat kauzální řád, a tím, co můžeme nazývat řádem logickým: kauzální řád je dán vztahem příčiny a účinku, zatímco logický řád je dán vztahem vyplývání, který je, na rozdíl od toho kauzálního, zásadně normativní. (Fakt, že něco z něčeho vy-

²²¹ R. Brandom, *MIE*.

²²² Není bez zajímavosti, že normativita hraje roli i ve výkladu jazyka, jaký předkládá Saussure – viz P. Michalovič a P. Minár, *ÚŠP*, str. 20.

²²³ Termín „naturalistický omyl“ poprvé užil G. E. Moore v souvislosti s pokusy redukovat na ‚přírodovědecké‘ pojmy pojem dobra (který je jistě normativní).

plývá, není záležitostí toho, že by lidé pravidelně prováděli příslušná odvození – je záležitostí norem, kterými se řídí užívání příslušného jazyka, či obecněji norem, které mají co dělat s lidskou racionalitou.) Kauzálnímu řádu podléhají *jednotliviny*, které se vyskytují v časoprostoru (a pro něž je kauzální interakce s okolím jejich neodmyslitelným *modus vivendi*). Logickému řádu naproti tomu podléhají *propozice*, pro které je zase konstitutivní to, že jsou v logických vztazích s ostatními propozicemi. (Je samozřejmě na nás, do jaké míry budeme propozice chtít brát za *objekty*. Pokud ale budeme – pokud je třeba spolu s Davidsonem prohlásíme za objekty toho typu, jako jsou metry či kilogramy – můžeme s těžší připustit, že by něco mohlo být propozicí, aniž by to například mělo negaci, či aniž by to bylo konjugovatelné s jinými propozicemi. To znamená, že tak jako si není možné představit jednotlivinu, která by existovala v časoprostoru, ale nebyla v žádných kauzálních vztazích s jinými jednotlivinami, není si ani možné představit propozici, která by nebyla v žádných logických vztazích s jinými propozicemi.)

Pokud mezi těmito dvěma řády nerozlišujeme, budeme náchylni se dopouštět chyby, které se podle Sellarse historicky dopouštěla většina filosofů hlásících se k empirismu a opírajících se o představu, že poznávajícímu subjektu jsou některé základní či elementární poznatky dány přímo, skrze jeho kauzální interakci s poznávaným světem.²²⁴ Budeme tak náchylni říkat například to, že (i) slunce je důvodem nějakého našeho zrakového vjemu; (ii) tento vjem je důvodem našeho přesvědčení, že slunce svítí (a toto přesvědčení nám tedy je bezprostředně *dáno* prostřednictvím zrakového vnímání); a (iii) toto přesvědčení je pak důvodem dalších přesvědčení (která už ovšem nejsou bezprostřední, protože je musíme z těch daných *vyvozovat*) – například přesvědčení, že slunce není schováno za mraky. Sellars poukazuje na to, že taková představa je podmíněna propojením nepropojitelného – že uvedená cesta od svítícího slunce k přesvědčení, že slunce není schováno za mraky, může vzniknout jedině napojením logického řetězce na řetězec kauzální – a možnost

²²⁴ Viz W. Sellars, *The Myth of the Given: Three Lectures on Empiricism and the Philosophy of Mind* (= *MG*), in: H. Feigl, M. Scriven (vyd.), *The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis* (*Minnesota Studies in the Philosophy of Science I*), Minneapolis 1956.

takového napojení je ze sellarsovského pohledu stejně iluzorní jako možnost navázání skutečného provazu na provaz, který je namalován na nějakém obraze. Jde o to, že slovo „důvod“, které bylo výše v popisu tohoto řetězce užito, bylo užito zásadně zavádějícím způsobem: v (i) je užito ve smyslu *příčiny* (jakožto *kauzálního* pojmu), ve (iii) ve smyslu *odůvodnění* (jakožto *logického* pojmu) a v (ii) pak figuruje jako iluzorní spojník mezi prvkem kauzálního řádu a prvkem řádu logického.²²⁵

Jestliže ale řekneme, že význam není záležitostí jazykového chování jako takového, ale *norem* tohoto chování, nepopíráme tím opět všechno to, na co nás předtím přivedli Quine a Davidson svými úvahami o radikálním překládání a interpretování, totiž to, že význam *nemůže* být dán ničím jiným než „zjevným chováním“? Nečiníme tím opět z významu něco záhadného, o čem nebudeme schopni říci, odkud se to bere? Nikoli – protože normy jazykového chování nespočívají zase v ničem jiném než v (určitém specifickém) jazykovém chování.²²⁶ To, v čem konkrétně spočívají, jsou právě brandomovské normativní přístupy: tedy specifická forma jazykového chování, která je v jistém smyslu jazykem druhého řádu (tj. jazykem zaměřeným na jazyk) a která znamená jisté (často impli-

²²⁵ Viz W. Sellars, *MG*, §3 a Brandomův komentář k témuž (W. Sellars, *Empiricism and the Philosophy of Mind* [přetisk Sellarsova článku *The Myth of the Given ...* s komentářem R. Brandoma], Cambridge [Mass.] 1997). R. Rorty (*ORT*, str. 148–149) poznamenává, že jsou to právě takové pokusy o propojení „povídání o příčinách“ s „povídáním o odůvodňování“, co je jedním z podstatných zdrojů takového spekulativního a sterilního filosofování, jakému by se filosofové dnes už měli vyhnout (a jakému se analytičtí filosofové snažili předejít svým obratem k jazyku). Viz též J. Peregrin, *The „Causal Story“ and the „Justificatory Story“ (= CSJS)*, sborník konference o knize J. McDowella *Mind and World*, Pécs květen 1998 (vyjde).

²²⁶ I po zdůraznění normativity je tedy zachován ‚naturalismus‘, kterým se tento přístup odlišuje od strukturalismu toho druhu, který říká, že struktura je něco ‚nad‘ člověkem i jazykem – něco, čemu jazyk nutně podléhá a co je přitom jazyku transcendentní. Podle našeho pohledu je normativní struktura jazyka prostě stále imanentní strukturou určitého jazykového chování; a z tohoto pohledu tak není o nic problematičtější, než je třeba struktura těla mravence.

citní, a opět jazykové) *hodnocení* prostého užívání jazyka. Mluvní jazyka musí disponovat, jak říká Sellars,²²⁷ nejenom „repertoárem pravidelného jazykového chování, který je jazykem o ne-jazykových záležitostech“, ale i jistým „rozšířeným repertoárem, který je jazykem o jazykových stejně tak jako o ne-jazykových záležitostech“. Musí být schopen „klasifikovat věci do jazykových druhů, a angažovat se v teoretickém i praktickém uvažování o svém jazykovém chování.“

6.6 „Udávání a požadování důvodů“

Konstatování, že pro jazyk je konstitutivní normativita, může ovšem samo o sobě stále ještě více otázek vyvolat než zodpovědět. Jistě ne všechno, co je konstituováno normami či pravidly, je jazykem (viz třeba šachy nebo morálka); jaký druh norem je tedy charakteristický právě pro jazyk? A *proč* je tento druh norem pro jazyk zásadní?

Odpovědi na tyto otázky Sellars naznačil, ale zcela jasně je formuloval až jeho žák Robert Brandom. Podle něj lze jazyk charakterizovat jako *sadu takových nástrojů, která umožňuje provozovat ‚jazykovou hru‘ spočívající v ‚udávání a požadování důvodů‘*. Sellars říká: „Charakterizujeme-li nějakou epizodu nebo nějaký stav jako *vědění*, nepodáváme empirický popis této epizody nebo stavu; umísťujeme ji do logického prostoru důvodů, do prostoru odůvodňování a schopnosti odůvodnit to, co člověk říká“;²²⁸ a je to primárně schopnost vyjádřit to, co může takto fungovat jako důvod, a nikoli schopnost reprezentovat věci, co bychom podle Brandoma měli brát za primární charakteristiku jazyka. Tohle je důvod výsadního postavení pojmu *inference*: inference je (správným) přechodem od odůvodňujícího k odůvodňovanému, a je to tedy něco, co vytváří onen ‚logický‘ prostor, ve kterém se konstituují obsahy. To znamená, že ‚být o něčem‘ znamená ‚zaujímat určité specifické místo v rámci určitého druhu normativních praktik‘.²²⁹

²²⁷ W. Sellars, *MFC*, str. 425.

²²⁸ W. Sellars, *MG*.

²²⁹ To platí jak pro ‚být o‘ ve smyslu prosté smysluplnosti, tak i pro ten smysl ‚být o‘, ve kterém jsou například ‚jména‘ o svých nositelích – pro

Řekli jsme, že ze sellarsovského pohledu je připsání pravdivosti nějaké větě *de facto* připsáním jistého *oprávnění* uživatelů příslušného jazyka. A právě tohle je podle Brandoma klíčem k pochopení povahy jazyka: tvrdit nějakou větu znamená brát na sebe jistý *závazek* (totiž závazek poskytnout v případě potřeby pro tuto větu opodstatnění) a současně nabízet ostatním jisté *oprávnění* (totiž oprávnění tuto větu tvrdit a její případné odůvodnění delegovat toho, kdo se k tomu zavázal). A je to právě struktura normativních praktik, které jsou založeny na pojmech závazku a oprávnění, co podle Brandoma dává vzniknout tomu druhu ‚jazykových her‘, v jejichž kontextu pak hovoříme o pravdě, o vědění, či o intencionalitě.²³⁰

Pro ‚hru‘ spočívající v „*udávání a požadování důvodů*“ je, jak jsme viděli, zásadní inferenční artikulace jazykového obsahu; jak ale zdůrazňuje Brandom, je pro ni navíc zásadní *sociální artikulace*, která vzniká z konfrontace hledisek různých jejích účastníků. Je to totiž až tento druh artikulace, co nám dovoluje vysvětlit takové pojmy, jako je *vědění*. Vědění je totiž charakterizováno jako opodstatněné a pravdivé přesvědčení: to znamená, že připsat někomu vědění toho, co je vyjadřováno nějakým výrokem *V*, znamená (i) připsat mu přesvědčení vyjadřované *V*, (ii) připsat mu schopnost *V* odůvodnit, a navíc (iii) připsat výroku *V* pravdivost. Jinými slovy, připsat někomu vědění *V* znamená tomuto člověku připsat závazek příslušný *V* (totiž závazek v případě potřeby *V* odůvodnit), připsat mu schopnost tomuto závazku dostát (totiž skutečně nějakým odůvodněním *V* disponovat) a současně tento závazek přijmout sám.

tento specifičtější smysl ‚bytí o‘ je pak konstitutivní ta inferenční struktura, která má co dělat s kvantifikací, jak to rozebral Quine.

²³⁰ Podobným směrem se zdá ubírat i analýza významu předložená P. Kofátkem (*Význam a komunikace*, Praha 1998). Na obecné rovině se Kofátko s Brandomem skutečně zcela shoduje (ač se Brandomovo jméno v Kofátkově knize vůbec neobjevuje): říká-li totiž Kofátko, že smysluplné promluvy jsou právě ty akty, které „navozují specifické normativní vztahy mezi účastníky komunikace“ (str. 43), pak je to zjevně v podstatě totéž, co, jak jsme právě řekli, konstatuje Brandom. Podstatný rozdíl se ovšem zdá být v konkretizaci této obecné myšlenky: Kofátko dochází k závěru, že relevantním normativním důsledkem tvrzení, že *p*, je to, že „zavazuje mluvčího k přesvědčení, že *p*“ (str. 41) – avšak *přesvědčení* se nezdá být ničím, k čemu by se člověk mohl smysluplně zavázat.

Podstatná je zde tedy konfrontace perspektivy toho, *komu* se věděni připisuje, s perspektivou toho, *kdo* ho připisuje.²³¹

Tato změna úhlu pohledu, ze kterého se na jazyk díváme, nás ovšem může vést i ke zcela novému způsobu chápání povahy jazyka; a vést nás k novým, a možná překvapivým odpovědím na některé z klíčových otázek, které s tím souvisejí. Postavme otázku po povaze jazyka takto: jazykové projevy, jaké pozoruje radikální překladatel, se mohou jevit jako jistý soubor reakcí na nějaké vnější okolnosti; co ale dělá z nějakého takového souboru reakcí skutečný *jazyk*? Ve světě kolem nás se přece vyskytuje nepřeberně různých druhů reakcí na okolnosti, a drtivě většině z nich bychom jistě *jazyk* neřekli! Stromy se například na jaře zazelenají a na podzim zežloutnou: jistě ale nebudeme říkat, že stromy hovoří jazykem, skládajícím se ze dvou vět, z nichž jednou je zezelenání, a tu můžeme přeložit jako „Je jaro“, a druhou je zežloutnutí, a tu lze přeložit jako „Je podzim“. Otázkou nyní je: co odlišuje jazyk od pouhého souboru reakcí; čím podstatným se výpovědi domorodců liší od zelenání a žloutnutí stromů?

Může se ovšem zdát, že tato otázka je snadno zodpověditelná oním druhem odpovědi, který jsme už v této knize několikrát odmítli: totiž že domorodcovo „gavagai“ je na rozdíl od zezelenání stromů nejenom reakcí na určité okolnosti, ale je *o* těchto okolnostech. Takovou odpověď my nehodláme přijmout prostě proto, že fakt, že „gavagai“ je *o* králíkovi, či že vyjadřuje přesvědčení, že je nablízku králík, je právě tím, co bychom, jak se domníváme, měli vysvětlit. Už v oddíle 4.3 jsem došli k závěru, že intencionalitu, ‚bytí o‘, nechceme brát za hotovou, nevysvětlitelnou věc – že právě ona je tím, co by měla filosofie jazyka především vysvětlovat.

A je to právě sellarsovsko-brandomovský přístup, co nabízí jinou odpověď – odpověď tak radikálně jinou, že se na první pohled může zdát být naprosto scestná. Tou odpovědí je, že reakce domorodců

²³¹ Brandom se tedy shoduje s Wittgensteinem v tom, že jazyk je veskrze společenská záležitost, jejíž existence je *vázána* na určité *společenské* praktiky. Jeho výklad společenského rozměru jazyka je však podstatně hlubší než ten, který bývá někdy za wittgensteinovský vydáván a který S. Blackburn (*SW*, §3.3) nazývá „teorií demokratické harmonie“: totiž než výklad, že jazyk nemůže existovat nezávisle na společenství prostě proto, že pravidla jazyka jsou dána tím, jak tento jazyk užívá většina.

jsou (na rozdíl třeba od reakcí stromů) jazykem proto, že podléhají (určitým) *normám* – že jsou součástí určité praxe, v jejímž rámci její účastníci přijímají ony závazky a získávají ona oprávnění, o nichž jsme hovořili výše; a že je tudíž také lze považovat za *správné* ve smyslu ‚v souladu s normami‘ či ‚porušující normy‘. (V jistém smyslu lze říci, že pojmy *závazku* a *oprávnění* zde nahrazují problematický quinovský pojem *dispozice*.)²³² Stromy nedělají nic ani dobře ani špatně, prostě to dělají tak, jak to dělají.²³³ Fakt, že má nějaký výraz význam, pak můžeme vysvětlovat nikoli nějakým mysteriózním propojením tohoto výrazu s nějakou entitou, ale tím, že má tento výraz funkci v rámci určitých specifických normativních praktik. Mít smysl tedy znamená zaujímat místo v logickém prostoru, který je konstituován normativními pravidly, konkrétně pravidly (široce pojaté) inference.

Tento pohled pak pozoruhodným způsobem propojuje několik dosud nepropojených intuicí o povaze jazyka: Zaprvé objasňuje, proč je pojem jazyka tak úzce spjat s rozumem a racionalitou (viz řecké slovo „logos“, s nímž si nutně lámeme hlavu, zda ho překládat spíše jako „jazyk“ nebo jako „rozum“). Jazyk totiž nejenom je prostředkem, kterým se rozum, v podobě usuzování, projevuje; ale to, že takovým prostředkem je, je pro jazyk přímo *konstitutivní*. Z druhé objasňuje, proč je možné sémantiku propojit s logikou: je-li klíčovou funkcí jazyka „udávání a požadování důvodů“, je význam výrazu primárně určen právě jeho rolí v něm, a protože důvod je ve své podstatě tím, z čeho daný výrok vyplývá, je význam podstatným způsobem určen právě vyplýváním, které je principiálním předmětem logiky.

Dalším důsledkem brandomovské explikace pojmu jazyk je pak vysvětlení Davidsonovy zdánlivě kontroverzní teze, že jazykem nemůže být nic, co by nebylo přeložitelné do *našeho* jazyka (viz §5.4). Je-li jazyk svou podstatou nástroj „udávání a požadování důvodů“, je tím dáno, že něco může být jazykem jedině tehdy, když to má určitou strukturu (to jest strukturu, které my říkáme *logická*),

²³² Problematičnost pojmu *dispozice* obecně rozebírá například S. Kripke (*WRPL*, kap. 2).

²³³ Brandom zde explicitně navazuje na Kanta s jeho rozlišením mezi věcmi, které se prostě řídí pravidly, a konateli, kteří se řídí svým *vědomím* pravidel.

strukturu totožnou se strukturou našeho jazyka. Ptát se, zda by jiný jazyk nemohl mít zcela *jinou* logiku, je pak jako ptát se, zda by nějaké jiné šachy nemohly mít zcela jiná pravidla, než ty naše (zda by se například nemohly hrát na hřišti s míčem): odpovědí je, že pokud by je měly, nebyl by důvod říkat jim šachy.

Musíme ovšem také předejít některým nedorozuměním, které mohou v souvislosti s brandomovskou explikací vzniknout. Je především třeba si uvědomit, že explikujeme-li pojem jazyka takto, myslíme tím *jazyk* v úzkém slova smyslu. Mnohé z toho, čemu se někdy také říká jazyk, by jazykem v tomto smyslu nebylo: tak nebyl by jím ‚jazyk‘ dopravních značek, ‚jazyk‘ včel, ani ‚jazyk‘ z §2 Wittgensteinových *Filosofických zkoumání*. Jazykem bude jediné to, co dovoluje vyjadřování *inferenčně artikulovaných, propozičních obsahů*, to jest obsahů, které existují v *logickém prostoru*. Být tvrzením jazyka v tomto smyslu tedy nutně znamená především být použitelný při zdůvodňování jiných tvrzení a naopak být jinými tvrzeními zdůvodňovatelný, to jest vyplývat z jiných tvrzení a naopak jiná tvrzení implikovat. Není samozřejmě důvod někomu bránit užívat termín „jazyk“ i v širším smyslu (tak jako nikomu nebráníme třeba říkat „armáda“ putujícím mravencům), je však třeba si uvědomit, že pro vysvětlení pojmu významu a pojmu intencionality (tj. ‚bytí o‘) je klíčový právě pojem jazyka v tomto úzkém smyslu.

Jiným nedorozuměním je domněnka, že chápeme-li význam jako záležitost inferencí, omezujeme se tím na vědecký diskurs a pomíjíme tím všechny ostatní formy užívání jazyka, třeba poezii. To je naprostý omyl: význam jako takový se netýká té či oné formy diskursu, význam je tím, co dělá z výrazu výraz a co nás tím opravňuje vůbec o něčem hovořit jako o diskursu. (Je ovšem samozřejmě pravda, že některé výrazy mohou být třeba vědci nebo nějakou jinou skupinou užívány v nějakém specifickém významu – to je ale problémem víceznačnosti slov, který nemá s otázkou, co je to význam a co je to smysluplnost, mnoho společného.) Básníci používají jazyka způsobem jiným než třeba vědci, a obvykle jim nejde o inference; i pro jejich činnost je ale většinou (i když dnes už asi ne vždy) zásadní, že pracují s *jazykem*, s *významuplnými* výrazy, a tyto výrazy se stávají významuplnými díky existenci logického prostoru inferencí, ve kterých figurují. (Dovedeme si samozřejmě představit i takové užívání výrazů, ve kterých o význam skutečně nejde – může-

me si například představit, vypůjčíme-li si příklad od Wittgensteina, že si slovy vytapetujeme pokoj jako ornamenty.) Úvaha, *stává-li se výraz smysluplným skrze inference, pak smysluplně hovoříme, jen když činíme inference*, je v každém případě neopodstatněným zkratem. Bylo by to podobné jako říkat *mají-li peníze svou hodnotu jedině díky směnitelnosti za zboží, pak mají svou hodnotu jedině v chvíli, když za ně něco nakupujeme*.

Donald Davidson ve svém hojně diskutovaném článku o metaforách²³⁴ konstatuje, že neexistuje nic takového jako ‚metaforický význam‘. Metaforicky užití výrazy podle něj nenabývají nějaký nový význam; metaforičnost není záležitost nestandardních významů, ale věci nestandardního užití výrazů se standardním významem. Chápeme-li význam jako záležitost pravidel, znamená metaforické užití jisté *porušení* těchto pravidel.²³⁵ Takové porušení ovšem nemusí být vždy prostě jenom negativní záležitostí – může například naznačit, jaká jiná pravidla by mohla existovat, a může ve svém důsledku třeba vést ke změně pravidel stávajících. (Dovedeme si představit, že právě na tomhle by se mohl zakládat vývoj jazyka a že to je v každém případě to, co činí jazyk ‚živým‘.)²³⁶

Jiným z předpokladů, na který vrhá brandomovská explikace pojmu jazyk nové světlo, je názor, že logika je něčím, co náš jazyk nějak omezuje a z čeho je třeba se vymknout, abychom řekli něco skutečně pozoruhodného. Jako by nás logika nějak svazovala, nutila nás mluvit jistým ‚přízemním‘ způsobem, a my jí museli unikát, kdybychom se nad to chtěli povznést. Jak říká Roland Barthes,²³⁷

²³⁴ D. Davidson, *What Metaphors Mean?*, in: *Critical Inquiry*, 5, 1978, str. 31–47; přetištěno in: *Inquiries*, Oxford 1984, str. 245–264.

²³⁵ To všechno ovšem dává smysl jedině do té míry, do jaké lze vůbec připustit smysluplnou hranici mezi „metaforickým“ a „nemetaphorickým“ – a to není, například ve světle toho, co bylo řečeno v oddíle 1.6, nijak samozřejmé.

²³⁶ Na jiném místě jsem to charakterizoval tak, že „jazyk není ničím jiným než ekvilibriem mezi stabilitou zaručující pokračující porozumění a variabilitou, která z jazyka dělá více než soubor kódů“ (viz J. Peregrin, *DWW*, str. 188).

²³⁷ R. Barthes, *Leçon*, Paris 1978, česky in: *Chvála moudrosti*, Bratislava 1994, str. 84.

„jazyk ... je prostě fašistický“; to znamená, že boj s logikou jazyka je něco jako protifašistický odboj. Barthesův způsob filosofování (a podobně je to i u ostatních francouzských strukturalistů) se zde projevuje jako volání po jakémisi permanentním porušování pravidel (to jest ‚permanentní metaforičnosti‘ ve smyslu oddílu 2.7) – avšak je-li pravda to, co jsme řekli výše, pak takový ‚permanentní odboj‘ proti jazyku nemůže být o mnoho smysluplnější než ‚permanentní odboj‘ šachisty proti pravidlům šachu. Logika je teoretickou artikulací norem, které činí z našeho jazyka jazyk, pravidel, která umožňují to, že mají výrazy tohoto jazyka nějaký obsah. Jak naznačuje už Wittgenstein v *Traktátu*: protože logika zprostředkovává jakoukoli smysluplnost, nemůžeme vlastně myslet (ovšem chápeme-li *myslet* jako *myslet smysluplně*) ne-logicky.

Představme si, že někdo někde na horách vykácí pruh lesa a postaví lyžařský vlek se sjezdovkou. Můžeme samozřejmě říci: tím, že vykácel ten les právě tady a zbudoval tu sjezdovku právě takhle, nás *donutil* lyžovat právě tady a takhle, *donutil* nás omezit se právě na tenhle jediný způsob (i když potenciálně existuje mnoho jiných způsobů). Můžeme to vidět i jako fašismus (a někdy to může dávat i velice srozumitelný smysl – třeba když se nás pak provozovatel vleku snaží z titulu svého výsadního postavení nějakým způsobem ‚znásilňovat‘). To ale zamlžuje fakt, že můžeme také říci: tím, že ten les vykácel a postavil vlek a sjezdovku, nám *umožnil* lyžovat (i když nám umožnil lyžovat právě *tady* a *tímhle* způsobem a nikoli jiným). Akt vymknutí se z nějakých pravidel může být někdy potřebný a důležitý (a může pak vést třeba ke změně těchto pravidel) – to ale neznamená, že pravidla jsou proto zavrženíhodná. Tak jako nemůžeme na šachy ‚vyzrát‘ tím, že budeme porušovat jejich pravidla (protože porušením pravidel prostě přestáváme šachy hrát), nemůžeme ani vyzrát na myšlení či na jazyk tím, že budeme prostě permanentně porušovat jejich pravidla.

6.7 Znovu holismus

Nahlédnutí jazyka jako nástroje „udávání a požadování důvodů“ pak také osvětluje netriviálnost ztotožnění významu výrazu s inferenční rolí tohoto výrazu a akcentuje quinovský holismus. Když jsme řekli, že věta „Toto je králík“ (a tím i slovo „králík“) nabývá

význam především díky přechodům typu ‚svět-jazyk‘, díky tomu, že ji používáme, když je před námi králík, mohlo se zdát, že jenom složitě vyjadřujeme banalitu, že se výrazy „Toto je králík“ a „králík“ vztahují na králíky. Nyní je však patrné, že jazyková role těchto výrazů se *nemůže* omezit na tyto přechody typu svět-jazyk. Je-li jazyk primárně záležitostí praktik „udávání a požadování důvodů“, musí mít tyto výrazy nějakou roli v rámci tohoto „udávání a požadování důvodů“, musí mít své místo v ‚logickém prostoru‘ – musí být použitelné jako *důvody*. Věta „Toto je králík“ by tedy nebyla větou jazyka, kdyby nebyla použitelná jako odůvodnění jiných vět, to jest kdyby z ní jiné věty nevyplývaly. Sémantika této věty je tedy dána nejenom tím, že se tato věta používá v přítomnosti králíků, ale i tím, že z ní vyplývají jiné věty, například „Toto je savec“ či „Toto není slon“. To je tím, co odlišuje *smysluplnou větu* od pouhé *reakce*; co odlišuje člověkovu konstataci „Tohle je králík“ od toho, když pes zavětrá králíka a zašteká. Tohle je to, co činí tu člověkovu reakci, na rozdíl od oné psovy, *konstatacím* něčeho *o králících*.

Vraťme se ke Quinovu pojmu „pozorovací věta“ – pozorovací jsou podle Quina ty věty, které radikální překladatel identifikuje jako první, protože jsou pevně svázány s nějakými typy situací. To často vzbuzuje dojem (někdy podporovaný výroky samotného Quina), že vrstva pozorovacích vět tvoří jakési ‚spodní patro‘ jazyka, které je samostatné a nezávislé na jakýchkoli patrech vyšších. (Netřeba ovšem připomínat, že tohle je zcela v rozporu s Quinovým ‚oficiálním‘ holismem, podle něhož není žádná část jazyka nezávislá na částech ostatních.) To, co jsme právě řekli, ale naznačuje, že tomu tak být nemůže. Nic nemůže být pozorovací *větou*, pokud to není inferenčně provázáno s nepozorovacími částmi jazyka, pokud to nemůže vstupovat do logických spojení a účastnit se procesu „udávání a požadování důvodů“. Proto Brandom konstatuje, že i pozorování věty jsou „inferenčně artikulovány“.

6.8 Shrnutí: Sellarsův a Brandomův strukturalismus

Sellars poukázal na to, že co je konstitutivní sémantice jazyka, je jeho *inferenční artikulace*: výraz podle něj může mít význam jenom tehdy, když se nachází v ‚logickém prostoru důvodů‘. To znamená, že pro určení významu výrazu je zásadní určit jeho inferenční roli:

v některých případech je možné význam s touto inferenční rolí přímo ztotožnit, v jiných je význam navíc dán přechody typu svět-jazyk či jazyk-svět. Konstatoval-li tedy Davidson, že význam je dán ‚pravdivostní‘ strukturou jazyka, poukazuje sellarsovská formulace na to, že tato struktura není dána bezprostředně tím, co je pravdivé (to, zda je výrok „Tohle je králík“ právě teď pravdivý, není určující pro význam tohoto výrazu), ale tím, jak pravdivost některých výroků závisí na pravdivosti jiných výroků (případně na mimojazykové skutečnosti), to jest tím, co z čeho vyplývá.

Brandom pak rozpracoval především Sellarsův názor, že ta struktura jazyka, která je podstatná z hlediska jeho sémantiky, je struktura *normativní*. Ta se bezprostředně netýká toho, co lidé říkají, ale toho, co považují za správná tvrzení; je tedy záležitostí jejich *normativních přístupů*. Tím dal také tomuto druhu strukturalismu v jistém smyslu srozumitelnější obsah: je-li jazyk především prostředkem, který stojí v základě naší ‚hry na udávání a požadování důvodů‘, pak není fakt, že význam výrazu je právě rolí tohoto výrazu v této hře, o nic záhadnější než fakt, že to, že je nějaký dřevěný artefakt pěšcem, je dáno rolí tohoto artefaktu v rámci šachové hry. Naše jazyková hra ‚na udávání a požadování důvodů‘ se ale od her, jako jsou šachy, zásadně liší právě svou komplikovanou *normativní* strukturou: základní ‚tah‘ této hry, tvrzení výroku, je především záležitostí přijetí nějakého *závazku* a vydání určitého *oprávnění*.

Část třetí
SÉMANTICKÁ STRUKTURA JAZYKA
A JEHO VÝRAZŮ

Co nazýváme logickou formou, je tím, co vznikne, když se gramatická forma reviduje tak, aby na ni bylo možné aplikovat efektivní obecné metody zkoumání vzájemné závislosti vět z hlediska jejich pravdivostních hodnot.

Willard Van Orman Quine

Udat logickou formu věty znamená udat její logické místo mezi ostatními větami, popsat ji způsobem, který explicitně determinuje, které věty z ní vyplývají a ze kterých vět vyplývá ona.

Donald Davidson

7. VÝZNAM A INFERENČNÍ ROLE

7.1 Inference

V předchozí kapitole jsme dospěli k závěru, že to, co je klíčové pro sémantiku jazyka, je *inferenční artikulace*. Podívejme se nyní na tuto artikulaci podrobněji; a naznačme, jak může taková artikulace dát vzniknout objektům, jakými jsou významy.

Naše praxe ‚udávání a požadování důvodů‘ je zprostředkovávána tím, že pravdivost některých vět našeho jazyka je dostatečnou zárukou pravdivosti jiných vět – to znamená, že máme-li odůvodnit nějaké tvrzení, můžeme to učinit prostřednictvím jiného tvrzení. Zeptá-li se nás někdo, proč tvrdíme, že ne všichni logici měli zdravý rozum, můžeme odpovědět, že Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese. To je rozumnou odpovědí (to jest rozumným udáním důvodu pro to naše přesvědčení, o které jde) proto, že pravdivost výroku „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ je dostatečnou zárukou pravdivosti výroku „Ne všichni logici měli zdravý rozum“. Jinými slovy, ten druhý výrok lze odvodit – či ‚inferovat‘ – z toho prvního. Pokud o tom někdo pochybuje, můžeme naše odůvodnění dále rozvést: z toho, že Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese, zjevně vyplývá, že Gödel neměl zdravý rozum; a protože Gödel byl logik, vyplývá z tohoto dále, že existoval alespoň jeden logik, který neměl zdravý rozum, a z toho zase zjevně vyplývá, že ne všichni logici měli zdravý rozum.

Inferenční artikulace našeho jazyka tedy obecně spočívá v tom, že pravdivost některých vět je zaručena pravdivostí jiných vět, že některé věty můžeme vyvozovat (‚inferovat‘) z jiných vět. To, že „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ můžeme vyvodit z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“, ovšem platí jenom za předpokladu, že jsou splněny některé podmínky – totiž že Gödel byl

logik, že kdo trpí psychotickou obsesí, nemá zdravý rozum atd. Mohli bychom se takových podmínek nějak zbavit, a dosáhnout odvoditelnosti, která by byla bezpodmínečná? Jistě se ovšem nemůžeme chtít zbavovat těch podmínek, které zaručují, že slova, jež v daném odvození figurují, mají ten význam, který mají; nebylo by však špatné se zbavit podmínek, jež se netýkají významu, ale faktů. Tak v našem případě se asi smíříme s podmínkou vyjadřovanou výrokem „Kdo trpí psychotickou obsesí, nemá zdravý rozum“, protože ta se zdá být prostě věcí významu výrazů „psychotická obsese“ a „zdravý rozum“; zato podmínky vyjadřované výrokem „Gödel byl logik“ bychom se mohli pokusit zbavit – protože ta, jak se zdá, nemá co dělat s významy, ale s fakty. Zbavit se jí můžeme tak, že ji prostě explicitně zahrneme do naší inference: řekneme, že výrok „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ můžeme odvodit z výroku „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a z výroku „Kurt Gödel byl logik“.

Říkejme těm inferencím, které jsou závislé na nějakých faktických předpokladech, *kontextuální* a těm, které nejsou, *absolutní*. Kontextuální inference jsou tedy správně použitelné jenom v některých situacích, absolutní vždy; o absolutních inferencích budeme také hovořit jako o případech *vyplývání*. To znamená, že inference „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ je kontextuální, zatímco inference „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a „Kurt Gödel byl logik“ je absolutní. Jinými slovy: „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ nevyplývá z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“, ale vyplývá z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a „Kurt Gödel byl logik“.

Problém je ovšem v tom, že v přirozeném jazyce nelze vést mezi absolutními a kontextuálními inferencemi skutečně ostrou hranici. Vezměme například inferenci, kterou jsme právě prohlásili za absolutní – je skutečně jednoznačné, že „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ bezpodmínečně vyplývá z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a „Gödel byl logik“? Neplatí tohle jenom za nějakých *dalších* faktických předpokladů? Není tomu například tak, že Gödel v době, kdy trpěl psychotickou obsesí, již nebyl logikem, ale pouze *bývalým* logikem – a není tedy platnost naší inference podmíněna ještě nějakým takovým předpokladem jako „Nikdo nemůže přestat být logikem“ či „Psychotická obsese nemůže učinit

z logika nelogika“? Či je snad tohle součástí významu výrazu „logik“? Je vlastnost *být logikem* ‚persistentní‘ v tom smyslu, že kdo ji jednou má, už o ni nemůže přijít? Nezdá se, že na takové otázky by bylo možné dát nějaké skutečně jednoznačně správné odpovědi.

Uvědomíme-li si ovšem, že inference můžeme formulovat jako výroky, nahlédneme, že hranice mezi kontextuálními a absolutními inferencemi je jenom rubem téže mince, jejímž lícem je hranice mezi analytickými a empirickými výroky, kterou zpochybnil Quine (viz §4.6). Říci, že výrok „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ vyplývá z výroků „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a „Gödel byl logik“, je totiž zjevně totéž jako říci, že věta „Jestliže Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese a jestliže byl logik, pak ne všichni logici měli zdravý rozum“ je analytická. Z druhé strany říci, že „Žádný starý mládenec není ženatý“ (což je Quinův oblíbený případ věty aspirující na status analytického výroku) je analytickou větou, je totéž jako říci, že tato věta vyplývá ‚z ničeho‘ (to jest, že je její pravdivost zaručena bezpodmínečně). Jakýkoli případ vyplývání je tedy možné vyjádřit jako určitý druh analytické pravdy (totiž jako analytickou pravdu tvaru „Jestliže ..., pak ...“), a naopak jakýkoli analytický výrok je možné nahlédnout jako určitý specifický případ vyplývání (totiž vyplývání ‚z ničeho‘) – a vyplývání a analytická pravda jsou tedy dvěma stránkami téže mince. Kdyby bylo možné vést ostrou hranici mezi vyplýváním (absolutní odvoditelností) a pouze kontextuální odvoditelností, bylo by možné vést i hranici mezi analytickou a empirickou pravdivostí a naopak.

Vyplývání a pouhou kontextuální odvoditelnost, stejně tak jako analytičnost a empiričnost, tedy od sebe nemůžeme dokonale oddělit – *pokud ovšem náš jazyk poněkud neidealizujeme*. Avšak právě idealizace, nahrazení jazyka se všemi jeho záludnostmi a neostrostmi nějakým jeho zjednodušeným, idealizovaným modelem, nám může pomoci získat jistý vhled do toho, jak jazyk funguje a co to je význam. (Chceme-li, aby někdo pochopil principy fungování spalovacího motoru nebo třeba parníku, také bývá užitečnější mu předvádět idealizovaný model než skutečný motor nebo skutečnou loď.) Takový model ovšem musí být na jedné straně natolik jednoduchý, aby byl nějakým podstatným způsobem ‚průhlednější‘ než modelovaný jazyk; a na druhé straně natolik podobný jazyku, aby dávalo smysl si ‚za ním‘ skutečný jazyk představovat.

Domníváme se, že jazyky moderní formální logiky je možné vidět právě jako takové idealizované modely jazyka přirozeného, jako modely, které nám mohou pomoci zjednat jistý vhled do jeho sémantiky. Přitom je ovšem třeba mít na paměti skutečnou, funkcionální povahu významu – jinak můžeme vidět vztah mezi přirozeným jazykem a jeho formálními modely zkresleným a zavádějícím způsobem. Jak můžeme formální jazyk s jeho množinovou sémantikou nahlížet jako model jazyka přirozeného, a přitom neopustit chápání významů jako *rolí*, se pokusíme ukázat v následujících oddílech.

7.2 Vyplývání

Idealizace, o jakou se nyní opřeme, tedy spočívá v odhlédnutí od toho, že v přirozeném jazyce obvykle nelze přesně stanovit hranici mezi skutečným vyplýváním a pouhou kontextuální odvoditelností. Budeme tedy bez jakýchkoli výhrad předpokládat, že některé výroky vyplývají z jiných. Vyplývá-li výrok V z výroků V_1, \dots, V_n , budeme to schematicky zapisovat jako

$$V_1, \dots, V_n \Rightarrow V.$$

Tento zápis tedy značí, že V nemůže být nepravdivý, jsou-li V_1, \dots, V_n pravdivé;²³⁸ to jest, že jakmile je správné tvrdit V_1, \dots, V_n , je nutné správné tvrdit i V ; a tudíž že V můžeme odvodit z V_1, \dots, V_n . O konkrétních případech vyplývání, jako je

Gödel byl logik \Rightarrow Někdo byl logik,

budeme hovořit jako o *inferencích*; o typech inferencí, jako je

X byl $P \Rightarrow$ Někdo byl P ,

²³⁸ Takto bývá vyplývání často *definováno* – my však dáváme přednost tomu brát ho za primitivní pojem, a to proto, že dáváme přednost explikaci vyplývání z jeho role v naší praxi ‚udávání a požadování důvodů‘. (Zcela stranou ponecháváme fakt, že o vyplývání lze do jisté míry hovořit i v souvislosti s některými výroky, které nemají pravdivostní hodnoty, například s výroky normativními. Tak například dává smysl říci, že zákaz ‚Neber Fíka do obchodu‘ vyplývá z obecnějšího zákazu ‚Neber psa do obchodu‘. Podrobněji o tom viz P. Kolář, V. Svoboda, *Logika a etika*, Praha 1997.)

jako o *inferenčních* (či *odvozovacích*) *pravidlech*. Tu část inference nebo inferenčního pravidla, která se nachází před znakem \Rightarrow budeme nazývat jeho *antecedentem*, část za \Rightarrow pak jeho *konsekventem*. Výroky, které vyplývají ‚z něho‘ (to jest které tvoří konsekvent platné inference s prázdným antecedentem), jsou nutně (tj. ‚bezpodmínečně‘) pravdivé. Nutně pravdivý výrok tedy můžeme chápat jako zvláštní případ inference, totiž jako inferenci s prázdným antecedentem. Naopak každou platnou inferenci můžeme vyjádřit ve formě nutně pravdivého výroku: Je-li například

Fík je pes, Pes nesmí do obchodu \Rightarrow Fík nesmí do obchodu

platnou inferencí, je

Jestliže je Fík pes a pes nesmí do obchodu, pak Fík nesmí do obchodu

nutně pravdivá věta.²³⁹ Z toho plyne, jak jsme konstatovali již v předchozím oddíle, že vyplyvání a nutná pravda jsou dvěma stránkami téže mince. To také znamená, že přijmout nějaký výrok nebo nějaké výrokové schéma za *axiom* (tj. za nezpochybnitelnou pravdu), a přijmout za nezpochybnitelnou nějakou inferenci či nějaké inferenční pravidlo, jsou dvě věci, které jsou do značné míry zaměnitelné.²⁴⁰

Abychom předešli nedorozumění, učinme následující poznámku. Ve formální logice je obvykle činěn zásadní rozdíl mezi pojmem *vplyvání*, který je klasifikován jako *sémantický*, a pojmem *odvozování* či *dokazování*, který je prohlašován za pojem *syntaktický*. ‚Sémantické‘ pojmy jsou definovány prostřednictvím pojmu prav-

²³⁹ V případě elementární logiky vyjadřuje tuto skutečnost tzv. *dedukční teorém*. Takový teorém však nemusí nutně platit pro každý logický systém – v některém systému totiž například může chybět spojka odpovídající ‚jestliže ... pak‘.

²⁴⁰ Podobně jako je každý nutně pravdivý výrok vlastně speciálním případem inference a jako je naopak každá inference vyjádřitelná jako nutně pravdivý výrok, můžeme přijetí jakéhokoli axiomu vidět jako přijetí nějaké inference (s prázdným antecedentem) a naopak přijetí inference je nahraditelné přijetím příslušného axiomu, ve tvaru kondicionálu ‚jestliže ... pak‘ (za předpokladu existence inferenčního pravidla *modus ponens*, dovolujícího nám z kondicionálu ‚Jestliže A, pak B‘ a z ‚A‘ odvodit ‚B‘).

divosti případně jiných sémantických pojmů (V vyplývá z V_1, \dots, V_n , jestliže V nemůže být nepravdivý, jsou-li V_1, \dots, V_n pravdivé, či jestliže V platí při každé sémantické interpretaci, při které platí V_1, \dots, V_n), zatímco ‚syntaktické‘ pojmy jsou definovány prostřednictvím nějakého souboru ‚přepisovacích‘ pravidel (V je odvoditelný z V_1, \dots, V_n , jestliže ho můžeme dostat jako výsledek transformování V_1, \dots, V_n podle takových a takových pravidel). Gödel pak ukázal, že ve složitějších logických systémech nelze nikdy stanovit odvozovací pravidla tak, aby se odvoditelnost kryla s vyplýváním.²⁴¹

Je však třeba poukázat na jistou dvojznačnost takovéto klasifikace. Chápeme-li totiž odvoditelnost či dokazatelnost jako transformovatelnost podle skutečně *jakéhokoli* souboru pravidel, pak je to pojem, který může být zajímavý nanejvýš z čistě formálního hlediska, a používat termín „odvoditelnost“ je pak vlastně zavádějící. (Uvědomme si, že ‚přepisovacími‘ pravidly jsou například i přepsání výrazu pozpátku nebo vypuštění kteréhokoli jeho znaku atd. – a příslušný pojem ‚odvoditelnosti‘ pak nemá zhora nic společného s logikou či s inferenční strukturou jazyka.) Skutečně logicky relevantní se odvoditelnost zřejmě stává jedině tehdy, když se omezíme na určité specifické, ‚rozumné‘ třídy pravidel, konkrétně na taková pravidla, která *zachovávají pravdivost*. Avšak definujeme-li odvoditelnost jako transformovatelnost podle sady pravidel zachovávajících pravdivost, zřejmě tím tento pojem přestane být ‚syntaktický‘ ve výše uvedeném smyslu. Vidět rozdíl mezi vyplýváním a odvoditelností jako rozdíl mezi sémantikou a syntaxí tedy může být zavádějící: chápeme-li odvoditelnost jako transformovatelnost podle

²⁴¹ V jistě nejpřevratnějším článku, jaký byl v našem století o logice napsán, K. Gödel (*Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I*, in: *Monatshefte für Mathematik und Physik*, 38, 1931, str. 173–198; česky: *O formálně nerozhodnutelných větách v díle Principia Mathematica a příbuzných systémech I*, in: J. Malina, J. Novotný [vyd.], *Kurt Gödel*, Brno 1996.) k nesmírnému překvapení ostatních logiků dokázal, že standardně přijímaná formalizace aritmetiky (to jest nejelementárnější části matematiky) je neúplná v tom smyslu, že ať stanovíme její axiomy jakkoli, vždy bude existovat výrok V tak, že z axiomů nebude odvoditelný ani V , ani $\neg V$. Jedním z důsledků tohoto výsledku je, že v žádném formálním systému s vyjadřovací schopností přesahující elementární logiku nelze ‚syntakticky‘ zachytit vše to, co platí ‚sémanticky‘.

jakékoli soustavy pravidel, pak to sice bude pojem ‚syntaktický‘, ale triviální a nezajímavý; a chápeme-li ji jako transformovatelnost podle pravidel *zachovávajících pravdivost*, pak to zřejmě pojem čistě ‚syntaktický‘ nebude. Faktem ovšem zůstává, že podle Gödelova výsledku nemůžeme prostřednictvím inferenčních pravidel zachytit veškeré vyplývání.

Jaké jsou obecné vlastnosti relace vyplývání? ‚Matematicky‘ můžeme vyplývání zřejmě chápat jako vztah mezi množinami výroků a výroky (a to takový, který má co dělat se zachováváním pravdivosti: jak jsme řekli, výrok V vyplývá z množiny výroků $\{V_1, \dots, V_n\}$ právě tehdy, když nemůže dojít k tomu, aby byly všechny výroky V_1, \dots, V_n pravdivé, a výrok V přitom byl nepravdivý). Zkoumáme-li vlastnosti tohoto vztahu, můžeme konstatovat, že každý výrok zřejmě vyplývá ze sebe sama (přesněji řečeno z jednoprvkové množiny, která obsahuje jenom jej); to jest pro každý výrok V platí

$$V \Rightarrow V. \quad (\Rightarrow 1)$$

Dále je zřejmé, že vyplývá-li V výrok z nějaké množiny výroků, vyplývá i z každého rozšíření této množiny, to znamená, že

$$\text{jestliže } V_1, \dots, V_n \Rightarrow V, \text{ pak } V_1, \dots, V_n, V_{n+1} \Rightarrow V. \quad (\Rightarrow 2)$$

A je též zřejmé, že vyplývá-li V z nějaké množiny výroků a vyplývají-li všechny prvky této množiny z jiné množiny výroků, pak V vyplývá i z této poslední množiny, to jest

$$\text{jestliže } V_1, \dots, V_n \Rightarrow V \text{ a pro každé } i \text{ od } 1 \text{ do } n \text{ platí } V_1', \dots, V_m' \Rightarrow V_i, \text{ pak } V_1', \dots, V_m' \Rightarrow V. \quad (\Rightarrow 3)$$

To, že je pojem vyplývání klíčem k ostatním logickým pojmům, dokládá i fakt, že pojmy jako *konjunkce*, *disjunkce* či *negace* můžeme definovat čistě jako jisté *strukturální charakteristiky relace vyplývání*. Tak konjunkcí dvou výroků V_1 a V_2 nazveme takový výrok, ze kterého vyplývá jak V_1 , tak V_2 , a který má navíc tu vlastnost, že vyplývá z každého jiného výroku, ze kterého vyplývá V_1 i V_2 . (V algebraické terminologii bychom pak mohli říci, že konjunkce je *infimum*.) Žádný výrok, který by byl podle této definice konjunkcí, samozřejmě obecně v jazyce nemusí

²⁴² Existují ovšem i logiky, jež některé z těchto charakteristik vyplývání odmítají (tak například tzv. *relevantní logika* odmítá $(\Rightarrow 2)$). Pak je ovšem třeba se zamyslet nad tím, do jaké míry je pojem, který tyto logiky zachycují, rozumné stále vidět jako *vyplývání*, a notabene do jaké míry je rozumné je ještě vidět jako *logiky*.

existovat nebo takových výroků může existovat více (pak jsou však všechny logicky ekvivalentní). Podobně disjunkcí V_1 a V_2 nazveme takový výrok, který vyplývá jak z V_1 , tak i z V_2 , a pro který navíc platí, že z něj vyplývá každý jiný výrok, který vyplývá jak z V_1 , tak i z V_2 (algebraicky je to *supremum*). Podobně je to s ostatními logickými operátory.²⁴³ ‚Logické‘ výrazivo přirozeného jazyka pak můžeme vidět jako nástroj činění těchto implicitních strukturálních charakteristik inferenční struktury explicitními.²⁴⁴

7.3 Význam jako ‚zhmotnění‘ inferenční role

Jaká je nyní faktická inferenční struktura jazyka a jak se z ní může zrodit něco takového jako význam? Jak je možné uchopit inferenční roli výrazu jako nějaký objekt spojený s tímto výrazem?

Začněme triviálním příkladem, kterého jsme se už několikrát dotkli. Vezměme spojku „a“. Zvládnout nejzákladnější funkci této spojky, porozumět jí, znamená především pochopit, že souvětí tvořené dvojicí vět spojených pomocí „a“ je v typickém případě správně tvrditelné právě tehdy, když jsou správně tvrditelné obě spojované věty. To znamená, že jsou-li V_1 a V_2 výroky a je-li V_1 a V_2 výrokem, který vznikne jejich spojením spojkou „a“, pak V_1 a V_2 vyplývá z V_1 spolu s V_2 , a naopak z V_1 a V_2 vyplývá samostatně jak V_1 , tak V_2 . Nahradíme-li tedy spojku „a“ symbolem „ \wedge “ (abychom tím dali najevo, že se omezujeme jenom na tuto základní funkci spojky „a“ – ta totiž jistě fakticky funguje i jinými způsoby), můžeme tedy psát:

$$V_1, V_2 \Rightarrow V_1 \wedge V_2 \quad (\wedge 1)$$

$$V_1 \wedge V_2 \Rightarrow V_1 \quad (\wedge 2)$$

$$V_1 \wedge V_2 \Rightarrow V_2 \quad (\wedge 3)$$

Jsou to zjevně tato tři inferenční pravidla, která zcela charakterizují onu základní funkci „a“, a tedy význam spojky „a“.

Říkáme-li, že spojka „ \wedge “ je charakterizována těmito třemi pravidly, neříkáme tím, že by nebylo možné uvažovat i o dalších inferenčních pravidlech, ve kterých by „ \wedge “ figurovala – třeba $(V_1 \wedge V_2) \wedge V_3 \Rightarrow V_2$.

²⁴³ Viz A. Koslow, *A Structuralist Theory of Logic*, Cambridge 1992.

²⁴⁴ To mimo jiné opodstatňuje chápání tohoto výraziva jako prostředku explicitace implicitní inferenční artikulace, jaké prosazuje R. Brandom, *MIE*.

7.3 Význam jako ‚zhotnění‘ inferenční role

Říkáme tím, že taková další pravidla jsou už odvoditelná z našich tří – to, že platí $(V_1 \wedge V_2) \wedge V_3 \Rightarrow V_2$, je například zřejmým důsledkem (\wedge) , $(\wedge 3)$ a (\Rightarrow) . Podle $(\wedge 2)$ totiž zjevně platí $(V_1 \wedge V_2) \wedge V_3 \Rightarrow V_1 \wedge V_2$, podle $(\wedge 3)$ platí $V_1 \wedge V_2 \Rightarrow V_2$, a (\Rightarrow) nám dovoluje tyto dvě instance spojit v $(V_1 \wedge V_2) \wedge V_3 \Rightarrow V_2$.

Vzhledem k tomu, že vyplývání je věcí zachovávání pravdivosti, můžeme $(\wedge 1)$, $(\wedge 2)$ a $(\wedge 3)$ zřejmě převést do následujícího tvaru:

jsou-li V_1 a V_2 pravdivé, je $V_1 \wedge V_2$ pravdivý ($\wedge 1'$)

je-li $V_1 \wedge V_2$ pravdivý, je V_1 pravdivý ($\wedge 2'$)

je-li $V_1 \wedge V_2$ pravdivý, je V_2 pravdivý ($\wedge 3'$)

Druhé a třetí z těchto pravidel ovšem zřejmě můžeme ekvivalentně formulovat i následujícím způsobem:

je-li V_1 nepravdivý, je $V_1 \wedge V_2$ nepravdivý ($\wedge 2''$)

je-li V_2 nepravdivý, je $V_1 \wedge V_2$ nepravdivý ($\wedge 3''$)

V této podobě můžeme uvedená inferenční pravidla vidět jako stanovení toho, jakou pravdivostní hodnotu bude mít výrok $V_1 \wedge V_2$ pro všechny možné pravdivostní hodnoty výroků V_1 a V_2 . $(\wedge 1')$ říká, že jsou-li V_1 a V_2 oba pravdivé (čili, jak budeme také říkat, mají-li pravdivostní hodnotu PRAVDA, či zkráceně P), je pravdivý (tj. má hodnotu P) i $V_1 \wedge V_2$. $(\wedge 2'')$ a $(\wedge 3'')$ pak říkají, že jakmile je alespoň jeden z V_1 a V_2 nepravdivý (má hodnotu NEPRAVDA, N), je nutně nepravdivý (má hodnotu N) i $V_1 \wedge V_2$. To si můžeme také shrnout do následující obvyklé tabulky:

V_1	V_2	$V_1 \wedge V_2$
P	P	P
P	N	N
N	P	N
N	N	N

Tato tabulka pak zase může být nahlédnuta jako definice jisté funkce (v matematickém slova smyslu) příslušející symbolu „ \wedge “: funkce, která každé dvojici pravdivostních hodnot přiřadí nějakou pravdivostní hodnotu. A máme-li najít nějaký objekt, který by fungování, čili inferenční roli „ \wedge “, ‚zhotnil‘, pak se zřejmě nabízí právě tato funkce: funkce, která má za argumenty dvojice pravdivostních hodnot, za hodnoty pravdivostní hodnoty, a která přiřazuje dvěma pravdivostním hodnotám hodnotu P právě tehdy, když to

jsou P a P. Funkce je totiž v rámci moderní matematiky explikovatelná jako objekt, jako určitá množina, totiž jako určitá množina uspořádaných dvojic. (V našem konkrétním případě by to byla množina $\{ \langle \langle P, P \rangle, P \rangle, \langle \langle N, P \rangle, N \rangle, \langle \langle P, N \rangle, N \rangle, \langle \langle N, N \rangle, N \rangle \}$.) A protože množiny se zdají být, jak jsme už poznamenali, moderním prostředkem uchopení právě toho, čemu se tradičně říkalo abstraktní objekty, dostáváme tímto krokem skutečnou explikaci významu výrazu „ \wedge “ a tím i „a“. Tímto způsobem může být fungování výrazu charakterizováno inferenčními pravidly a ‚obsah‘ těchto inferenčních pravidel může být ‚zabaleno‘ do (množinového) objektu, který tak může být nahlédnut jako význam příslušného výrazu.²⁴⁵

Tento příklad je ovšem velice jednoduchý a je možné pochybovat, zda by se nám něco podobného mohlo podařit i v případě výrazů jiných typů, než je „a“. Uvažme například výraz „králík“. Jaká je jeho inferenční role a jak by se nám tu mohlo podařit ‚zabalit‘ do objektu? Znat význam slova „králík“ zřejmě znamená umět užívat výroky jako „Tohle je králík“ ve správných situacích, tj. vědět, že

²⁴⁵ A. N. Prior ve svém hojně diskutovaném článku (*Roundabout Inference Ticket*, in: *Analysis*, 21, 1960–1961, str. 38–39) argumentuje, že význam logického operátoru *nemůže* být ustanoven prostřednictvím ustanovení příslušných inferenčních pravidel, ale jedině ustanovením objektu (v typickém případě pravdivostní funkce), který má být tímto operátorem reprezentován. Jeho argumentace se opírá o fakt, že prostřednictvím inferenčních pravidel by bylo možné zavést i ‚operátor‘, který by automaticky učinil celý příslušný jazyk sporným. (Představme si totiž ‚operátor‘ TONK, který by se řídil následujícími dvěma inferenčními pravidly: $V_1 \Rightarrow V_1 \text{ TONK } V_2$ a $V_1 \text{ TONK } V_2 \Rightarrow V_2$. Přidáním tohoto operátoru k jakémukoli jazyku by zřejmě způsobilo, že by v tomto jazyce cokoli vyplývalo z čehokoli, tedy mimo jiné by například z kteréhokoli výroku vyplývala jeho vlastní negace.) Tento příklad však ukazuje jenom to, že ne každá sada inferenčních pravidel je smysluplně nahlédnutelná jako ustanovení významu daného operátoru – nikoli to, že by takové ustanovení nebylo vůbec možné. (To, že například uvedená pravidla $(\wedge 1)$ – $(\wedge 3)$ jednoznačně určují význam operátoru \wedge , se zdá být těžko zpochybnitelné.) Co ovšem Priorův příklad skutečně ukazuje, je to, že je tu netriviální otázka charakterizace toho, co lze a co nelze brát za správnou inferenční definici významu operátoru. Odpovědi na tuto otázku se zabývá například N. Belnap (*Tonk, Plonk and Plink*, in: *Analysis*, 22, 1962, str. 130–134) či A. Koslow (cit. d., §I.4).

tento výrok je pravdivý v situaci, ve které se ukazuje na králíka a nikoli v té, ve které se ukazuje třeba na psa či na vodovodní kohoutek. To jsou ovšem ony praktické přechody typu svět-jazyk, o nichž jsme v předcházející kapitole řekli, že si je sémantická *teorie* nemůžeme klást za cíl zachytit (viz §6.4). Znat význam slova „králík“ ale znamená také znát některé inference, v nichž figurují věty, které toto slovo obsahují, například:

X je králík $\Rightarrow X$ je savec

X je králík $\Rightarrow X$ není slon

Tady se ovšem na první pohled nenabízí žádný objekt, jehož prostřednictvím bychom mohli tuto inferenční roli slova „králík“ zachytit – to ovšem neznamená, že k nějakému nápadu nemůžeme dospět v důsledku hlubšího rozboru.

7.4 Modelování významu versus ontologicko-sémiotické chápání jazyka

Nyní jsme ovšem, jak se zdá, dospěli k jakémusi smíření našeho ‚strukturalistického‘ přístupu k sémantice s přístupem, který jsme v kapitole 1 nazvali *ontologicko-sémiotickým*, to jest s přístupem, podle kterého jsou významy abstraktní objekty. I my jsme totiž nyní dospěli k vykládání významů jako abstraktních objektů. Znamená to tedy, že se nám ontologicko-sémiotické pojetí významu, které jsme vyhodili dveřmi, prostě vrátilo oknem, a že se tedy naše odmítnutí tohoto přístupu ukázalo být neopodstatněným?

Ne tak docela. Mezi naším ‚strukturalistickým‘ a ontologicko-sémiotickým pohledem na jazyk totiž stále existuje neopodstatný rozdíl: my totiž netvrdíme, že významy *jsou* abstraktní objekty, tvrdíme, že *mohou být vykládány* – či lépe vyjádřeno: *modelovány* – jako abstraktní objekty. Z našeho pohledu je to, co předkládají teorie prohlašující významy za abstraktní (obvykle ‚matematické‘) objekty (jakými se budeme zabývat ve zbytku této kapitoly) jenom názornými a idealizovanými modely jazyka. Vyvstává-li tedy například otázka, je-li významem nějakého výrazu skutečně ten abstraktní objekt, jaký mu nějaká teorie přiřazuje, vede z našeho pohledu cesta k odpovědi ne skrze pátrání po nějakých ‚křtinách‘ či nějaké ‚sémiosis‘, v jejichž rámci došlo ke spojení výrazu s významem, ale

ke zkoumání inferenční role tohoto výrazu a k posuzování, může-li být tato role uvedeným objektem rozumně modelována.²⁴⁶

Názorně můžeme tento rozdíl ilustrovat na příkladu ze zcela jiné oblasti, z fyziky. Vezměme si tzv. Bohrovův model atomu, podle kterého se atom skládá z jádra, kolem něhož krouží po jednotlivých drahách elektrony takovým způsobem, jakým krouží po oběžných drahách kolem Slunce planety. Bohrova konstrukce byla některými fyziky krátce přijímána jako možné přímé zobrazení toho, jak to uvnitř atomu vypadá, protože atomy se v některých ohledech skutečně chovaly tak, jak by z této představy vyplývalo. Brzy se však ukázalo, že situace je mnohem složitější a že tato konstrukce není v souladu s tím, jak se atomy chovají v některých jiných ohledech. Bohrova konstrukce však z fyziky nezmizela – nyní už ale není brána jako přímé zobrazení vnitřku atomu, ale jako idealizované znázornění situace, která je ve skutečnosti mnohem složitější; jedním slovem je brána jako *model*. A důvodem, proč má takový model ve fyzice stále své místo, je to, že nám neobyčejně názorným způsobem pomáhá pochopit ty aspekty chování atomu, které jsou s ním v souladu.²⁴⁷

Náš ‚strukturalistický‘ názor na jazyk a na vykládání významů jakožto objektů je nyní analogický tomuto post-bohrovskému názoru na povahu atomů a na jejich výkladu prostřednictvím Bohrova modelu: je to podle nás velice užitečná věc, která nám může pomoci sémantiku jazyka skutečně *chápat*; je to nicméně pouhý *model*. Vidění vnitřku atomu prismatem Bohrova modelu je bezesporu užitečné – avšak *po určitém mez*. Jakmile začneme tento model brát *příliš* doslova, povede nás to nutně ke zkresleným představám o povaze atomu. A podobně by nás podle našeho názoru vedlo ke zkres-

²⁴⁶ Viz J. Peregrin, *Linguistics and Philosophy*, in: *Theoretical Linguistics*, 24, 1998.

²⁴⁷ Takovýto druh modelování souvisí s pojmem *explikace* ve specifickém smyslu zavedeném R. Carnapem (*Meaning and Necessity*, Chicago 1957, §2) a W. V. O. Quinem (*WO*, str. 258–259), charakterizovaný výše v pozn. 96. Aplikován na termín „význam“, vede tento přístup k takovému postupu, jehož plán načrtnul D. Lewis (*General Semantics*, in: D. Davidson, G. Harman [vyd.], *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972, str. 173) následujícím (poněkud aforistickým) způsobem: „Abychom mohli říci, co význam *je*, musíme se nejprve ptát, co význam *dělá*, a pak najít něco, co právě tohle dělá.“

lené představě o povaze jazyka, kdybychom začali chápat doslova sémantické modely toho druhu, jaké se nyní chystáme budovat.²⁴⁸

Tichý konstatuje, že jazyk je *kód* – že výrazy jsou nástroji, kterými si zakódováváme věci, o kterých chceme mluvit.²⁴⁹ Názor, který zde hájíme, je ten, že jazyk doslova kódem není (podrobně jsem Tichého stanovisko kritizoval jinde).²⁵⁰ Faktem ovšem je, že jazyk je mnohdy užitečné jako kód vidět (tak jako je atom mnohdy užitečné vidět jako jádro, kolem kterého krouží družice-elektrony); a my se v následujících oddílech pokusíme dobrat toho, jakými druhy objektů významy z tohoto pohledu mohou být. Přitom si ovšem musíme uvědomit jeden podstatný důsledek našeho postoje, který jej zásadním způsobem odlišuje od postoje ontologicko-sémiotického, jaký zastává Tichý: z našeho pohledu totiž neexistuje žádná *jediná správná* sémantika – tak jako neexistuje žádný jediný správný model atomu (či jediný správný plánec neznámého města). Existují samozřejmě lepší a horší modely a existují i modely zcela nepřijatelné – nic ale nevylučuje možnost existence dvou či více podstatně odlišných modelů, které mohou být pro pochopení sémantiky jazyka užitečné přibližně stejnou měrou.

²⁴⁸ Není ale náš spor s ontologicko-sémiotickým pojetím pouze terminologický? Představme si, že by nám někdo říkal: „Ve skutečnosti neexistuje žádný Pražský hrad. Co skutečně existuje, jsou určitým způsobem uspořádané cihly (a jiné materiály) – Pražský hrad je jenom námi vynalezená hypostatická entita, kterou toto uspořádání zachycujeme či ‚modelujeme‘“. – Jistě bychom mu namítli: „Ale Pražský hrad prostě *je* právě těmi uspořádanými cihlami – není to žádná abstraktní entita, která by existovala vedle toho.“ A říkáme-li tedy: „Ve skutečnosti neexistují žádné významy; co skutečně existuje jsou pouze jazykové praktiky mluvčích, a objektivně chápaná sémantika tak představuje jenom model určitých aspektů těchto praktik“, nemůže nám někdo analogicky namítnout: „Ale významy prostě *jsou* těmito aspekty příslušných praktik“? Na to je třeba odpovědět dvě věci. Zaprvé, říká-li někdo, že ‚mít takový a takový význam‘ znamená ‚tak a tak fungovat v rámci praktik uživatelů jazyka‘, nezastává pojetí, které jsme nazvali ontologicko-sémiotickým. Zadruhé, v modelování významu, o kterém hovoříme, je vždy přítomen onen prvek idealizace, o kterém jsme hovořili v oddíle 7.1 a který činí ze sémantických modelů *modely* v právě tom slova smyslu, v jakém je modelem Bohrův model atomu.

²⁴⁹ P. Tichý, *The Scandal of Linguistic*.

²⁵⁰ Viz J. Peregrin, *Is Language a Code?*

V následujících oddílech tedy rozebereme některé základní typy inferenčních vzorců přirozeného jazyka a ukážeme, jak nás jejich teoretické zachycení může vést k různým formálním modelům významu. Začneme od jednoduchého modelu, který vychází z inferenčních pravidel charakterizujících ‚logické‘ výrazy typu „a“ či „nebo“ (a který kromě významů těchto výrazů explikuje už jenom význam výroků, a to způsobem, který není možné brát příliš vážně), a od něj budeme postupovat skrze přibírání dalších, komplikovanějších inferenčních vzorců k modelům dokonalejším.²⁵¹

7.5 Extenzionální model významu

Podobně jako jsme na základě zkoumání inferenční role spojky „a“ zavedli idealizovanou verzi této spojky, „ \wedge “, a té přiřadili příslušnou pravdivostní funkci, můžeme zkoumáním inferenčních rolí dalších základních složek našeho jazyka dospět k dalším obvyklým logickým konstantám, jako jsou například disjunkce, „ \vee “ či negace, „ \neg “.

Schematizujeme-li spojku „nebo“ jako „ \vee “, bude zřejmě namíste přijmout následující dvě inference:

$$V_1 \Rightarrow V_1 \vee V_2 \quad (\vee 1)$$

$$V_2 \Rightarrow V_1 \vee V_2 \quad (\vee 2)$$

Z nich očividně vyplývá, že jakmile je pravdivý alespoň jeden z výroků V_1 a V_2 , musí být pravdivý i $V_1 \vee V_2$. Tato dvě inferenční pravidla nám tedy stanoví první tři řádky příslušné pravdivostní tabulky. Jak je to ovšem s řádkem posledním – to jest jak je to v případě, že jsou V_1 i V_2 nepravdivé? Každý asi tuší, že pak by měl být nepravdivý i $V_1 \vee V_2$; jak je ale tohle dáno inferenčním fungováním $V_1 \vee V_2$?

Jedna ze základních funkcí vět se (souřadným) „nebo“ v přirozeném jazyce je zřejmě dána faktem, že vyplývá-li V_3 jak z V_1 , tak z V_2 , pak můžeme V_3 tvrdit, jakmile víme, že je pravdivý alespoň jeden z V_1 a V_2 , i když třeba nevíme který – a právě tuto situaci vyjadřujeme výrokem $V_1 \vee V_2$. To znamená, že jestliže $(V_1 \Rightarrow V_3)$ a $(V_2 \Rightarrow V_3)$ a jestliže $V_1 \vee V_2$, pak nutně V_3 . Jinými slovy platí

$$\text{jestliže } (V_1 \Rightarrow V_3) \text{ a } (V_2 \Rightarrow V_3), \text{ pak } (V_1 \vee V_2 \Rightarrow V_3). \quad (\vee 3)$$

²⁵¹ Po technické stránce jsem jednotlivé uváděné modely podrobněji rozebral na jiném místě (viz *ÚTS*).

(Tohle už ovšem není inferenční pravidlo toho typu, o jakém jsme hovořili dosud, protože nekonstatuje odvoditelnost výroku z výroků, ale inference z inferencí – jde tedy o inferenční pravidlo ‚druhého řádu‘, odvozující inferenční pravidlo ze dvou jiných inferenčních pravidel.) Je nicméně zřejmé, že toto pravidlo ukazuje, že jsou-li V_1 i V_2 nepravdivé, měl by být nepravdivý i $V_1 \vee V_2$. Předpokládejme totiž, že by tomu tak nebylo, to jest že by byl v tomto případě $V_1 \vee V_2$ pravdivý. Pak by byl podle (\vee 3) za předpokladu nepravdivosti V_1 a V_2 pravdivý každý výrok, který vyplývá jak z V_1 , tak z V_2 . To znamená, že by nepravdivost V_1 a V_2 nutně znamenala pravdivost všeho, co vyplývá z obou těchto výroků – a to by bylo jistě absurdní.

Tabulkou zachycující funkci příslušnou „ \vee “ tedy je

V_1	V_2	$V_1 \vee V_2$
P	P	P
P	N	P
N	P	P
N	N	N

Vezměme nyní negaci, „ \neg “, to jest to, co je v přirozeném jazyce v nejjednodušším případě vyjádřeno gramatickou konstrukcí s částicí „ne-“. Jaké je inferenční chování tohoto výrazu? Zřejmě platí, že výrok nemůže být pravdivý současně se svou negací, to jest, vyjádřeno inferenčně, že z pravdivosti výroku a jeho negace by bylo možné odvodit naprosto cokoli, včetně zjevných nepravd. To můžeme zapsat následujícím způsobem:

$$V_1, \neg V_1 \Rightarrow V_2 \quad (\neg 1)$$

Protože za V_2 můžeme dosadit jakýkoli výrok, a tudíž i výrok nepravdivý, může taková inference platit jedině v případě, když z výroků V_1 , $\neg V_1$ bude vždy alespoň jediný nepravdivý. To znamená, že funkce příslušná negaci musí přiřazovat hodnotě P hodnotu N.

Jaké inferenční pravidlo nám řekne, co bude tato funkce přiřazovat hodnotě N? Máme-li již zafixováno inferenční chování disjunkce, můžeme si například všimnout, že $V \vee \neg V$ můžeme odvodit z prázdné množiny (to jest, že tento výrok platí bezpodmínečně, nutně).²⁵²

$$\Rightarrow V \vee \neg V \quad (\neg 2)$$

²⁵² Tohle je samozřejmě opět zjednodušení: je přinejmenším diskutabilní, zda není třeba chápat některé výroky přirozeného jazyka jako ani pravdivé, ani nepravdivé – a v takovém případě by ($\neg 2$) zřejmě *neplatilo*.

7. Význam a inferenční role

Toto pravidlo zřejmě znamená, že funkce, kterou „ \neg “ reprezentuje, musí hodnotě N přiřazovat hodnotu P: aby byl totiž výrok $V \vee \neg V$ vždy pravdivý, musí zřejmě platit, že je-li V nepravdivý, musí pravdivost $V \vee \neg V$ zachraňovat svou pravdivostí $\neg V$. Význam „ \neg “ tak můžeme reprezentovat dobře známou pravdivostní tabulkou:

V	$\neg V$
P	N
N	P

Takovým způsobem získáme prostřednictvím rozboru charakteristických inferenčních pravidel něco jako význam jazykových výrazů „a“, „nebo“ a „ne-“, přesněji řečeno jejich zjednodušených ‚modelů‘ „ \wedge “, „ \vee “ a „ \neg “. (Uvedli jsme jeden z možných výčtů charakteristických inferenčních pravidel, výčet, který není z čistě logického hlediska tím nejlepším, který se nám ale z našeho hlediska jeví jako nejprůhlednější.)²⁵³

Nyní se ovšem nabízí cesta, jak takovéto ‚modely‘ těchto tří výrazů doplnit na jistý velice primitivní ‚model‘ celého jazyka: Slovník takového modelu jazyka by se skládal ze tří uvedených symbolů, kterým budeme říkat *logické operátory*, plus nějaké množiny symbolů V_1, V_2, V_3, \dots představujících výroky; a jeho gramatika by byla dána možností vytváření výroků z výroků pomocí operátorů: pro jakékoli výroky V_1 a V_2 jsou výroky $\neg V_1, V_1 \wedge V_2$ a $V_1 \vee V_2$.

Jak by to bylo s ‚významy‘ výrazů tohoto primitivního modelu jazyka, to jest s množinovými objekty, kterými tyto výrazy opatříme jako jejich ‚denotáty‘? Denotáty symbolů „ \wedge “, „ \vee “ a „ \neg “ zřejmě budou příslušné pravdivostní funkce; co by ale mělo být denotáty výroků? Výroky mají ve výše uvedených inferenčních pravidlech role pouhých statistů – z hlediska svých rolí v těchto inferencích jsou totiž zjevně rovnocenné. Všechna uvažovaná inferenční pravidla se totiž týkají všech výroků bez výjimky (symboly V_1, V_2, \dots v nich můžeme nahrazovat *jakýmkoli* výroky – na rozdíl od takových pravidel jako „ X je králík“ \Rightarrow „ X není slon“, které neplatí pro jakékoli výroky, ale jenom pro výroky s uvedenými přísudky), takže příslušné inferenční role *všech* výrokových symbolů jsou vlastně

²⁵³ Podrobný rozbor inferenčních charakterizací logických operátorů je možné najít především v knihách zabývajících se tzv. přirozenou dedukcí – viz. např. D. Prawitz, *Natural Deduction*, Stockholm 1965.

nerozlišitelné, totožné. Měli bychom tedy všem výročkům přiřadit *tentýž* denotát?

V předchozích kapitolách jsme ovšem o významu kromě toho, že má co dělat s inferencemi řekli i některé další obecné věci. Především jsme konstatovali, že význam je charakterizován *principem kompozicionality*; to jest že význam složeného výrazu je vždy dán významy jeho částí. Jak je tomu z tohoto hlediska s denotáty výrazů toho typu, o kterých nyní uvažujeme, to jest výrazů, jako je $V_1 \wedge V_2$? Princip kompozicionality říká, že význam složeného výrazu musí být ‚spočítatelný‘ z významů jeho částí – to znamená, že například denotát výroku $V_1 \wedge V_2$, který označíme $\|V_1 \wedge V_2\|$, by měl být ‚spočítatelný‘ z denotátů částí tohoto výroku, to jest z $\|V_1\|$, $\|\wedge\|$ a $\|V_2\|$. Prohlásíme-li za denotát \wedge výše uvedenou pravdivostní funkci, pak princip kompozicionality by jistě platil, i kdyby měly všechny výroky jeden a tentýž denotát (kdybychom tento společný denotát všech výroků označili symbolem \otimes , byl by ‚výpočet‘ denotátu složeného výroku z denotátů jeho částí dán triviálním algoritmem, který by dal vždy výsledek \otimes , bez ohledu na vstupní hodnoty). Nabízí se však i mnohem elegantnější model, ke kterému by vedlo ztotožnění denotátu výroku s jeho pravdivostní hodnotou: denotát výroku $V_1 \wedge V_2$ (to jest jeho pravdivostní hodnota) by se pak spočítal jako výsledek aplikace denotátu \wedge na denotáty (pravdivostní hodnoty) V_1 a V_2 , to jest jako $\|\wedge\|(\|V_1\|, \|V_2\|)$. K tomu, abychom nezotožňovali denotáty pravdivých a nepravdivých výroků, nás navíc může vést princip, který se zdá význam charakterizovat stejně obecně jako princip kompozicionality a který jsem jinde nazval principem *verifundace*:²⁵⁴ Dva výroky, které mají různou pravdivostní hodnotu, nemohou mít stejný význam. Výročkům s různými pravdivostními hodnotami tedy, jak se zdá, nemůžeme přiřadit totožné denotáty, chceme-li respektovat byť i jen ty nejelementárnější sémantické intuice. O dvou výročích, z nichž jeden je pravdivý a druhý nepravdivý, by totiž bylo skutečně absurdní tvrdit, že říkají totéž.

Ztotožněme tedy denotát výroku s jeho pravdivostní hodnotou. (Ani tak jistě nezískáme model, který by mohl být brán vážně z hlediska explikace významu výroků, protože tvrdit, že všechny prav-

²⁵⁴ Viz J. Peregrin, *Interpreting Formal Logic*, in: *Erkenntnis*, 40, 1994, str. 5–20.

divé výroky mají stejný význam, bychom jistě nechtěli; tento model však alespoň nebude v přímém rozporu s těmi nejobecnějšími sémantickými principy, které jsme právě formulovali, a mohl by být dobrý k osvětlení fungování oněch operátorů, jejichž inferenční roli jsme právě identifikovali.) Ztotožnění denotátu výroku s jeho pravdivostní hodnotou vede k modelu, který je velice „šikovný“ v tom, že je v něm denotát každého složeného výroku jednoduše vypočitatelný aplikováním denotátu operátoru tohoto výroku na denotáty výroků, které tento operátor spojuje. Platí totiž:

$$\begin{aligned} \|\neg V\| &= \|\neg\|(\|V\|) \\ \|V_1 \wedge V_2\| &= \|\wedge\|(\|V_1\|, \|V_2\|) \\ \|V_1 \vee V_2\| &= \|\vee\|(\|V_1\|, \|V_2\|) \end{aligned}$$

V rámci tohoto modelu tedy můžeme denotát každého složeného výroku „spočítat“ z denotátů jeho částí – a to navíc velice jednoduše, prostě aplikováním denotátu jedné z těchto částí na denotáty těch ostatních. Takto interpretovaný formální jazyk je pak tím, co se obvykle nazývá *klasickým výrokovým počtem*.

Takový logický systém, jako je klasický výrokový počet, můžeme definovat ekvivalentně buď „sémanticky“, nebo „axiomaticky“. Sémantické vymezení spočívá v zafixování interpretace těch slov příslušného jazyka, které jsou brány jako „logické“ – v tomto konkrétním případě logických operátorů, tak jak jsme to právě udělali. Axiomatické vymezení spočívá v přímém zafixování inferenční struktury jazyka prostřednictvím nějaké soustavy axiomů a odvozovacích pravidel. U klasického výrokového počtu lze přitom oběma způsoby dosáhnout totožného výsledku: V bude odvoditelný z V_1, \dots, V_n , právě když bude V pravdivý při všech takových interpretacích, při kterých budou pravdivé všechny V_1, \dots, V_n .

(My jsme sémantiku, to jest denotáty logických operátorů *de facto* přímo „vyextrahovali“ z příslušných inferenčních pravidel.) V jistém smyslu lze takové shody mezi sémantikou a axiomatikou dosáhnout pro každý logický systém;²⁵⁵ z Gödelovy věty o neúplnosti ovšem vyplývá, že budeme-li chtít mít sémantiku v určitém smyslu „přirozenou“, pak to pro komplikovanější logické systémy nepůjde.

²⁵⁵ Jak ukázal L. Henkin (*Completeness in the Theory of Types*, in: *Journal of Symbolic Logic*, 15, 1950, str. 81–91).

Tento jazyk pak můžeme dále rozšiřovat: například tím, že namísto výroků jako nerozborných celků budeme uvažovat ‚podměty‘ a ‚přísudky‘. To znamená, že namísto symbolů V_1, V_2, V_3, \dots zavedeme symboly J_1, J_2, J_3, \dots pro jména (tj. ‚podměty‘) a P_1, P_2, P_3, \dots pro predikáty (‚přísudky‘); a přidáme gramatické pravidlo, které bude ze jména a predikátu tvořit výrok. Co bychom měli, v rámci takto rozšířeného modelu, prohlásit za denotáty těch nových výrazů? Protože tyto výrazy opět nejsou našimi dosavadními inferencemi nijak blíže určeny, musíme nutně respektovat jedině princip kompozicionality – to znamená zajistit, aby byl denotát kombinace jména a predikátu (kterým by měla být pravdivostní hodnota) výsledkem nějaké kombinace denotátu jména a denotátu predikátu. To je samozřejmě možné zajistit mnoha způsoby – nejpřirozenější možností se zdá být denotáty výrazů jedné z těchto kategorií nijak nespecifikovat, to jest prostě předpokládat, že tyto výrazy mají za význam nějaké blíže neurčené objekty, a za denotáty výrazů té druhé kategorie vzít funkce, které těmto objektům přiřazují ty pravdivostní hodnoty, jež mají z příslušných kombinací vzejít. Obvykle se nespecifikují denotáty jmen (souhrn všech příslušných objektů je pak tím, co se nazývá univerzem diskursu příslušného jazyka – jde totiž o souhrn všeho toho, o čem lze v daném jazyce hovořit v tom smyslu, že to lze pojmenovat) a za denotáty predikátů se berou funkce, které těmto objektům přiřazují pravdivostní hodnoty. Tak zjevně dosáhneme toho, že bude opět platit prostě

$$\|P(J)\| = \|P\|(\|J\|).$$

To znamená, že například predikát odpovídající slovu „pes“ bude denotovat funkci, která přiřadí danému objektu pravdivostní hodnotu P právě tehdy, je-li tento objekt psem; a denotátem výroku odpovídajícího větě „Fík je pes“ bude výsledek aplikace této funkce na objekt denotovaný termem odpovídajícímu jménu „Fík“, to jest na psa Fíka; takže denotátem tohoto výroku bude pravdivostní hodnota P .

Tímto způsobem budujeme to, čemu můžeme říkat *extenzionální model sémantiky*. *Extenzionálním* ho nazýváme proto, že za denotát výrazu prohlašuje to, co Carnap²⁵⁶ nazval *extenzí* výrazu (a čemu

²⁵⁶ R. Carnap, *Meaning and Necessity*.

Frege,²⁵⁷ předtím říkal „význam“, „Bedeutung“). Ač tento model můžeme různým způsobem dále rozpracovávat, jako model sémantiky přirozeného jazyka jistě zůstává hrubě neadekvátní. O adekvátní explikaci lze hovořit jen v souvislosti s významem logických operátorů (které jsou ovšem jenom zjednodušenými verzemi odpovídajících výrazů přirozeného jazyka), zatímco výrazy ostatních typů v něm hrají role pouhých statistů, dokreslujících fungování logických operátorů, a jejich významy rozhodně adekvátně explikovány nejsou.

Přidáme-li k tomuto jazyku dále vícemístné predikáty a kvantifikátory (\exists a \forall), dostaneme jazyk, který stojí v základě toho, co se v logice nazývá *klasickým predikátovým počtem* (1. řádu) a co jsme v předchozích kapitolách nazývali *elementární logikou*, *EL* (viz §4.6). Kvantifikátory ovšem už nejsou výrazy, které by přímočarě odpovídaly nějakým výrazům přirozeného jazyka a jejich zavedení navíc vyžaduje i zavedení zcela nového druhu symbolů, *proměnných*, které taktéž nejsou v přímém vztahu k ničemu v přirozeném jazyce – takže jejich zavedením se struktura výsledného formálního jazyka podstatným způsobem odchyluje od struktury jazyka přirozeného, a tento formální jazyk tak už nemůže být považován za model přirozeného jazyka v tom přímočarém smyslu, v jakém za něj mohl být považován výrokový počet.²⁵⁸

Pro zakladatele moderní formální logiky, kteří predikátový počet vytvořili, ovšem nebylo takové přímočaré modelování významů výrazů přirozeného jazyka cílem. Cílem bylo spíše vytvořit nějaký minimálně formální jazyk, v jehož rámci by bylo možné nějakým, byť někdy i velice komplikovaným způsobem zachytit to jádro našeho přirozeného jazyka, které stojí v základě veškeré naší argumentace (a které lze nejnázorněji pozorovat v akci při argumentaci matematické). Frege, Russell a další pak mistrovsky rozvinuli umění toho, čemu se později začalo říkat *logická analýza jazyka* – totiž hledání těch logických formulí, které mohou být chápány jako reprezentace daných výroků přirozeného jazyka. A že tohle nemusí být vůbec jednoduchá záležitost, můžeme dokumentovat na příkladě

²⁵⁷ G. Frege, *SuB*.

²⁵⁸ Blíže o tom J. Peregrin, *VNL*.

7.6 Významy jako produkty opozice pravda/nepravda

Russellovy analýzy výroku „Král Francie je holohlavý“ – té podle Russella²⁵⁹ odpovídá formule

$$\exists x (KF(x) \wedge \forall y (KF(y) \rightarrow \neg(x=y)) \wedge H(x)).$$

To znamená, že tato věta podle Russella ‚ve skutečnosti‘ říká, že existuje entita x , která je králem Francie a navíc má tu vlastnost, že pokud by existovala jiná entita y , která by byla také králem Francie, musela by být s x totožná (neboli, jinými slovy: existuje *jeden a jenom jeden* král Francie), a entita x je navíc holohlavá.²⁶⁰

7.6 Významy jako produkty opozice pravda/nepravda

Všimněme si, že model sémantiky, jehož vybudování jsme právě naznačili, vznikl z interakce obecných intuicí o povaze významu (princip kompozicionality, princip verifundace) a přesvědčení, že význam (či jeho teoreticky uchopitelná část) je záležitostí inferenční role. Princip kompozicionality nám připomíná, že na výrok se nemůžeme dívat jenom jako na samostatnou jednotku (která nějak funguje v rámci inferencí), ale že ho musíme vidět i jako stavební kámen tvorby složitějších výroků. Kromě toho nám umožňuje vůbec přiřadit významy výrazům, které nejsou větami, a které tudíž samy o sobě nefigurují v inferencích – princip kompozicionality nám totiž říká, že významem takových výrazů by měl být ‚příspěvek‘, jenž tyto výrazy přinášejí k fungování výroků, ve kterých se vyskytují.

²⁵⁹ B. Russell, *On denoting*, in: *Mind*, 14, 1905, str. 479–493; česky: *O označení*, in: L. Tondl, K. Berka (vyd.), *Logika, jazyk, věda* (výbor Russellových prací), Praha 1967.

²⁶⁰ Jde-li nám ovšem především o modelování významů výrazů přirozeného jazyka, lze na tuto historickou cestu moderní logiky nevstoupit a budovat formální jazyky poněkud odlišně, tak aby jejich syntax přímočafeji odrážela syntax jazyka přirozeného. To znamená, že například namísto toho, abychom zavedli obvyklé kvantifikátory \exists a \forall , můžeme zavést kvantifikátory bezprostředněji odrážející to, jak vypadá kvantifikace v přirozeném jazyce: můžeme například zavést logické konstanty, které se budou chovat tak, jako se chovají výrazy ‚něco‘ a ‚všechno‘, to jest vyskytují se v pozici podmětů (viz J. Peregrin, *ÚTS*, §3.3).

Všimněme si dále, že významy výrazů našeho modelu můžeme vidět jako ležící v průsečíku saussurovských ‚syntagmatických‘ a ‚paradigmatických‘ vztahů (viz §2.4). Vezměme význam „ \wedge “: syntagmaticky je konstituován v opozici k významům těch výrazů, se kterými může tvořit gramatické celky, v našem případě výroků – nejen že se od významů výroků liší co do své kategorie, ale jeho kategorie je navíc taková, aby do ní významy výroků ‚zapadaly‘ (to jest aby na ně byl jakožto funkce aplikovatelný). ‚Syntagmaticnost‘ výrazů se tak promítá do ‚syntagmaticnosti‘ příslušných významů. Významu „ \wedge “ je navíc konstitutivní to, že se „ \wedge “ inferenčně liší od jiných výrazů kategorie ‚výrokových spojek‘ (to jest od těch, kterými může být nahrazován *salva gramaticitate* – to jest výrazů jako „ \vee “ či „ \rightarrow “). Význam „ \wedge “ tedy musí být v ‚paradigmatické‘ opozici k významům těchto výrazů – tato opozice se ovšem neprojevuje rozdílem interkategoriálním, ale rozdílem intrakategoriálním: významy výrokových spojek jsou stejné kategorie (všechny jsou to funkce přiřazující pravdivostní hodnoty dvojicím pravdivostních hodnot), ale jsou to různé objekty.

Celou situaci navíc můžeme vidět ještě přímočařeji saussurovsky, a to následujícím způsobem. Je tu jistá základní sémanticky relevantní opozice – opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí. Ta je vyjádřena tím, co jsme nazvali principem verifundace: výroky, které se liší pravdivostní hodnotou, se nutně sémanticky (tj. významem) liší. Tato opozice se pak dostává do interference se soustavou celků a částí tvořenou výroky: podmínkou pro to, aby měly dva výroky stejnou (sémantickou) hodnotu, je tedy nejenom to, aby nebyly přímo v této opozici, to jest aby byly z hlediska svých pravdivostních hodnot *ekvivalentní* (měly tutéž pravdivostní hodnotu), ale také to, aby byly z hlediska této ekvivalence *zaměnitelné*. Nahlédnuto takto, mají dva výroky stejnou sémantickou hodnotu – to jest stejný význam – právě tehdy, když jsou zaměnitelné z hlediska opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí, to jest když můžeme jeden druhým nahradit v kterémkoli výroku, aniž by to způsobilo změnu pravdivostní hodnoty tohoto výroku – krátce když jsou zaměnitelné *salva veritate*.²⁶¹

V našem extenzionálním modelu je ovšem přiřazení pravdivostních hodnot *kompozicionální*, to jest dva výroky jsou zaměnitelné

²⁶¹ Srv. J. Peregrin, *Meaning and Structure*.

7.7 Intenzionální model významu

salva veritate právě tehdy, když mají stejnou pravdivostní hodnotu. S použitím terminologie zavedené v kapitole 3 tedy můžeme říci, že kompozicionální projekcí opozice pravda/nepravda je v případě takového jazyka prostě její projekce kanonická, to jest přiřazení pravdivostních hodnot. To je to, co nám dovoluje v rámci tohoto modelu ztotožnit význam výroku s jeho pravdivostní hodnotou – a to je *de facto* také to, co se nazývá *extenzionalitou* tohoto modelu. Přibrání dalších, komplikovanějších inferenčních pravidel však může extenzionalitu, to jest kompozicionalitu přiřazení pravdivostních hodnot, narušit – může vést k tomu, že už ne každé dva výroky, které mají stejnou pravdivostní hodnotu, budou i nahraditelné *salva veritate*. To je to, co uvidíme v následujícím oddíle.

7.7 Intenzionální model významu

Postupme k dalším, komplikovanějším inferencím, které jsou pro přirozený jazyk charakteristické. Vezměme příslovce „nutně“, které budeme, jak je zvykem v logické literatuře, symbolizovat znakem „ \Box “. Protože zřejmě platí, že pokud něco nastává nutně, pak to nastává, můžeme psát

$$\Box V \Rightarrow V. \quad (\Box 1)$$

Opačná inference přitom ovšem zřejmě na místě není – jestliže něco nastává, *ne*plyne z toho, že by to nastávalo nutně:

$$V \not\Rightarrow \Box V. \quad (\Box 2)$$

Co ovšem konstatovat lze, je to, že vyplývá-li výrok V z prázdné množiny předpokladů, pak to, co konstatuje, nastává nutně, a konstatování, že to nastává nutně, je zřejmě samo nutné, to jest odvoditelné z prázdné množiny předpokladů. To znamená, že platí

$$\text{jestliže } \Rightarrow V, \text{ pak } \Rightarrow \Box V. \quad (\Box 3)$$

Zkusme tedy \Box zařadit do našeho extenzionálního modelu a najít pro něj příslušnou pravdivostní tabulku. Z $(\Box 1)$ zřejmě vyplývá, že je-li V nepravdivý, musí být $\Box V$ také nepravdivý:

V	$\Box V$
P	?
N	N

Co bude na místě otazníku? Kdyby tam bylo P, znamenalo by to, že z pravdivosti V plyne pravdivost V – avšak $(\square 2)$ nám říká, že tomu tak není; takže P na místě otazníku nebude. Mohlo by tam tedy být N? To by zřejmě znamenalo, že $\|\square V\|$ by muselo být N, kdykoli by $\|V\|$ bylo P. To je však zjevně v rozporu s pravidlem $(\square 3)$, které konstatuje, že pro některé výroky V, jejichž hodnota je P (totiž pro ty, které jsou odvoditelné z prázdné množiny), je $\|\square V\|$ rovno P. Problém je tedy očividně v tom, že hodnota $\|\square V\|$ není jednoznačně určena hodnotou $\|V\|$ – některé pravdivé výroky jsou pravdivé nutně, jiné ne. To znamená, že kdybychom za významy výroků i nadále považovali pravdivostní hodnoty, dostali bychom spor s principem kompozicionality.

Použijeme-li terminologii, kterou jsme zavedli v oddíle 3.3, můžeme říci, že jakmile vezmeme do hry operátor charakterizovaný inferenčními pravidly $(\square 1)$ – $(\square 3)$,²⁶² přestává platit to, že dvě věty, které jsou z hlediska pravdivosti ekvivalentní (to jest mají tutéž pravdivostní hodnotu), jsou z hlediska pravdivosti i zaměnitelné (to jest jsou vzájemně nahraditelné *salva veritate*). Dochází tudíž k situaci, ve které se soustava hodnot, do níž se promítá opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí, stává netriviální, to jest kdy kompozicionální projekce této opozice přestává být totožná s její projekcí kanonickou. Abychom zachovali nahraditelnost synonym *salva veritate*, musíme synonymii drasticky zredukovat (synonymní už nemohou být každé dva výroky s toutéž pravdivostní hodnotou), to jest drasticky rozrůznit denotáty výroků. Tím se také náš sémantický model stává realističtější.

Mohlo by se zdát, že situaci vyřeší to, když vezmeme za denotáty výroků namísto dvou hodnot P a N hodnoty čtyři, totiž NP („nutná pravdivost“), PP („prostá, ne-nutná pravdivost“), PN („prostá, ne-nutná nepravdivost“) a NN („nutná nepravdivost“). Pak bychom totiž mohli $\|\square\|$ definovat jako tu funkci, která přiřazuje hodnotě NP hodnotu NP a zbývajícím třem hodnotám hodnotu NN. Je však třeba si uvědomit, že pak bychom museli redefinovat i významy logických operátorů; a to by celou situaci dále zkomplikovalo. Jakou funkci bychom totiž měli nyní přiřadit například operátoru „ \wedge “?

²⁶² Důsledně vzato, (2) vlastně inferenčním pravidlem není (protože neříká, co je z čeho odvoditelné, ale co z čeho odvoditelné *není*) – ale to v tomto kontextu není podstatné.

Výsledky, které by tato funkce měla dávat pro některé dvojice našich nových hodnot jsou nasnadě: tak například dvěma NP by měla jistě přiřadit NP, zatímco NP spolu s NN by měla přiřadit NN. Co ale v případě PP a PN? Konjunkce ne-nutné pravdy a ne-nutné nepravdy jistě může být ne-nutná nepravda (viz například konjunkce „Rushdie je spisovatel“ s „Rushdie je brankář“, která dává výrok „Rushdie je spisovatel a Rushdie je brankář“, což je výrok, který je nepravdivý, ale jeho pravdivost není nemožná), ale může být i nutnou nepravdou (viz konjunkce „Rushdie je spisovatel“ s „Rushdie není spisovatel“, která dává „Rushdie je spisovatel a Rushdie není spisovatel“, což jistě *nemůže* být pravda). To znamená, že ani se čtyřmi hodnotami nevystačíme: ne-nutné pravdy a ne-nutné nepravdy bychom museli dále rozrůznit podle toho, jak se chovají z hlediska konjunkce.

Dá se ukázat, že když se takové rozrůznění uskuteční do všech důsledků, dostaneme nekonečnou soustavu denotátů, která bude mít jedinou charakteristickou vlastnost: její prvky se budou ‚chovat‘ jako podmnožiny nějaké základní množiny (matematicky řečeno, tato soustava bude mít strukturu ‚Booleovy algebry‘). Prvky této základní množiny si pak lze názorně představit jako jakési ‚možné světy‘²⁶³ – a celou situaci pak můžeme vidět tak, že výrok nyní denotuje množinu všech těch možných světů, ve kterých je pravdivý. (V tom můžeme vidět odraz zřejmého faktu, že pravdivostní hodnota mnohých výroků našeho jazyka není absolutní, ale je k něčemu relativní – a toto něco si můžeme představit jako ‚možný stav světa‘ či prostě ‚možný svět‘. Výrok „Rushdie je spisovatel“ je za některých stavů světa – či v některých možných světech – pravdivý, zatímco v jiných je zjevně nepravdivý.) Pak ovšem musíme význam operátoru \square chápat nikoli jako funkci přiřazující pravdivostní hodnoty pravdivostním hodnotám, ale jako funkci přiřazující množiny možných světů množinám možných světů – a to konkrétně jako tu funkci, která přiřazuje množině obsahující všechny možné světy tutéž množinu a kterékoli jiné množině množinu prázdnou. To je

²⁶³ Tato ‚intenzionální‘ explikace pojmu význam se odvinula jednak z logicko-filosofických úvah Rudolfa Carnapa (*Meaning and Necessity*) a jednak z logických výsledků Saula Kripka (*Semantical Considerations on Modal Logic*, in: *Acta Philosophica Fennica*, 16, 1963, str. 83–94) týkajících se tzv. modálních logik.

dáno faktem, že výrok je nutně pravdivý právě tehdy, když je pravdivý v každém možném světě. To znamená, že je-li významem V množina všech možných světů, je $\Box V$ pravdivý, a to v každém možném světě, a tudíž denotuje množinu všech možných světů; zatímco je-li V nepravdivý, byť i v jediném možném světě, je $\Box V$ nepravdivý, a to v každém možném světě, a $\Box V$ tudíž denotuje prázdnou množinu.²⁶⁴ Nyní nám také nečiní problém redefinovat denotáty logických operátorů z našeho extenzionálního modelu: konjunkce už nebude denotovat výše uvedenou pravdivostní funkci, ale množinovou operaci průniku (která dvěma množinám možných světů přiřadí množinu obsahující právě ty možné světy, které patří do obou těchto množin), disjunkce bude podobně denotovat operaci sjednocení atd.

Přitom je třeba si uvědomit, že \Box není zdaleka jediným operátorem, ke kterému nás jazyk vede a který není explikovatelný extenzionálně – inferenční pravidla toho typu, jaká charakterizují \Box , necharakterizují zdaleka jenom příslovce, jako je „nutně“ (která by mohla být z hlediska přirozeného jazyka pokládána za něco přece jenom spíše okrajového). Podstatnějším případem jsou různé druhy *neredálných podmínkových vět* (*kontrafaktuálních kondicionálií*), jejichž nejtypičtějším případem jsou ty, které jsou tvořeny za pomoci spojky „kdyby“. Je zřejmé, že pravdivostní hodnota věty tvaru *Kdyby* V_1 , V_2 není jednoznačně určená pravdivostními hodnotami vět V_1 a V_2 . Zjednodušeně můžeme říci, že taková věta je pravdivá, je-li věta V_2 pravdivá v každém takovém možném světě, ve kterém je pravdivá věta V_1 ²⁶⁵ – k zjištění pravdivosti takového souvětí tedy opět potřebujeme vědět nejenom to, zda jsou V_1 a V_2 pravdivé.

²⁶⁴ To je ovšem opět, podobně jako většina z toho, co říkáme v této kapitole, zjednodušení. Říkáme-li, že něco nastává nutně, nemusí to znamenat, že to nastává v každém možném světě, ale může to znamenat jenom to, že to nastává v každém takovém možném světě, který je myslitelný jako alternativa či jako budoucí stadium toho našeho. To by ovšem vyžadovalo postulování nějaké relace ‚dosažitelnosti‘ mezi možnými světy. (Kripkův obecný model sémantiky modální logiky s takovou relací také pracoval.)

²⁶⁵ Ve skutečnosti je situace poněkud komplikovanější: *Kdyby* A , B říká spíše něco takového jako: B je pravdivý v každém takovém možném světě, ve kterém platí A a který se jinak v žádném podstatném ohledu neliší od našeho současného světa.

Kdybychom zavedli pro spojení *Kdyby* A, B operátor, například $\mid \rightarrow$ mohli bychom psát

$$\|V_1 \mid \rightarrow V_2\| = \{w \mid \text{jestliže } w \in \|V_1\|, \text{ pak } w \in \|V_2\|\} = \{w \mid w \notin \|V_1\| \text{ nebo } w \in \|V_2\|\} = \overline{\|V_1\|} \cup \|V_2\|.$$

Jiným příkladem jsou slovesné časy. Větu „Rushdie bude spisovatel“ se zdá být přirozeně chápat jako aplikování nějakého operátoru budoucnosti (který je, podobně jako v případě negace, *de facto* určitou gramatickou konstrukcí) na větu „Rushdie je spisovatel“. Avšak takový operátor pak opět nebude pojmutelný do rámce extenzionální sémantiky – označíme-li ho B , pak pravdivostní hodnota BV zřejmě nebude nijak ‚vypočitatelná‘ z pravdivostní hodnoty V , to jest budeme-li $\|BV\|$ a $\|V\|$ považovat za pravdivostní hodnoty, nebude existovat žádná ‚pravdivostní tabulka‘ odpovídající operátoru B .

Analýza časů ovšem vyvolává potřebu relativizovat pravdivost ani ne tak k možným stavům věcí, jako k časovým okamžikům (a ta musí být na rozdíl od množiny možných světů lineárně uspořádaná). Prohlásíme-li za význam výroku množinu časových okamžiků (a sice těch okamžiků, v nichž je tento výrok pravdivý), dokážeme už zachytit význam B snadno: bude to ta funkce, která dané množině časových okamžiků přiřadí množinu všech těch okamžiků, které jsou následovány alespoň jediným okamžikem té původní množiny. (Výrok BV je pravdivý právě tehdy, existuje-li nějaký pozdější okamžik, v němž je pravdivý výrok V .)

Formálně to můžeme zapsat následujícím způsobem:

$$\|BV\| = \{o \mid \exists o' (o' > o \text{ a } o' \in \|V\|)\}$$

Můžeme to vidět tak, že zatímco extenzionální model funguje pro takový jazyk, který vyjadřuje pouze to, co *je* (to jest ‚aktuálně‘), pro přirozený jazyk jsou charakteristické mnohé formy vyjadřování toho, co by *mohlo být* (to jest ‚potenciálně‘). V obecné intenzionální sémantice bychom pak měli pravdivost relativizovat *jak* k možným světům, tak k časovým okamžikům. Takové modely přirozeného jazyka byly na počátku sedmdesátých let navrženy Montaguem, Tichým, či Cresswellem.²⁶⁶

²⁶⁶ R. Montague, *Universal Grammar*, in: *Theoria*, 36, 1970, str. 373–398; přetištěno in: *Formal Philosophy: Selected Papers of R. Montague*, New Haven 1974; P. Tichý, *An Approach to Intensional Analysis*, in: *Nóus*, 5, 1971, str. 273–297. M. J. Cresswell, *Logic and Languages*, London 1973.

7.8 Intenzionalita jako ‚katalyzátor významu‘

V souvislosti s intenzionálním modelem významu je možné si ujasnit jednu důležitou věc týkající se povahy významu. Konstatovali jsme, že význam je výsledkem projekce opozice pravda/nepravda; to jest, že význam je dán pravdivostí. Současně je ale zřejmé, že význam musí být něčím, co je možné znát nezávisle na znalosti ne-jazykových faktů: znát význam výroku „Rushdie je spisovatel“ jistě můžeme, aniž bychom věděli, zda je tento výrok pravdivý. Obecněji jistě můžeme znát význam každého výroku v jazyce (to jest rozumět tomuto jazyku), aniž bychom znali pravdivostní hodnotu každého výroku. Podobně je to s ‚referencí‘ (to jest se vztahem jmenných frází k jimi pojmenovávaným předmětům): význam výrazu „spisovatel odsouzený k smrti muslimskými fundamentalisty“ můžeme jistě docela dobře znát, aniž bychom věděli, kdo tímto spisovatelem je.

Všimněme si, že u extenzionálního jazyka je tohle z definice *nemožné*: v jeho případě je význam (tj. denotát) výroku totéž co jeho pravdivostní hodnota, a znát význam tudíž *eo ipso* znamená znát pravdivostní hodnotu. Jinak je tomu ovšem u jazyka intenzionálního: tady už znát význam (denotát) neznamená znát pravdivostní hodnotu, ale vědět, ve kterých možných světech je tento výrok pravdivý, to jest znát jeho *pravdivostní podmínky*. Trváme-li tedy na tom, že význam je projekcí opozice pravda/nepravda a současně že alespoň u některých výroků můžeme znát význam, aniž známe pravdivostní hodnotu, musíme učinit závěr, že *u extenzionálních jazyků nemá smysl o významu v pravém slova smyslu vůbec hovořit*. (Přehlížení tohoto faktu má, domnívám se, na svědomí mnohá nedorozumění týkající se vztahu přirozeného jazyka a logiky.) Nutnou podmínkou pro to, aby bylo něco jazykem v pravém slova smyslu, se tedy z tohoto hlediska zdá být intenzionalita.

Již dříve (v oddíle 6.4) jsme konstatovali, že je to právě inferenční struktura, co představuje ty aspekty opozice pravdivost/nepravdivost, které spadají do znalosti jazyka (v protikladu ke znalosti mimojazykových faktů). Rozumíme-li větě „Fík je savec“, znamená to, že musíme vědět, zda je tato věta pravdivá, znamená to ovšem, že musíme vědět, *za jakých podmínek* je tato věta pravdivá (to jest, že je například pravdivá v situaci, kdy je Fík pes), a speciálně z jakých vět vyplývá (to jest, že například vyplývá z věty „Fík

je pes“). Avšak jak teď vidíme, je to až u intenzionálního jazyka, kde se ‚pravdivostní struktura‘ jazyka rozděluje na část čistě sémantickou (jejíž znalost je znalostí *jazyka*) a část ‚ontologickou‘ (jejíž znalost je znalostí *stavu světa*). Intenzionalita je tak tím rysem jazyka, který způsobuje, že se projekcí opozice mezi pravdivostí nepravdivostí stává něco, co lze znát, aniž bychom znali mimojazykovou skutečnost.

Je ovšem třeba si uvědomit, že rozhraní mezi tím, čemu říkáme ‚sémantická část pravdivostní struktury jazyka‘, a tím, co jsme nazvali ‚ontologickou‘ částí této struktury, opět není ničím jiným než další variantou rozhraní mezi analytickým a syntetickým. Říci, že to, že sloni mají plíce, je záležitostí významu slova „slon“, a nikoli záležitostí faktického stavu světa, je totéž jako říci, že jsou věty jako „Je-li Bimbo slon, pak má plíce“ analytické – a stěží existuje nějaké kritérium, které by nám dovolilo říci, zda tomu tak skutečně je. Nezná ten, kdo neví, že sloni mají plíce, význam slova „slon“ – nebo spíše neví něco faktického? Jenom málo slov přirozeného jazyka má nějakou explicitní definici, která by jednoznačně stanovovala, co k jejich významu patří a co ne. Přestože je ovšem uvažovaná hranice v tomto smyslu problematická, popírat, že existuje rozdíl, byť neostrý či závislý na okolnostech, mezi *znalostí jazyka* a *znalostí faktů tímto jazykem vyjadřovaných*, by jistě nebylo rozumné.²⁶⁷ Navíc, jak jsme konstatovali výše, ostré rozhraní mezi analytickým a syntetickým může být užitečné u formálních modelů jazyka, jaké zde budujeme. A pohlížení na přirozený jazyk prismaticem takových formálních jazyků se navíc stalo natolik běžným (i když obvykle nebývá explicitně reflektováno), že se tak v jistém smyslu stává ‚způsobem, jak přirozený jazyk vnímáme‘.²⁶⁸

²⁶⁷ Jednu z možných cest, jak učinit pojem analytičnosti udržitelným i pro přirozený jazyk, ukazují M. N. Lance a J. O’Leary-Hawthorne (*The Grammar of Meaning*, Cambridge 1977): ti navrhují explikovat pojem *analytická věta* jako „taková věta, že nesouhlas s ní je (či byl by) brán jako příkladný důkaz toho, že příslušná osoba neporozuměla některému z jejích slov“ (str. 96). Že bude v případě takového chápání analytičnosti odpověď na otázku „Je ta a ta věta analytická?“ často neurčitá, a někdy se i bude měnit v závislosti na okolnostech, je zřejmé.

²⁶⁸ Quinovy skrupule pak můžeme vidět jako varování před absolutizací tohoto pohledu. Jak říká H. Putnam (*The Analytic and the Synthetic*, in: H.

7.9 Sémantické modely zohledňující další typy inferencí

U extenzionálního jazyka platí, že v něm jsou dva výroky zaměnitelné vzhledem k opozici pravda/nepravda právě tehdy, když mají tutéž pravdivostní hodnotu – v rámci extenzionálního sémantického modelu tedy mají dva výroky stejný denotát právě tehdy, když mají stejnou pravdivostní hodnotu. U intenzionálního jazyka jsou dva výroky zaměnitelné, a dostávají tudíž tentýž denotát právě tehdy, když jsou pravdivé v týchž možných světech. Označíme-li symbolem \leftrightarrow , tak jak je běžné v logice, stejnost pravdivostních hodnot ($V \leftrightarrow V'$ pak můžeme číst jako zkratku za $(V \wedge V') \vee (\neg V \wedge \neg V')$), pak můžeme říci, že v rámci extenzionální sémantiky mají V a V' stejný denotát právě tehdy, když platí $V \leftrightarrow V'$, zatímco v rámci intenzionální sémantiky mají stejný denotát právě tehdy, když platí $\Box(V \leftrightarrow V')$. To znamená, že v rámci intenzionální sémantiky je $\Box(V \leftrightarrow V')$ nutnou a postačující podmínkou pro to, aby byly V a V' zaměnitelné *salva veritate*. Proti tomu je ale, jak se zdá, možné v přirozeném jazyce najít protipříklady.

Všimněme si například slovesa „domnívat se“. Představme si, že platí, že se nějaký člověk X domnívá, že V , což můžeme symbolicky zachytit jako $D(X, V)$. Představme si například že se někdo domnívá, že jedna a jedna jsou dvě. Představme si dále, že je V pravdivý v týchž možných světech jako V' , tj. že $\Box(V \leftrightarrow V')$. Pak v rámci intenzionálního sémantického modelu nutně platí $D(X, V)$, protože $D(X, V')$ vznikl z $D(X, V)$ záměnou výroku V výrokem V' , a tyto dva výroky můžeme v důsledku toho, že $\Box(V \leftrightarrow V')$, zaměňovat, aniž by to způsobilo změnu významu celku. Představme si však, že V je

Feigl, G. Maxwell, vyd., *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* III, Maples 1962, str. 135; česky: *Analytické a syntetické*, in: J. Peregrin a S. Sousedík, vyd., *Co je analytický výrok?*, Praha 1995), „máme model přirozeného jazyka, podle kterého má přirozený jazyk ‘pravidla’, a to model s jakousi vysvětlující a předpovědní hodnotou, ale co nutně potřebujeme vědět, je to, v jakém ohledu je tento model přesný a v jakém je zavádějící. ... Dispozice mluvčích přirozeného jazyka *nejsou* pravidly nějakého jazyka formálního, formální jazyk je užíván jenom jako prostředek určité techniky reprezentace těchto pravidel; a obtíž spočívá v přesvědčení, že jiné prvky tohoto modelu, například ostré rozhraní mezi analytickým a syntetickým, neodpovídají vůbec ničemu skutečnému.“ Podrobněji viz J. Peregrin, *PS*.

„jedna a jedna jsou dvě“ a V' je „druhá odmocnina z 144 je 12“. Zdá se být zřejmé, že tyto dva výroky platí v týchž možných světech, neboli že $(V \leftrightarrow V')$: oba jsou zřejmě neempirickými, matematickými pravdami, které jsou nezávislé na stavu světa, a platí tedy v *jakémkoli* světě. Přitom se ale zdá být nerozumné tvrdit, že domnívá-li se někdo, že jedna a jedna jsou dvě, domnívá se tím nutně i že druhá odmocnina z 144 je 12. To znamená, že inferenční chování predikátu D (tak jako jeho předobrazu „domnívat se“) je takové, že jej nelze zachytit v rámci intenzionálního modelu.

Zdá se, že postačující podmínkou zaměnitelnosti v kontextech tzv. ‚propozičních postojů‘, jako je ten, který je vytvářen slovesem „domnívat se“, není jenom to, aby byly příslušné výroky pravdivé v týchž možných světech, ale aby si to navíc i subjekt, kterému je příslušný postoj připisován, nějakým způsobem uvědomoval. To znamená, že obecně můžeme dva výroky považovat za zaměnitelné jedině v tom případě, kdy jsou nejenom ekvivalentní ve smyslu intenzionální sémantiky (to jest pravdivé v týchž možných světech), ale kdy je tato jejich intenzionální ekvivalence navíc nějak ‚zřejmá‘. To nastává například v případě, když si jsou tyto výroky syntakticky natolik podobné, že to člověk, který má rozum a který zná význam všech slov, jež se v nich vyskytují, nemůže přehlédnout (jeden z druhého vznikl jenom triviální náhradou synonym synonymy, tak jako „ $1+1=2$ “ a „jedna a jedna jsou dvě“).

To znamená, že bereme-li vážně propoziční postoje, musíme konstatovat, že výrazy, které se příliš liší syntakticky, se nemohou zcela shodovat v inferenčních rolích; a to vede k závěru, že význam má – v rozporu s tím, jak jsme význam nahlíželi dosud – co dělat se syntaktickou strukturou. Význam tedy z tohoto hlediska může být vhodné zachytit jako objekt, který má strukturu, jež se – do nějaké míry – shoduje se syntaktickou strukturou příslušného výrazu.

Sémantických teorií, ve kterých je význam chápán jako něco strukturovaného způsobem více či méně podobným strukturaci jeho jazykového vyjádření, byla od sedmdesátých let našeho století, kdy se problém sémantické analýzy vět o ‚propozičních postojích‘ dostal do centra pozornosti sémantiků, navržena celá řada. Některé jsou řešeními víceméně *ad hoc* (viz např. tzv. *teorie strukturovaných významů*, která byla navržena Lewisem,²⁶⁹ a rozpracovaná Cress-

²⁶⁹ D. Lewis, cit. d.

wellem²⁷⁰ i dalšími), jiné jsou součástí sofistikovaných teorií jazyka či myšlení, které jsou často neslučitelné s naším, strukturalistickým pohledem: to je případ tzv. *situační sémantiky* Barwise a Perryho,²⁷¹ která je typem toho, co jsme v kapitole 1 nazvali *psychologicko-sémiotickou* teorií významu, či rozvinuté verze *transparentní intenzionální logiky* Pavla Tichého,²⁷² ve které je význam chápán jako *konstrukce* a která je, jak už jsme konstatovali, případem teorie *ontologicko-sémiotické*.²⁷³ Tichého sémantiku je ovšem i z našeho pohledu možné považovat za pravděpodobně nejdůslednější řešení problému ‚propozičních postojů‘ – ovšem chápeme-li tuto sémantiku jako *model* sémantiky přirozeného jazyka (a Tichého konstrukce tedy nikoli jako významy, ale jako *modely významů*), ne jako její bezprostřední popis (viz §7.4).

Na jiné zajímavé inferenční vzorce, které nás mohou vést ke zcela jinému druhu zkomplikování sémantického modelu jazyka, narazíme, začneme-li se zajímat o inferenční chování zájmen a jim podobných ‚anaforických‘ prvků jazyka.²⁷⁴ Takové výrazy se totiž

²⁷⁰ M. J. Cresswell, *Structured meanings: The Semantics of Propositional Attitudes*, Cambridge (Mass.) 1985.

²⁷¹ J. Barwise, J. Perry, *Situations and Attitudes*, Cambridge (Mass.) 1983.

²⁷² P. Tichý, *Constructions*.

²⁷³ Tichého konstrukce je možné si představit následujícím způsobem. Význam složeného výrazu je podle principu kompozicionality výsledkem nějaké kombinace významů částí tohoto výrazu – v typickém případě výsledkem aplikace významu jedné z těchto částí na význam ostatních částí. V rámci intenzionálního modelu je tedy intenze složeného výrazu výsledkem kombinace intenzí jeho částí. A Tichý nyní říká, že za skutečný význam složeného výrazu je třeba považovat nikoli onu intenzi, která je výsledkem této kombinace, ale samotnou tuto kombinaci, onu konstrukci, kterou intenzi příslušného celku konstruujeme z intenzí jeho částí. To ovšem znamená, že je třeba dát pojmu konstrukce nějaký přesný smysl a konstrukce pojmut jako nějaké jasně vymezené abstraktní objekty – a to je to, co Tichý činí. Podrobněji se všemi uváděnými teoriemi zabývám na jiném místě (viz J. Peregrin, *ÚTS*, kap. 5).

²⁷⁴ *Anaforickým* nazýváme takový výraz, který nějakým způsobem odkazuje k tomu, co už bylo předtím nějakým způsobem zmíněno; příkladem

zjevně chovají jako jakási ‚jména závislá na kontextu‘: například věta „Lúthien ho miluje“, se chová v případě, že následuje větu „Beren je statečný“, jako (inferenční) ekvivalent věty „Lúthien miluje Berena“, zatímco kdyby následovala větu „Glum je zbabělý“, chovala by se jako ekvivalent věty „Lúthien miluje Gluma“. Inferenční role takových výrazů tedy nejsou podobné inferenčním rolím žádných z těch prvků jazyka, o nichž jsme se zmiňovali dosud, a pro jejich zachycení neposkytuje vhodné prostředky žádný z dosud uvažovaných modelů.²⁷⁵ Dá se však také ukázat, že podobně jako v případě modalit vyřešil situaci přechod od ztotožňování významů výroků s jejich pravdivostními hodnotami k chápání těchto významů jako množin ‚možných světů‘, může i tady pomoci podobný druh posunu: jak vyšlo najevo, je v tomto případě třeba začít významy výroků vidět jako funkce přiřazující prvky určité množiny prvkům téže množiny – a tentokrát můžeme prvky příslušné množiny vidět nikoli jako možné světy, ale jako ‚informační stavy‘. Výrok je nyní chápán jako něco, co vede od jednoho informačního stavu k jinému, obvykle ‚informačně bohatšímu‘ stavu. Tak jako v případě intenzionální sémantiky byl význam výrazu zachycením pravdivostních podmínek tohoto výroku, je v tomto případě význam výroku zachycením ‚informačního potenciálu‘ tohoto výroku, to jest zachycením toho, jakou změnu informačního stavu či kontextu s sebou konstatování tohoto výroku nese. Různé ‚dynamické‘ sémantické modely a s nimi související dynamické logiky tohoto druhu byly rozpracovány především v devadesátých letech dvacátého století – viz např. Kamp a Reyle²⁷⁶ či Muskens aj.²⁷⁷

je výraz „ten muž“ ve větě „Lúthien miluje Berena a chce toho muže za manžela“.

²⁷⁵ Viz J. Peregrin, *Reference and Inference: the Case of Anaphora*, in: K. Heusinger, U. Egli (vyd.), *Reference and Anaphorical Relations*, Dordrecht 1999.

²⁷⁶ H. Kamp, U. Reyle, *From Discourse to Logic*, Dordrecht 1993.

²⁷⁷ R. Muskens, J. van Benthem, A. Visser, *Dynamics*, in: *Handbook of Logic and Language*, Jan van Benthem a A. ter Meulen (vyd.), Oxford – Cambridge (Mass.) 1997. I tyto teorie podrobně rozebírám jinde (J. Peregrin, *Dynamická sémantika*, in: *ORGANON, F 4*, 1996, str. 333–348 a *ÚTS*, kap. 6).

7.10 Syntax a sémantika

Sémantické modely, jaké jsme zde ve zkratce předvedli, můžeme běžně nalézt v učebnicích logiky; věnuje se jim dokonce samostatný podbor matematické logiky, *teorie modelů*²⁷⁸ (i když ten se často omezuje na to, co jsme v předchozích kapitolách nazývali elementární logikou a co odpovídá našemu extenzionálnímu modelu).²⁷⁹ Jak už jsme však konstatovali, bývají tyto sémantické modely často chápány jinak, než jak jsme je vykládali my zde; nikoli jako výsledky ‚zhmotnění‘ inferenčního chování výrazů, ale přímo jako modely vztahů, které v reálném světě existují mezi výrazy a tím, co tyto výrazy označují či vyjadřují, a tudíž jako potvrzení ontologicko-sémiotického (případně někdy i psychologicko-sémiotického) názoru na jazyk.

Je samozřejmě pochopitelné, že jsme-li přesvědčeni, že výrazy jsou svou podstatou nálepky k označování nějakých věcí, budeme požadovat, aby logický model jazyka obsahoval vedle zachycení chování výrazů jazyka *navíc* i zachycení toho, na čem jsou tyto výrazy ‚nalepeny‘, tedy významů. Koneckonců – má se obvykle za to – neřekneme-li, jaký objekt je výrazem zastupován, je tento výraz jenom ‚prázdnou slupkou‘, a na tom nic nezmění ani to, když stanovíme, jak se chová (to jest jaká je jeho inferenční role). Je to teprve přiřazení významu, co dělá z výrazu skutečný výraz hodný toho jména. Dokud výrazům významy nepřičítáme, pohybujeme se v oblasti *syntaxe*, ale skutečný jazyk musí mít nutně *sémantiku*. Jak

²⁷⁸ Tady je ovšem na místě upozornit na jistou dvojznačnost slova „model“: zatímco my toto slovo používáme v jeho běžném smyslu a předvádíme formální jazyky s jejich formální sémantikou jako modely jazyka v podobném smyslu, v jakém je dřevěná maketa lodi modelem lodi skutečné, v matematické logice se tento termín užívá v jiném smyslu: modelem dané množiny vět se rozumí taková sémantická interpretace, která činí všechny věty této množiny pravdivými; a modelem se také někdy rozumí i algebraická struktura, která tvoří obor hodnot takové interpretace.

²⁷⁹ Informace o jiných logických systémech, které se ukazují být relevantní pro sémantickou analýzu jazyka, je možné najít u J. van Benthema a A. ter Meulenové (*Handbook of Logic and Language*, Oxford – Cambridge [Mass.] 1997).

to v trochu jiné souvislosti formuluje John Searle,²⁸⁰ „syntax na sémantiku nestačí“.²⁸¹ Je důležité si uvědomit, že strukturalismus, jak ho zde chápeme, spočívá na právě opačné myšlence, totiž na myšlence, že *syntax, v podobě inferenční artikulace, nejenom v některých případech na sémantiku stačit může (význam některých výrazů je dán čistě jejich inferenční rolí), ale ve všech případech je pro sémantiku nezbytná (protože aby mělo něco význam, musí to být inferenčně artikulováno, to jest musí to být v inferenčních vztazích k jiným výrazům)*.

Abychom předešli nedorozumění, musíme ovšem odlišit dva smysly slova „syntax“, které bývají často zaměňovány (a je to právě jejich zaměňování, co způsobuje nedorozumění toho druhu, jako je to, které vyplývá z dvojznačnosti termínu „odvoditelnost“ a které jsme probírali v oddíle 7.2). V jednom smyslu tohoto slova se syntaktickými vlastnostmi výrazu nazývají ty vlastnosti, které má tento výraz čistě sám o sobě, nezávisle na jakýchkoli jiných jazykových i nejazykových entitách (takovými vlastnostmi mohou být třeba *začínat písmenem „a“* či *obsahovat více samohlásek než souhlásek*). Ve druhém, širším slova smyslu jsou syntaktickými vlastnostmi výrazu nazývány všechny ty, které se týkají vztahu tohoto výrazu k jiným výrazům jazyka (avšak nikoli ty, které se týkají jeho vztahu k nejazykovým entitám). Co je možné z daného výroku odvodit, je pak záležitostí syntaxe v tom druhém slova smyslu (i když jistě ne v tom prvním).

Považujeme-li inferenční artikulaci jazyka, to jest pravidla odvozování jeho výroků z jiných, za záležitost syntaxe, pak je syntax pro sémantiku zcela zásadní. Výraz se stává smysluplným nikoli tím, že se jím pokřtí nějaký předem daný objekt, ale tím, že začne nějakým způsobem fungovat v určité formě lidské interakce se světem, interakce (pro níž sice může být zásadní nějaký typ předmětů, pro kterou je ale nutně zásadní i inferenční artikulace). Výraz je tedy smysluplný částečně či úplně díky tomu, že zaujímá místo v logickém

²⁸⁰ J. Searle, *Minds, Brains and Science*, Cambridge (Mass.) 1984; český: *Mysl, mozek věda*, Praha 1994, str. 35.

²⁸¹ Searle o toto heslo opírá své odmítání myšlenky, že by počítač mohl myslet. Tvrdí, že počítač je schopen pouze manipulace s neinterpretovanými symboly, že tedy „má syntax, nemá však sémantiku“ (tamt.).

prostoru inferencí. Výraz „a“ se tak nestává smysluplným tím, že jím pokřtíme nějakou pravdivostní funkci, ale tím, že začne fungovat v určitých inferencích; a výraz „králík“ se nestane smysluplným pouze tím, že ho nějak asociujeme s králíky (a už vůbec ne tím, že bychom jím nějak doslova pokřtili nějakou abstraktní králíkovitost či pojem králíka), ale nutně i tím, že se stane použitelný v určitých inferencích.

Odmítáme tedy představu, že bychom se mohli zabývat sémantikou, musíme se nejprve zabývat metafyzikou, to jest identifikovat a inventarizovat podstatné složky a části světa, a potom určit, na kterých takto identifikovaných entitách spočívají jednotlivé výrazy našeho jazyka. Neodmítáme ovšem, že to, co je vyjadřováno našimi větami, jsou v jistém smyslu složky našeho světa. Náš svět totiž jistě můžeme vidět jako skládající se z faktů;²⁸² a fakty jsou pravdivé propozice, významy pravdivých vět. Co odmítáme, je to, že by pro nás byl svět strukturovaný do faktů zcela nezávisle na našem jazyce. Fakty totiž zřejmě nejsou ničím jiným než jistými „větovitými kusy skutečnosti“,²⁸³ do kterých se nám svět rozloží až tehdy, když ho vidíme prismatem jazyka. „Jazyk je,“ jak říká Davidson,²⁸⁴ „orgánem propozičního vnímání.“²⁸⁵ To znamená, že (formální) sémantika není přívěškem (formální) metafyziky, ale naopak že metafyzika v tomto slova smyslu může být stěžejnějším více než sémantikou.²⁸⁶ Jak to formuluje Davidson,²⁸⁷ dá se předpokládat, že „jsou-li pravdivostní podmínky vět umístěny do kontextu přehledné teorie, bude jazyková struktura, která se z toho vynoří, odrážet hrubé obrysy reality.“ A to je také podstatná část pointy *obratu k jazyku*.

²⁸² L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1922, §1.

²⁸³ Výraz P. F. Strawsona citovaný R. Rortym (*Truth and Progress Philosophical Papers*, sv. 3, Cambridge 1998, str. 35).

²⁸⁴ D. Davidson, *Seeing Through Language*, in: J. Preston (vyd.), *Thought and Language*, Cambridge 1997, str. 22.

²⁸⁵ Podrobněji o tom viz J. Peregrin, *CSJS*.

²⁸⁶ Viz J. Peregrin, *DWW*, kap. 10.

²⁸⁷ D. Davidson, *Inquiries*, str. 201.

8. ‚PŘIROZENÉ‘ A ‚FORMÁLNÍ‘

8.1 Co znamená mít strukturu?

Naše dosavadní úvahy snad poněkud osvětlily, v jakém smyslu hrají struktury důležitou roli v našem chápání jazyka. Pokusili jsme se ukázat, že je to právě skrze pojem struktury, kudy vede cesta ke klíčovému pojmu jakékoli teorie a filosofie jazyka, k pojmu významu. Otázkou, kterou jsme si ovšem dosud nepoložili, je, co to vůbec znamená *mít strukturu*: je struktura skutečnou součástí těch věcí, kterým ji připisujeme, či je spíše nástrojem našeho rozumu? Znamená tedy *mít takovou a takovou strukturu* spíše *být takový a takový sám o sobě*, či *být tak a tak uchopován lidským rozumem*? V prvním případě by struktura byla objektivní věcí přítomnou někde ‚v‘ té věci, které ji přisuzujeme, a najít ji by tedy znamenalo zjistit něco objektivního, objevit něco skrytého, tak jako mikroskopem objevujeme krystalovou mřížku minerálu. V tom druhém by struktura nikde ‚v‘ příslušné věci ve skutečnosti nebyla, byla by jen jakousi ‚sítí‘, do které náš rozum skutečnost ‚chytá‘, aby ji pro nás učinil srozumitelnou.²⁸⁸

Problémem ovšem je, že není zcela jednoduché dát takovéto otázce skutečně jasný smysl. Tato otázka je totiž svou povahou podobná otázce *Je barva něčím, co má věc sama o sobě, nebo spíše způsobem, jak my příslušnou věc vidíme?*, na kterou zřejmě nelze dát jednoznačnou odpověď do té doby, dokud nějak dále nevyjasníme smysl výrazu ‚sama o sobě‘. *V jednom smyslu* totiž věci barvy ‚samy

²⁸⁸ Není snad třeba připomínat, že to byl posun od odpovědí toho prvního druhu k odpovědím toho druhého, co stálo v základě Kantova ‚koperníkovského obratu‘.

o sobě‘ jistě mají – můžeme totiž říkat, že mít takovou a takovou barvu znamená odrážet světlo takovým a takovým způsobem, a to věci jistě ‚samy o sobě‘ dělají. Avšak v *jiném smyslu* věci barvu ‚samy o sobě‘ *nemají* – protože barvu můžeme chápat také až jako to, co my lidé vidíme v důsledku interakce onoho věcmi odraženého světla s receptory našich očí (případně až v důsledku jí vyvolané aktivace neuronů našeho mozku). Ptát se *Je barva něčím, co má věc sama o sobě, nebo spíše způsobem, jak my příslušnou věc vidíme?* je tedy problematické; a v podobném smyslu je problematické i ptát se *Znamená mít takovou a takovou strukturu být takový a takový sám o sobě, či být tak a tak uchopován lidským rozumem?*

Položme si tedy místo této poslední otázky otázku mnohem přízemnější, ale tím i jasnější: je struktura dané věci jednoznačná, nebo můžeme téže věci obhájitelně připisovat *různé* struktury? (Pokud odpovíme, že jednoznačná není, bude, zdá se, rozumnější i na tu předchozí otázku odpovídat – pokud ji někdo shledá dostatečně smysluplnou a položí ji – tak, že struktura ve skutečnosti *není* ‚v‘ příslušné věci.) A my se teď pokusíme ukázat, že alespoň v některých případech (a to konkrétně v případech struktur, o které nám zde jde) je tomu skutečně tak, že strukturu je rozumnější vidět jako něco, co je závislé na úhlu pohledu a na kontextu, ve kterém ji té které věci připisujeme.

8.2 *Ještě jednou ‚radikální překlad‘*

Vzijme se ještě jednou na chvíli do situace radikálního překladatele. Představme si, že spolu s deseti domorodci vidí králíka a předloží jim všem ke schválení konstatování „gavagai“. Představme si, že všech deset domorodců na to reaguje tím, co překladatel již identifikoval jako souhlasné gesto. A předpokládejme dále, že se překladatel přesvědčil, že tato skupina domorodců je v tomto ohledu reprezentativní; že je důvod předpokládat, že podobně by se zachovala i každá jiná skupina domorodců.

Závěrem, který překladatel učiní, bude pochopitelně to, že „gavagai“ znamená králík. Toto konstatování je výrazem určité pravidelnosti v tom, co překladatel pozoruje: pravidelné ochoty domorodců konstatovat „gavagai“ (nebo takovému konstatování přitakávat) vždy, když je přítomen králík. Jde o sellarsovské klasifikování

výrazu „gavagai“ jako nástroje užitečného způsobem analogickým tomu, jakým je nám užitečný náš výraz „králík“; a současně jde o ono zachycení jisté ‚jednoty v mnohosti‘ (jednoty významu neboli funkce v mnohosti reakcí domorodců), jaké je podstatou našeho poznávání světa. Překladatel shledal ve světě nějakou ‚pravidelnost‘, a tu vyjádřil. (Ve třetí kapitole jsme viděli, že odpověď na otázku, jak se tato pravidelnost v užívání vět promítá do sémantické struktury jazyka jako celku, není jednoduchá; že vyžaduje zvažování vztahů mezi celky a částmi a promítání hodnot z jedněch na druhé. O toto nám však teď nejde.)

Uvažme ale nyní trochu odlišnou, a asi realističtější situaci. Představme si, že na konstatování „gavagai“ v přítomnosti králíka reaguje souhlasným gestem jenom devět z deseti zkoušených domorodců, zatímco ten desátý reaguje gestem nesouhlasným. (A předpokládejme opět, že se překladatel přesvědčil, že je takovéto chování domorodců reprezentativní.) I v tomto případě bude asi stále ještě pro překladatele rozumným závěrem to, že „gavagai“ znamená králík – a že se jeden z testovaných domorodců mýlí (tj. že je, třeba v důsledku slabého zraku, mylně přesvědčen, že vidí něco jiného než králíka). Překladatelův závěr teď již ovšem nebude možné vidět jako tak přímočaré konstatování faktické pravidelnosti. Jeho

„gavagai“ znamená králík (1)

už nebude možné chápat prostě jako ‚zkratku‘ za

všichni domorodci jsou ochotni konstatovat „gavagai“ v přítomnosti králíka, (2)

protože (2) už není pravda, taková pravidelnost už v této nové situaci prostě neexistuje. Co tedy v tomto případě překladatelův výrok (1) vlastně říká?

Jednou možnou odpovědí by bylo, že konstatuje něco jako

velká většina domorodců je ochotna konstatovat „gavagai“ v přítomnosti králíka. (3)

V tomto případě je ovšem otázkou, proč takovouto ‚statistickou‘ či ‚nedokonalou‘ pravidelnost zachycujeme prostřednictvím stejně kategorického konstatování jako v případě, když je sama tato pravidelnost ‚kategorická‘. Nepodvádíme trochu, když v případě, že

skutečná pravidelnost ‚kategorická‘ není, zůstáváme u našeho ‚kategorického‘ tvrzení?

Abychom předešli nedorozumění, je ovšem třeba zdůraznit, že o co nám teď jde, není fakt, že jakékoli lidské konstatování, které má podobu obecného či ‚kategorického‘ výroku o světě, je vlastně pouze hypotetické, protože se nemůže opírat o více než o konečný počet pozorování či experimentů.²⁸⁹ Nejde nám tedy o to, že překladatel bude ochoten konstatovat, že „gavagai“ znamená králík, i přes to, že nemůže vyloučit, že se v budoucnu setká s protipříklady, které ho přesvědčí, že se mýlil – jak jsme řekli, předpokládáme, že data, která má k dispozici, lze již považovat za dostatečně reprezentativní. Jde o to, že formuluje kategorické tvrzení (1), přestože to, co empiricky zjistil, má podobu pouze ‚statistické‘ pravidelnosti (3).

Na to můžeme být v pokušení říci, že překladatelův výrok (1) vlastně ve skutečnosti nevyjadřuje (3), ale něco takového jako

každý domorodec je ochoten konstatovat „gavagai“, když je *presvědčen*, že je přítomen králík. (4)

Překladatelův závěr by podle toho návrhu přece jenom konstatoval jistou kategorickou pravidelnost, ovšem pravidelnost týkající se nikoli vztahu mezi slovem „gavagai“ a králíky, ale vztahu mezi tímto slovem a *presvědčeními* o králících.

Kdybychom však měli takové vysvětlení přijmout, byli bychom se nuceni ptát, jak překladatel ví, že těch devět souhlasně reagujících domorodců je skutečně o přítomnosti králíka přesvědčeno, zatímco ten desátý nikoli; a odpovědí by pak těžko mohlo být něco jiného než to, že jsme o tom přesvědčeni právě proto, že těch devět

²⁸⁹ Ani fakt, že jsme se v obrovském počtu případů přesvědčili, že magnety přitahují železné předměty, není absolutní zárukou pravdivosti ‚kategorického‘ výroku *Magnet přitahuje železo* – nemůže to totiž nikdy vyloučit možnost, že narazíme na případ magnetu, který železo přitahovat nebude. Lidské poznávání světa prostě musí fungovat tak, že se obecný výrok považuje za prokázáný tehdy, je-li k dispozici nějaký rozumně velký, a přitom lidsky shromážditelný počet souhlasných případů. Výroky jako *Magnet přitahuje železo* tedy považujeme za prokázané – i když přitom nepouštíme ze zřetele fakt, že taková ‚prokázanost‘ není zcela nezvratná. Proto zdůrazňuje K. R. Popper (*Logik der Forschung*, Wien 1935; česky: *Logika vědeckého bádání*, Praha 1997), že naše teorie světa vlastně nejsou teoriemi, které byly prokázány, ale teoriemi, které nebyly (dosud?) vyráceny.

říká, že vidí králíka, zatímco ten desátý to *popírá*. Abychom však mohli nabyt takové přesvědčení, musíme předpokládat, že „gavagai“ skutečně znamená „králík“. (To je ovšem jádro Davidsonovy neoddělitelnosti zjišťování významu od zjišťování přesvědčení.) To znamená, že (4) vyplývá z (1). To je ale bludný kruh: chtěli jsme vysvětlit, jak dospějeme od ‚statistické‘ pravidelnosti (3) ke ‚kategorickému‘ tvrzení (1), a odpověděli jsme, že (1) ve skutečnosti není vyjádřením (3), ale ‚kategorické‘ pravidelnosti (4); pak jsme ale viděli, že (4) není ničím jiným než důsledkem (1) – že tedy (1) není důsledkem, ale předpokladem (4).

Lze namítnout, že (4) *nemusíme* chápat pouze jako důsledek (3) a (1); že přestože přesvědčení nevidíme, někde ‚v hlavách‘ mluvčích skutečně jsou – můžeme si třeba myslet, že jsou kódována nějakými objektivně zjistitelnými stavy neuronů v mozku. V tom případě by konstatování (4) tedy *nebylo* jenom důsledkem (3) a (1), znamenalo by

každý domorodec je ochoten konstatovat „gavagai“, je-li v jeho mozku *x*. (5)

Avšak jistě nelze tvrdit, že to, co (1) říká, je (5): to by bylo obhájitelné jedině tehdy, kdybychom navíc předpokládali něco takového, jako

x v lidském mozku je (přesvědčením) o přítomnosti králíka. (6)

Jak bychom ovšem mohli zjistit *tohle*? Tak, že bychom nějak experimentálně zjistili, že stav *x* se v mozku mluvčího vyskytuje právě tehdy, když má tento mluvčí tendenci konstatovat „králík“ či s takovým konstatováním vyslovovat souhlas? I když pomineme to, že jak jsme konstatovali v oddíle 6.3, ani takové zjištění by nás nijak neopravňovalo k závěru, že *x* je *přesvědčením*, nebylo by (6) v takovém případě ničím jiným než parafrází poznatku

x se v mozku domorodce vyskytuje tehdy a jen tehdy, když je tento domorodec ochoten konstatovat „gavagai“, (7)

což by naši snahu vysvětlit (1) tak, že za předpokladu (6) říká totéž co (5), učinilo marnou. (6) by totiž pak byla parafrází (7), a (5) v konjunkci se (7) není ničím více než prázdnou tautologií, říkající, že *domorodec je ochoten konstatovat „gavagai“ právě tehdy, když je ochoten konstatovat „gavagai“*.

Závěrem tedy je, že se nevyhneme konstatování, že radikální překladatel v jistém smyslu klade kategoričnost tam, kde ve skutečnosti žádná není: pravidelnosti, které formuluje v rámci své ‚překladové příručky‘ tedy jenom nezaznamenává, ale – do jisté míry – i ‚vymýšlí‘ a ‚klade‘. Samozřejmě ne zcela libovolně – jenom jistým způsobem ‚vylepšuje‘ a ‚douspořádává‘ to, co skutečnost skýtá v podobě ne zcela uspořádané. Význam je tedy z tohoto hlediska prostředkem postulování přesné struktury nepřesné skutečnosti; a přesvědčení je prostředkem vysvětlení odchylek skutečnosti od této struktury. Osvětleme tento zdánlivě podivný způsob nakládání se skutečností srovnáním překladu (tj. úsilí o vyrovnání se s nějakým neznámým jazykem prostřednictvím teorie jeho významu) s jinou lidskou intelektuální činností, s pokusem vypořádat se s prostorovými aspekty světa kolem nás prostřednictvím geometrie. Dřív než to ale učiníme, musíme některé relevantní aspekty geometrie probrat; a to bude námětem následujícího oddílu.

8.3 Geometrie

Matematikové si dávno lámou hlavu s tím, jak může geometrie sloužit našim zájmům v našem ‚hmatatelném‘ světě, když se zabývá něčím, co se vlastně v tomto našem světě vůbec nevyskytuje. V našem světě totiž nikdy nenajdeme nic, co by bylo skutečnou, ‚stoprocentní‘ přímkou či skutečným, ‚stoprocentním‘ trojúhelníkem – či alespoň nic, o čem bychom to mohli s jistotou říci. Všechno, s čím přicházíme do styku, jsou útvary, které je možné za přímky, trojúhelníky ap. považovat nanejvýš ‚s přimhouřením jednoho či obou očí‘.

Tento problém se ještě vyhrotil, když se v minulém století začalo uvažovat o tom, zda je tradiční geometrie, jak ji kanonizoval Eukleidés a jeho následovníci, tou správnou, či tou jedinou správnou geometrií. Objevily se alternativní návrhy: Lobačevskij, Bolyai a další přišli s tzv. hyperbolickou geometrií (která se od té eukleidovské liší tím, že podle ní součet úhlů v trojúhelníku není 180° , ale o něco méně), poté se objevila i geometrie eliptická (pro kterou je součet úhlů v trojúhelníku zase více než 180°).²⁹⁰

²⁹⁰ Podrobněji o neeukleidovských geometriích viz P. Vopěnka, *Rozpravy s geometrií: Otevření neeukleidovských světů + Trýznivé tajemství*, Praha 1997.

První pozoruhodnou věcí bylo, že brzy vyšlo najevo, že to, zda ‚tou pravou‘ geometrií je geometrie eukleidovská či hyperbolická, nelze rozhodnout žádnými empirickými výzkumy našeho světa. Avšak uvědomíme-li si to, co jsme už řekli, totiž že útvary, o kterých pojednává geometrie (eukleidovská, ale totéž platí i pro kteroukoli jinou), se *sensu stricto* v tomto světě vůbec nevyskytují, není na tomto zjištění vlastně nic divného.

To samozřejmě vedlo k celé řadě diskusí, které nebyly prosty nedorozumění. Jeden takový spor se odehrál mezi francouzským matematikem Henri Poincarém a Bertrendem Russellem.²⁹¹ Russell bere za hotovou věc, že aby mohla být nějaká teorie geometrií, musejí být její termíny v přímém vztahu k nějakým konkrétním aspektům našeho reálného prostoru. Konstatuje tedy, že „výsledek může být považován za geometrický jedině tehdy, mohou-li být veličiny, ke kterým dospíváme, prostorově interpretovány.“²⁹² Poincaré však má za to, že existence neeukleidovských geometrií spolu s faktem, že nedokážeme rozhodnout, která geometrie je ‚ta pravá‘, prokazuje, že tomu tak být nemůže. Je přesvědčen, že o tom, zda přijmeme eukleidovskou geometrii, či nějakou její neeukleidovskou alternativu, se můžeme rozhodnout zcela svobodně, že je jenom věcí našeho rozhodnutí, čemu budeme říkat *přímky*, *plochy* atd. Tvrdí tedy, že „jedna geometrie nemůže být pravdivější než jiná; může být jenom vhodnější“.²⁹³

V podstatě tentýž druh sporu, i když možná v ještě názornější podobě, se odehrál i mezi Gottlobem Fregem a jedním z nejvládnějších matematiků přelomu devatenáctého a dvacátého století, Davidem Hilbertem. Frege je, podobně jako Russell, přesvědčen, že geometrie zachycuje něco, co tu je už předtím, než geometrickou teorii vybudujeme; a kritizuje Hilberta za to, že přesně nevymezil,

²⁹¹ Tato diskuse, stejně jako níže uvedená diskuse mezi Fregem a Hilbertem, je podrobně probírána A. Coffou (*The Semantic Tradition from Kant to Carnap*, Cambridge 1991) a S. Shapirem (*Space, Number and Structure: A Tale of Two Debates*, in: *Philosophia Mathematica*, 4, 1996, str. 148–173).

²⁹² B. Russell, *An Essay on the Foundations of Geometry*, 1897; citováno podle vydání New York 1956, str. 45.

²⁹³ H. Poincaré, *Science et Méthode*, Paris 1908, str. 235.

k čemu se termíny „bod“, „přímka“ atd., které v jeho teorii figurují, vztahují. Konstatuje:

Vaše axiomy uspořádání obsahují také slova „bod“ a „přímka“, jejichž význam je ... neznámý. Vaše soustava definic je jako soustava rovnic s vícerymi neznámými, u které zůstává řešitelnost a především jednoznačnost určení neznámých pochybnou. Dochází-li k tomuto, bylo by lepší řešení udát, tj. každý z výrazů „bod“, „přímka“, „mezi“ jednotlivě vysvětlit na základě něčeho již známého.²⁹⁴

Hilbert, který zaujímá stanovisko podobné stanovisku Poincarého, ale formalističtější, je ovšem přesvědčen, že Frege chce do geometrie zatahnout něco, co tam nepatří. Podle něj je geometrie jistým ‚uzavřeným‘ systémem, který není třeba, a ani nelze podepírat žádným propojením s něčím, co tu existuje před geometrickou teorií. Smysl termínů, jako jsou „bod“ a „přímka“ je podle něj vymezen ‚implicitně‘, a to právě jen rolí, kterou tyto termíny hrají v rámci geometrické teorie:

Nechci nic předpokládat jako známé; ve svém výkladu vidím definici pojmů bodu, přímky, roviny. ... Shání-li se někdo po jiných definicích pro „bod“ ..., musím takové počínání co nejrozhodněji odmítnout; tady se totiž hledá něco, co se nikdy nemůže najít, protože nic takového neexistuje, a vše se pak ztrácí, zamlžuje a zamlžuje, a zvrhává se to ve hru na schovávanou.²⁹⁵

To je ovšem to, co naprosto odmítal pochopit Frege – tomu zjevně nedávalo dobrý smysl, že by mohl někdo chtít formulovat nějaké axiomy s pomocí termínů, u kterých by napřed přesně nevymezil, co znamenají.

Z hlediska toho, o co nám zde jde, je poučné se nad těmito spory zamyslet. Na které straně je pravda? Pokusíme se ukázat, že do jisté míry na obou; že jde částečně spíše o nedorozumění než o spory a že tato nedorozumění plynou z nedostatečné reflexe vztahu mezi formální geometrií jako záležitosti abstraktní struktury, a geometrickými aspekty skutečnosti, tj. tím, co touto strukturou poměřujeme.

²⁹⁴ G. Frege, *Wissenschaftlicher Briefwechsel*, G. Gabriel a kol. (vyd.), Hamburg 1976, str. 73.

²⁹⁵ Tamt., str. 66

Frege a Russell zdůrazňovali, že geometrie by měla odpovídat něčemu předgeometrickému, totiž nějakým našim ‚prostorovým intuicím‘, či našim předteoretickým pojmem bodu, přímkou atd. – protože tyto předteoretické intuice či pojmy jsou koneckonců tím, kvůli čemu příslušná teorie vznikla a o čem je. Zdůrazňovali tedy, že struktura kladená abstraktní či formální geometrií musí být použitelná na náš reálný svět, že musí být nahlédnutelná jakožto struktura *tohoto světa*. V tom měli jistě pravdu; na obranu Poincarého a Hilberta je k tomu ale třeba dodat, že *má-li být geometrie provozována s matematickou přesností, pak tyto intuice nemohou hrát skutečnou roli v systému geometrie jako takovém*; že čistě matematicky je možné pojednat pouze o této struktuře, nikoli o onom způsobu, jak ji promítáme na skutečnost. (Je však těžké uvěřit, že Frege a Russell, kteří oba tak hluboce přispěli k vývoji moderní matematiky, by tohle neviděli. Je těžké uvěřit, že by Frege, jehož *Begriffsschrift* stanovila standard logického zpřesňování našeho souzení, a Russell, jehož a Whiteheadova *Principia mathematica* byla tak velkolepým kompendiem onoho nového, symbolického matematického uvažování, podceňovali přesnost a teoretickou preciznost. Spíše chtěli zdůraznit, že přesnost má skutečnou cenu jenom tehdy, když pomáhá zachytit něco ‚faktického‘, něco, co je tu před tím, než se příslušná teorie ustanoví.)

Co naopak zdůrazňovali Poincaré a Hilbert, je to, že chceme-li provozovat geometrii formálním způsobem, který se tolik osvědčil v případě aritmetiky, chceme-li neponechat nic nedokázáno, musíme s geometrií zacházet jako s abstraktním, ‚ideálním‘ systémem, jehož termínům dává smysl jedině jejich postavení v rámci tohoto systému. To je opět pravda, avšak na obranu Russella a Frega musíme dodat, že *něčemu říkáme geometrie jedině tehdy, je-li to schopno plnit určitý účel*, totiž pomáhat nám vyrovnat se s prostorovým aspektem naší zkušenosti. (A je opět těžko věřit, že by tohle Poincaré a Hilbert neviděli; je více než těžké věřit, že by si mohli myslet, že by *jakýkoli* systém axiomů, tedy například systém axiomů Peanovy aritmetiky, tvořil geometrii ve stejném slova smyslu, v jakém je geometrií to, co je tvořeno axiomy Eukleidovými. Myslím, že ve skutečnosti je tomu tak, že tohle oni považovali za natolik samozřejmé, že měli za ztrátu času se nad tím pozastavovat. Proto spíše zdůrazňovali, že takový pojem jako ‚prostorová interpretace‘ je příliš vágní na to, aby byl zajímavý, protože spousta věcí může být

‚prostorově interpretována‘ spoustou různých způsobů. A zajímavé role při explikování našich ‚prostorových intuicí‘ může hrát nejenom klasická eukleidovská geometrie, ale jistě i různé geometrie neeukleidovské.)

Celá situace se vyjasní, vidíme-li geometrii jako shledávání nějaké jednoty v mnohosti, jako pojmání nepřehledného spektra určitých jevů (konkrétních prostorových tvarů) prostřednictvím nějaké struktury (tvarů abstraktní geometrie), tedy jako projekci určité struktury na určité jevy a jako pozorování těchto jevů jejím prisma-tem. (Moderní geometrie je pak specifická v tom, že se více než kdykoli předtím zabývá samotnou strukturou, s naprostým odhlá-žením od toho, k čemu se tato struktura vztahuje v reálném světě.) Pak si uvědomíme, že celý tento spor je do velké míry pouze terminologický. Frege a Russell chtěli prostě zdůraznit, že říkat nějaké abstraktní struktuře ‚geometrie‘ není rozumné bez toho, abychom ukázali, že tuto strukturu lze vztáhnout na náš reálný prostor; Poincaré a Hilbert naopak zdůrazňovali, že matematicky je možné pojednat pouze o struktuře, nikoli o jejím vztahu ke skutečnosti. Avšak spor o to, zda termín „geometrie“ používat jenom pro samo abstraktní prisma, či pro prisma spolu s jeho projekcí, je v podstatě ne příliš hlubokým terminologickým problémem. V prvním případě musíme mít na paměti to, že *danému ‚strukturálnímu‘ prismatu můžeme říkat geometrie jedině díky tomu, že ho lze takto ‚promítnout‘ na reálný prostor*; v tom druhém si musíme uvědomit, že *je to jedině toto prisma, a nikoli způsob, kterým je promítnutelné na reálný prostor, co může být podrobena čistě matematickému zkoumání*.

8.4 Struktura jako formální prisma

Co nyní tvrdíme, je to, že vztah mezi naším reálným prostorem a geometrickou teorií a vztah mezi reálným jazykem a jeho explicitní sémantickou teorií jsou podobného druhu. Oba spočívají v nahlížení něčeho faktického prostřednictvím nějaké struktury. Významy tak mají podobný status jako geometrické tvary: nemá smysl je hledat v reálném světě, neboť jsou spíše prismaty, která nám umožňují relevantní část světa chápat naším lidským způsobem.

8.4 Struktura jako formální prisma

Abstraktní tvar *trojúhelník* je například prismatem, jehož pomocí vnímáme či chápeme některé věci kolem sebe. Podívejme se na následující obrázek.

První z uvedených útvarů je pro nás trojúhelníkem zcela nepochybně (a nic na tom nemění ani fakt, že při mikroskopickém prozkoumávání bychom na něm jistě shledali nějaké nepravidelnosti). I druhý bychom ještě mohli mít za trojúhelník – i když za trojúhelník deformovaný či pokrivený. Třetí obrázek už pro nás asi trojúhelníkem nebude, a určitě už ne ten čtvrtý – ten bychom mohli spíše vidět jako deformovaný kruh. To ukazuje, že určitou míru odchylek od ideálního geometrického tvaru jsme ochotni vnímat jako deformace a v obrazi stále vidět tvar – při překročení této míry tam takový tvar vidět přestáváme.

Podívejme se nyní na další obrázek.

První čtverec, který vidíme, budeme asi ochotni prohlásit za ‚bílý‘ s nějakou skvrnou nebo kazem; druhý podobně za ‚černý‘ s kazem či skvrnou, ten třetí pak není ani černý, ani bílý. To, co vidíme, a obecněji, co shledáváme ve světě kolem nás, se snažíme vtěsnat do určitých jednoduchých struktur či kategorií, kdykoli to alespoň přibližně jde. Pro odchylky od těchto struktur pak máme různé termíny jako ‚nepřesnost‘, ‚skvrna‘, ‚kaz‘ ap.

Představme si nyní, že obrazce na obrázku 4 představují varianty ‚mapy‘ mluvčích toho jazyka, se kterým pracuje náš známý radikál-

ní překladatel: bílou barvou jsou zaneseny případy, kdy je domorodec ochoten reagovat na králíka konstatováním „gavagai“, a černou ty, ve kterých tomu tak není. Překladatel se situaci opět snaží uchopit prostřednictvím určitého ideálního ‚tvaru‘, který artikuluje pomocí pojmů ‚pravda‘ a ‚význam‘; pro odchylky od tohoto tvaru pak má termín ‚mylná přesvědčení‘. Vrátime-li se nyní k oddílu 8.2, můžeme objasnit, jak se dostáváme od (3) k (1): Fakt (3), to jest to, že velká většina domorodců je ochotna konstatovat „gavagai“ v přítomnosti králíka, vykládáme tak, že domorodci považují za správné konstatovat „gavagai“ v přítomnosti králíka *s výjimkou těch, kteří jsou mylně přesvědčeni, že to králík není*, a to nás dále vede k (1). (Davidson říká: „Pojem přesvědčení ... je tady k tomu, aby vyplnil mezeru mezi objektivní pravdivostí a tím, co se za pravdivé má, a my ho chápeme právě v tomto spojení.“)²⁹⁶

Tvrdíme tedy, že radikální překlad je speciálním příkladem obecného mechanismu, kterým se člověk snaží vnášet do různých aspektů světa kolem sebe takový řád, jaký potřebuje, aby se v nich dokázal dobře orientovat. Strukturu můžeme v tom, co se takto snažíme zvládnout, objevit buď víceméně okamžitě a samovolně (jak o tom píše psychologové vnímání), nebo postupně, i v důsledku našeho vědomého úsilí. Radikální překlad je druhým případem: vědomě i nevědomě vážíme a hodnotíme empirická data a na základě toho připisujeme významy a přesvědčení. Naše připisování samozřejmě nemůže být svévolné, je (v podstatné míře) určeno empirickými daty, není však určeno natolik, abychom mohli významy vidět jako něco, co je nám přímo dáno jako *součást* těchto dat. (U radikálního překladu ovšem v poslední instanci nejde o pouhé pravidelnosti užívání, ale o *pravidla, normy* užívání – ty jsou však zase, jak jsme se snažili ukázat v předchozí části této knihy, dány jistými pravidelnostmi *normativních přístupů*.)

Faktem ovšem je, že alespoň v těch případech, kdy je struktura, která se nám z dat ‚vynořuje‘, záležitostí vědomé teoretické reflexe, není důvod k přesvědčení, že je tato struktura daty určena zcela jednoznačně. Podstatné je, aby struktura pokryla data patřičným způsobem; to jest aby množství těch dat, které z ní budou vybočovat a které tak budeme nuceni prohlásit za ‚odchylky‘, ‚kazy‘, či třeba (v případě jazyka) za ‚mylná přesvědčení‘, nepřekročilo určitou

²⁹⁶ D. Davidson, *Inquiries*, str. 170.

tolerovatelnou mez. Bude-li toto kritérium stejně dobře splňováno dvěma různými strukturami, budou obě stejně přijatelné – a prohlásit o zkoumané skutečnosti, že ‚má‘ jednu z nich, bude stejně tak správné jako prohlásit, že ‚má‘ tu druhou. Strukturu je tedy v tomto smyslu skutečně lépe si představovat jako prisma (či ‚dešifrující klíč‘), jímž danou skutečnost pozorujeme, než jako něco, co bychom objevili někde ‚uvnitř‘ této skutečnosti. Nalezení struktury tak není jako prosvícení paže rentgenem a zjištění, jak v ní vedou kosti, ale spíše jako nakreslení plánku, který někomu pomůže vyznat se v neznámém městě.

Kromě toho je třeba si uvědomit, že ‚tolerovatelná mez‘ množství odchylek se může měnit s okolnostmi. V některých případech je výhodnější jednodušší struktura, která ovšem příslušnou skutečnost zachycuje jen velice přibližně, jindy je potřeba minimalizovat odchylky i za cenu složitosti struktury. Tak kreslíme-li někomu náčrt spalovacího motoru kvůli tomu, aby pochopil, jak takové motory fungují, může se náčrt od vzhledu jakéhokoli skutečného motoru lišit drasticky – musí pouze vystihnout princip, ale jinak může odhlédnout od všech detailů konkrétního provedení. Budeme-li mu ho ale kreslit proto, aby takový motor zkonstruoval, musíme jít do detailů (příčemž se ale opět můžeme dopouštět některých specifických, z hlediska daného účelu neškodných – či dokonce žádoucích – druhů zjednodušení).

8.5 ‚Svět přirozeného‘ a ‚svět formálního‘

V oddíle 3.1 jsme konstatovali, že cesta k abstraktním objektům, kterými jsou i struktury, vede přes abstrakci, přes extrahování ‚jednoho z mnohého‘. Teď jsme ovšem vykreslili obrázek, na kterém mohou struktury, namísto toho, aby prostě existovaly někde ‚v‘ těch věcech, které je ‚mají‘, existovat i do jisté míry nezávisle na nich: věci, jimž struktury připisujeme, musíme někdy dokonce jistým způsobem ‚znásilňovat‘, aby se nám do těchto struktur ‚vešly‘. Podle tohoto obrázku nemusejí být struktury prostě abstrakcemi artikulujícími společné rysy věcí, ale mohou být i něčím, do čeho my někdy věci vtěsnáváme až prokrustovsky, tak, že z nich ‚ořezáváme‘ to, co nám někde po stranách ‚přečnívá‘.

Abstraktno totiž nelze omezit na to, co vznikne přímou abstrakcí ve smyslu ‚extrakce společného‘. Vrátime-li se k příkladu geometrie: nelze si představovat (jak přesvědčivě ukazuje například Vopěnka),²⁹⁷ že geometrické objekty a formy jsou prostě abstrahované z konkrétních věcí. Stekeler-Weithofer²⁹⁸ proto tvrdí, že uvažujeme-li o abstraktnu, musíme vedle abstrakce ve smyslu ‚extrakce společného‘ uvažovat i o něčem trochu jiném, co Stekeler-Weithofer navrhuje nazvat *ideací*. Ideace znamená použití struktur a forem, které nejsou výsledky pouhé abstrakce (a nejsou tedy svázány s konkrétnem přímou pupeční šňůrou) a které hrají v rámci našeho uchopování ‚konkrétna‘ komplikovanější roli – jsou totiž oněmi prismaty, kterými pozorujeme náš svět.

Stekeler-Weithofer poukazuje na to, že takový ‚ideativní‘ aspekt má vlastně jakákoli ‚kategorická‘ řeč. Říká:

*Každý kategorický výrok hovoří především o něčem typickém, abstraktním, o nějakém ideálním světě ‚o sobě‘, a ve svém formálním nároku na platnost ještě neobsahuje ‚použití‘ na reálný svět naší zkušenosti. Každé takové použití je vždy projekcí, a ta vyžaduje soudnost při posuzování toho, zda je z hlediska potřeb komunikace odlišnost toho stavu věcí, na které se tato řeč konkrétně vztahuje ve světě naší zkušenosti, od stavu věcí v ideálním modelu vyjádřeném onou formální řečí zanedbatelná nebo podstatná.*²⁹⁹

Vezměme toto rozlišení mezi ‚světem naší zkušenosti‘ a ‚světem ideálních modelů‘ vážně (byť řeč o ‚světech‘ zde chápeme jenom metaforicky); hovoříme jednodušeji o světě ‚přirozeného‘ a o světě ‚formálního‘. Ten první je, krátce řečeno, světem těch věcí, mezi kterými a spolu se kterými žijeme svoje životy; ten druhý je světem ‚struktur‘, kterými si náš rozum pomáhá, když se chce v tom prvním světě vyznat.³⁰⁰ Ve světě ‚přirozeného‘ (tradičněji bychom mu mohli

²⁹⁷ P. Vopěnka, *Rozpravy s geometrií*, Praha 1989.

²⁹⁸ P. Stekeler-Weithofer, *Ideation und Projektion*, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 42, 1994, str. 783–798.

²⁹⁹ Tamt., str. 797.

³⁰⁰ O takovém rozlišení hovoří již Platón: „Nejprve je třeba podle mého mínění stanovit tuto rozlukou: co jest to, co stále jest, ale vzniku nemá, a co

8.6 Formalizace

říkat svět ‚stávání se‘) je všechno neostré, proměnlivé a kontingentní; jak se věci v tomto světě mají, můžeme poznávat („a posteriori“) a popisovat (nejsystematičtějším způsobem v rámci přírodních věd). A je to právě tento svět, který je bezprostředně relevantní pro naše životy. Svět formálního (svět ‚bytí‘) se naproti tomu skládá z pevných a neměnných forem (tvarů); všechno v něm je ostře vymezené a dané ‚a priori‘. V tomto světě můžeme definovat, ustanovovat a dokazovat. Nejsystematičtější způsob studia tohoto světa představuje matematika (přesněji ta její část, která se zabývá studiem abstraktních struktur – tedy ta, které se dnes obvykle říká *algebra*). Studium nějaké konkrétní věci, ať už s pomocí nějaké struktury nebo ne, se týká světa ‚přirozeného‘, zatímco studium samotné abstraktní struktury se týká světa ‚formálního‘.

Zaobírání se něčím prostřednictvím prismatu nějaké struktury a zaobírání se touto strukturou samotnou jsou tak dvě zásadně různé věci, a je třeba je důsledně rozlišovat. To jsme viděli na příkladu sporů Poincaré-Russell a Frege-Hilbert: závěr, ke kterému jsme došli, lze nyní formulovat tak, že tyto spory byly částečně výsledkem toho, že jedna strana rozuměla geometrií studium prostorového aspektu reálného světa prostřednictvím určité struktury, zatímco ta druhá jí rozuměla čistě studium příslušné struktury.

8.6 Formalizace

Něco pochopit či analyzovat v mnoha případech znamená prostě najít a prostudovat strukturu, kterou to má. Struktura je tedy často to zásadní, o co jde; a my můžeme docela dobře zapomenout na všechno ostatní a soustředit se na ni. Přitom struktura jako taková je něco stálého a neměnného, něco, co může být studováno ‚matematicky‘. Neznamená to tedy, že můžeme vlastně studium čehokoli redukovat na studium příslušné struktury, tj. na jistou matematiku?

Je třeba zdůraznit, že nikoli: aby nám totiž bylo studium nějaké abstraktní struktury k něčemu z hlediska studia nějaké konkrétní

jest to, co stále vzniká, ale nikdy není jsooucí? Ono lze chápati přemýšlením s pomocí rozumu, poněvadž je stále v témž stavu, toto může být jen předmětem mínění s pomocí počítku bez účasti rozumu jakožto něco, co vzniká a zaniká, ale nikdy nemá pravé jsooucnosti.“ (*Timaios*, 27d–28a)

věci, musí to být struktura *této věci*, a zda tato věc skutečně příslušnou strukturu má, je empirická otázka. To znamená, že zkoumat abstraktní strukturu namísto nějaké konkrétní věci dává rozumný smysl jedině za předpokladu, že jde skutečně o strukturu této věci (to jest o strukturu, kterou lze této věci smysluplně připsat) – a zkoumání toho, zda tato věc onu strukturu má, může být mnohem netriviálnější než studium této struktury samotné.

Nahrazení nějaké entity její strukturou – například přirozeného jazyka nějakým jazykem umělým nebo soustavy nějakých přírodních dějů soustavou diferenciálních rovnic – můžeme nazývat *formalizací* této entity. Jde de facto o převedení nějaké části ‚přírodovědeckého‘ problému na problém ‚matematický‘; a to je postup, který se v moderní vědě ukázal jako neobyčejně plodný. (A nebude asi velkým přeháněním, když řekneme, že právě jemu tato věda vděčí za svůj bouřlivý rozvoj.)³⁰¹ Je však nebezpečnou iluzí předstávat si, že ‚přírodovědecké‘ otázky můžeme redukovat na otázky ‚matematické‘ *beze zbytku* – vždy tu bude nějaké ‚empirické reziduum‘ týkající se přiměřenosti dané formalizace příslušné skutečnosti.

Není nám ale matematika schopná skutečně dát odpovědi na některé ‚přírodovědecké‘ otázky? Cožpak nemůžeme například vyřešením nějaké soustavy diferenciálních rovnic spočítat, že se most, který stavíme, nezhroutí pod tíhou aut, které po něm budou jezdit? Samozřejmě můžeme, *ale jedině za předpokladu, že tato soustava rovnic skutečně s potřebnou přesností charakterizuje příslušný most*. Původní empirický problém („může most, který stavíme spadnout?“) tak formalizací nepřevádíme na problém matematický, ale rozdělujeme ho na dvě části: na část čistě matematickou („jaké je řešení určité soustavy rovnic?“) a na část empirickou („vystihuje tato soustava rovnic danou skutečnost“?). Říkáme-li tedy „řešení té a té soustavy rovnic dokazuje, že most nespadne“, myslíme tím samozřejmě ve skutečnosti to, že toto platí za předpokladu, že soustava rovnic, o kterou jde, skutečně zachycuje příslušný most. Samozřejmě že most i přes jakýkoli čistě matematický výsledek spadnout může – a my v takovém případě řekneme, že soustava, se kterou jsme pracovali, jej tedy adekvátně nepopisovala (pokud jsme

³⁰¹ O roli ‚matematizace‘ v procesu zrodu moderní přírodovědy a o jejích úskalích pojednává P. Vopěnka, *Geometrizatione reálného světa (Třetí rozpravy s geometrií)*, Praha 1995.

ovšem neudělali v našich výpočtech chybu). Matematika tak ve skutečnosti nemůže rozřešit empirický problém; může rozřešit příslušnou formalizaci a veškerou empiričnost problému koncentrovat do otázky, zda tato formalizace původnímu problému skutečně odpovídá. Formalizace tedy neznamená převod empirie na matematiku, ale umožnění určité dělby práce, která může být mnohdy extrémně užitečná – určitým způsobem od sebe odděluje matematický a empirický aspekt daného problému tak, aby každý z nich bylo možné řešit příslušnými metodami.

Vezměme příklad moderní fyziky: ta studuje chování objektů („přirozeného“) světa, avšak cestou formalizace dokáže mnoho svých problémů z podstatné části řešit matematicky – například prostřednictvím řešení určitých rovnic (tak se vyvinulo odvětví matematiky, kterému se říká *matematická fyzika*). Řešení soustavy rovnic nám ale může říci něco smysluplného o nějakém faktickém jevu jenom tehdy, když tyto rovnice tento jev skutečně v nějakém podstatném smyslu vystihují.

Tím vším ovšem nechceme říci, že podaří-li se nám vhodná formalizace, nemůže být ta zbytková empirická část problému víceméně triviální. V mnohých případech dokážeme třeba parametry stavěného mostu matematicky zachytit s takovou přesností, že nám příslušné výpočty dávají něco velice blízkého jistotě. Co chceme říci, je jenom to, že na přiměřenost formalizace, se kterou pracujeme, případně na to, aby bylo příslušné „empirické reziduum“ minimální, je třeba neustále dbát. (Technik, který by se vůbec nezajímal o faktické parametry stavěného mostu s vírou, že to, aby most nespádl, mu zajistí sama matematika, by jistě nedopadl dobře.)

Pokud ovšem nemáme na paměti to, že empiričnosti problému se nikdy nelze zbavit beze zbytku, může to vést ke scestným iluzím. Takové iluze, totiž představy, že na některé fyzikální (či jiné přírodovědecké) otázky může odpovědět matematika sama, se však, v důsledku závratného pokroku, který přírodní vědy díky matematizaci zažívají, vyskytují dosti často. Podívejme se například, co říká jeden z komentátorů nových výsledků moderní fyziky:

Eukleidovy axiomy – například že rovnoběžky se nikdy neprotnou nebo že v rovině je pouze jediná přímka spojující každou dvojici bodů – jsou očividnými plody lidské zkušenosti s kreslením čar na rovné ploše. Pozdější matematikové se už takto

*vázání necítily a pro svůj seznam axiomů vyžadovali pouhou bezespornost. ... Ještě nevíme, zda počáteční podmínky příslušné nejhlubším fyzikálním problémům ... budou přímo souviset s fyzikální realitou přístupnou našim smyslům, anebo zda to budou abstraktní matematické koncepce vyžadující pouze vlastní bezespornost.*³⁰²

V první části tohoto citátu se zrcadlí zmatení rozebírané v oddíle 8.3: geometrie jako teorie určitého aspektu reálného světa je prostě něco jiného než geometrie jako teorie jistých formálních struktur; takže onen rozdíl mezi Eukleidem a těmi moderními matematiky, které má autor na mysli, je z velké části záležitostí toho, že každé z těchto dvou teorií jde o něco jiného. Není to tedy doklad toho, že by bylo něco svou podstatou empirického převedeno na čistou matematiku. Ještě markantnější je ovšem zmatení v druhé části citátu: představa, že by nějaká matematická teorie mohla být teorií počátečních podmínek „příslušných nejhlubším fyzikálním problémům“ prostě jenom v důsledku své bezespornosti je stejně absurdní jako představa, že by nějaká věta mohla být popisem toho, co mám v kapse, jenom v důsledku toho, že by měla určitý počet slov.

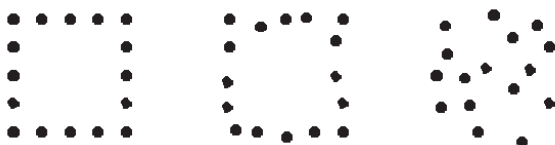
8.7 Dodatek: Vzorce a pravidelnosti

V této kapitole jsme řekli něco o tom, co to znamená mít strukturu; a došli jsme k závěru, že alespoň struktury toho druhu, jakou je struktura jazyka, může být rozumnější vidět jako prismata, která používáme k ‚zesrozumitelnění‘ těch věcí, jimž je připisujeme, než jako něco, co přímo nacházíme ‚v‘ těchto věcech. To ovšem v žádném případě neznamená, že bychom se o tom, co má strukturu, rozhodovali zcela svévolně; že bychom podle nálady něco tu ‚strukturálním prismaticem‘ nahlíželi, tu nikoli. Nahlížení některých věcí skrze taková ‚strukturální prismata‘ je prostě naším způsobem, jak tyto věci chápat – naše volnost spočívá v tom, že v některých případech může být struktura, kterou věci připisujeme, poplatná tomu, co nás na dané věci zajímá, a v rámci jistých mezí může být poplatná

³⁰² J. Barrow, *Theories of Everything*, 1992, česky: *Teorie všeho*, Praha 1996, str. 45.

i naší svévoli či náhodě.³⁰³ Faktem tedy je, že i tam, kde máme v připsování struktur jistou volnost, jde o volnost značně omezenou – a dává tedy smysl ptát se, které věci struktury mají, a které ne.

Podle toho, co jsme dosud o strukturách říkali, je ovšem odpověď na tuto otázku triviální: strukturu má každá věc, která je složená z nějakých částí, či kterou můžeme jako složenou z nějakých částí vidět. Slovo „struktura“ se ale často používá i v poněkud jiném smyslu, podle něhož některé složené věci strukturu mají, zatímco jiné nikoli – a míníme tím, že u těch prvních můžeme v uspořádání jejich částí objevit nějakou pravidelnost, nějaký ‚vzorec‘ (v angličtině se zde užívá slovo „pattern“), zatímco u těch druhých se nám toto uspořádání jeví jako naprosto nepravidelné, náhodné. *Mít strukturu* v tomto smyslu tedy znamená být nějak ‚uspořádaným‘, a nikoli jenom ‚náhodným‘ souhrnem svých částí. Vezměme si následující tři obrázce:

Jejich ‚strukturovanost‘ na první pohled klesá zleva doprava – a je lhostejné, zda budeme říkat, že ten první strukturu má a ten poslední ne, či že strukturu mají všechny, ale ten vlevo ji má ‚lepší‘ (‚pravidelnější‘, ‚uspořádanější‘, ‚méně náhodnou‘) než ten napravo.³⁰⁴ V každém případě musíme uznat něco jako ‚míru strukturovanosti‘ či ‚míru pravidelnosti struktury‘: některé objekty jsou strukturova-

³⁰³ Názorně je tohle vidět v případech, kdy se nabízejí dvě velice odlišné struktury, které jsou nicméně z hlediska nahlížené věci stejně přijatelné (to znamená, že tato věc je svou povahou ‚na pomezí‘ těchto dvou struktur. Takovým případem jsou obrázky, ‚ve kterých‘ můžeme stejně tak dobře vidět dvě různé věci, jako je slavný Wittgensteinův [PU, str. 520] ‚kachnozajíc‘, který je na titulní stránce této knihy, či jeho propracovanější obdoby.)

³⁰⁴ Zdůrazněme, že se jedná o ‚strukturovanost‘ *prima facie* a *per se*. Nelze vyloučit, že se například ukáže, že ten poslední obrazec znázorňuje strukturu nějakého pozoruhodného, vysoce pravidelného procesu, a že se nám tedy v důsledku toho může začít jevit jako vysoce strukturovaný.

nější či pravidelnější než jiné. Nalezení vhodného strukturálního prismatu, o jakém jsme pojednávali v této kapitole, pak znamená jistou maximalizaci strukturovanosti v tomto smyslu – nalezení té ‚nejpravidelnější struktury‘, kterou lze dané entitě připsat (je-li dána míra zanedbatelných odchylek).

Co to taková strukturovanost je? V čem jsou některé struktury strukturovanější než jiné? Na to není snadná odpověď. Vezměme například číselné posloupnosti.³⁰⁵ Posloupnost 1,2,3,4,5, ... se nám jeví jako jednoznačně pravidelná a přímo se nám vnucuje pokračování ... 6,7,8, ...; na druhé straně třeba posloupnost 7,2,4,9,2, ... se nám jeví jako zcela nepravidelná a zdá se nám, že by mohla pokračovat v podstatě jakkoli. V čem tento rozdíl spočívá? V tom, že tu první můžeme zachytit jednoduchým vzorcem, totiž $x_i = x_{i-1} + 1$ („každý člen je o jedničku větší než ten předchozí“)? Ale kdybychom zavedli operátor \oplus tak, aby $7\oplus 1=2$, $2\oplus 1=4$, $4\oplus 1=9$ a $9\oplus 1=2$, mohli bychom stejně jednoduchý vzorec napsat i pro tu druhou posloupnost: $x_i = x_{i-1} \oplus 1$. Je tedy rozdíl v tom, že $+$ je ‚přirozená‘ operace a \oplus ‚nepřirozená‘? Co to ale znamená ‚přirozená‘? Co kdybychom se byli ve škole učili počítat s \oplus , a ne s $+$, bylo by pak přirozenou operací \oplus ?

V každém případě souvisí u posloupností pravidelnost s existencí nějakého vzorce, podle kterého se členy této posloupnosti zdají být vytvářeny. Pokud takový vzorec existuje a pokud ho my skutečně odhalíme, dokážeme podle něj určovat další a další členy posloupnosti, třeba až do nekonečna. (Tak jako identifikováním gramatiky jazyka dokážeme do nekonečna vytvářet gramatické výrazy daného jazyka. Jde vlastně o nalezení konečného kritéria nějaké neomezené vlastnosti – proto jsem to na jiném místě nazval *kritériální rekonstrukcí*.)³⁰⁶ Vzorec ‚generující‘ danou posloupnost (či gramatika ‚generující‘ daný jazyk) tedy vlastně v jistém smyslu obsahuje ve ‚stlačené‘ formě všechnu ‚informaci‘, kterou obnáší daná nekonečná

³⁰⁵ Problémem hledání pravidelnosti v číselných posloupnostech a s ním souvisejícím problémem toho, co to taková pravidelnost vlastně je, se podrobně zabývá D. Hofstadter, *To Seek Whence Cometh a Sequence*, in: D. Hofstadter et al., *Fluid Concepts and Creative Analogies*, New York 1995.

³⁰⁶ Viz J. Peregrin, *DWW*, zvláště kap. 9.

posloupnost (či syntax daného jazyka). Úvahy tohoto druhu vedly Daniela Dennetta³⁰⁷ k závěru, že pojem struktury (ve smyslu *vzorce*, *pattern*) můžeme uvést do zajímavého vztahu s pojmem *komprimovatelnosti*, známým uživatelům počítačů.

Představme si, že máme na svém počítači rozsáhlý text, který obsahuje dlouhé řetězce mezer. Pokud budeme chtít na svém disku šetřit místo a pokud jsme počítačovní kutilové, můžeme připadnout na následující trik: můžeme napsat jednoduchý program, který nám vždy předtím, než se daný text uloží na disk, převede všechny řetězce mezer, delší než řekněme tři znaky, na nějaký speciální kód následovaný číslem zaznamenávajícím počet mezer. Tak dokážeme řetězec třeba padesáti mezer zkrátit na dva znaky (prvním bude kód mezery a druhým binárně vyjádřené číslo padesát), a celý soubor tak zmenšit třeba na polovinu – aniž bychom ztratili nějakou informaci. Kdykoli ho můžeme převést zase zpět do původní podoby.

Na podobném principu pracuje celá řada profesionálních komprimačních programů (nejznámější jsou založené na technologii ZIP): dělají prostě něco takového, že nám informace obsažené v našich souborech převádějí do skladnější podoby – aniž by něco z nich ztrácely. Ne všechny soubory ovšem zkomprimovat lze: záleží to na jejich povaze. A Dennett zhruba řečeno říká: *být pravidelný znamená být zkomprimovatelný*.

Vraťme se k našemu poslednímu obrázku: všechny tři obrazce, které na něm jsou, mohou být vyčerpávajícím způsobem popsány tak, že se udají souřadnice všech jejich bodů. Avšak ten první může být popsán i mnohem kratěji: stačí například říci, že jeho body jsou rozmístěny ve čtverci a udat souřadnice jednoho vrcholu tohoto čtverce, vzdálenost mezi sousedními body a počet bodů tvořících stranu čtverce. I ten druhý bychom mohli popisovat tímto způsobem: u něj bychom ovšem museli přidat informace o vychýlení některých bodů (a je otázka, byl-li by výsledek skutečně kratší, než kdyby se udaly všechny souřadnice). Kdybychom ale například věděli, že nám stačí popsat polohu bodů s určitou tolerancí, mohli bychom s popisem, jaký jsme navrhli pro první obrazec, vystačit i u toho druhého.

³⁰⁷ D. Dennett, *Real Patterns*, in: *Journal of Philosophy*, 88, 1991, str. 27–51.

9. STRUKTURY VÝRAZŮ

9.1 Sémantická struktura výrazu?

Dosud jsme se v našich úvahách nedotkli pojmů, které by se mohly zdát pro strukturalistické chápání významu klíčové, totiž pojmů *sémantická struktura* a *logická forma*. Nejsou snad teorie, které se k významu snaží dostat právě přes pojmy tohoto druhu, strukturalistickými teoriemi jazyka *par excellence*? Kdyby tomu tak bylo, musela by být skutečně většina současných sémantických teorií strukturalistických: zvláště pojem *logická forma* totiž, jak se zdá, hraje ústřední roli nejenom v teoriích mnohých logiků, kterým jde o sémantiku přirozeného jazyka,³⁰⁸ ale i v teoriích mnohých lingvistů, zvláště Noama Chomského³⁰⁹ a jeho následovníků. Avšak prohlásit nějaký přístup za strukturalistický v tom smyslu, v němž tento pojem chápeme zde, jenom proto, že operuje s termínem „forma“ či „struktura“, by bylo unáhlené.

V jakém smyslu bychom mohli o nějaké *logické formě* či *sémantické struktuře* hovořit v rámci toho pohledu na jazyk, který razíme zde? Dosud jsme hovořili více o struktuře *jazyka* než o struktuře jednotlivých výrazů: konstatovali jsme, že pro strukturalistický přístup k jazyku je zásadní to, že jazyk je nahlížen, případně rekonstruován jako (konečně generovaná) soustava celků a částí, která zprostředkovává promítání určitých opozic z celků na části. Avšak nahlédnout jazyk jako soustavu celků a částí je zřejmě totéž jako prohlásit některé výrazy jazyka za celky a tudíž připsat i *jim* určité struktury. Hovořili jsme ale pouze o *jednom* typu struktury, o struktuře, jaké lze říkat *syntaktická*; nedopracovali jsme se k žádnému

³⁰⁸ Viz například R. M. Sainsbury, *Logical Forms (An Introduction to Philosophical Logic)*, Oxford 1991, nebo P. Kolář, *Argumenty filosofické logiky*, Praha 1999.

³⁰⁹ Viz např. N. Chomsky, *Knowledge of Language*, Westport 1986.

dalšímu typu struktury, jaké by se dalo říkat *sémantická* nebo *logická*. Sémantika totiž podle nás není záležitostí nějaké samostatné struktury paralelní struktuře syntaktické, ale záležitostí toho, jak se opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí promítá prostřednictvím (syntaktické) struktury z celků na části. Mohli bychom také říci, že z quinovsko-davidsonovského pohledu radikálního překladatele či interpreta vidíme syntax jako záležitost toho, *které zvuky mluvcí užívají*, zatímco sémantiku vidíme jako svou povahou zcela odlišnou věc toho, *jak* či *k čemu* tyto zvuky užívají.³¹⁰

Je ovšem pravda, že bereme-li za syntax prostě *jakoukoli* rekonstrukci jazyka jako konečně generované soustavy celků a částí, pak můžeme přijít s celou řadou *různých* „syntaxí“, z nichž některé možná budou vhodnější a některé méně vhodné pro následnou sémantickou analýzu, to jest pro zachycení příslušných inferencí. Navíc se může ukázat, že některé aspekty syntaktické struktury výrazů jsou z hlediska sémantiky částečně nebo zcela irelevantní; a jako sémanticky relevantní se tedy může jevit jenom nějaká *část* syntaktické struktury. To pak *může* vést k tomu, že přece jenom začneme hovořit o sémantické struktuře nebo logické formě jako o něčem odlišném od struktury syntaktické: chápána takto ovšem nebude tato struktura něčím nezávislým na syntaxi – bude *de facto* jenom jakousi zjednodušenou verzí syntaktické struktury (či některé vhodné syntaktické struktury). Vznikne prostě tím, že se, řečeno s Fregem,³¹¹ „nevyjádří to, co je bez významu pro posloupnost úsudků“, to jest co nemá význam z hlediska inferencí. Jak říká Quine,³¹² „to, co nazýváme logickou formou, je tím, co vznikne, když se gramatická forma reviduje tak, aby na ni bylo možné aplikovat efektivní obecné metody zkoumání vzájemné závislosti vět z hlediska jejich pravdivostních hodnot.“

Z toho tedy vyplývá, že existuje-li nějaký pojem *sémantické struktury* (či *logické formy*), pro který by bylo v našem dosavadním výkladu o jazyce místo, pak to není pojem příliš netriviální. V sémantických teoriích lingvistů a logiků, o kterých se zmiňujeme

³¹⁰ Viz J. Peregrin, *PS*.

³¹¹ G. Frege, *Begriffsschrift*, Halle 1879, str. IV.

³¹² W. V. O. Quine, *Grammar, Truth and Logic*, in: S. Kanger, S. Öhman (vyd.), *Philosophy and Grammar*, Dordrecht 1980, str. 21.

výše, se naproti tomu tento pojem zdá hrát roli mnohem podstatnější. Znamená to, že se jim nějak podařilo překročit náš ‚syntaktický‘ strukturalismus a dosáhnout tak nějakého strukturalismu ‚sémantického‘? Domnívám se, že nikoli, a v této kapitole se budu snažit vysvětlit, proč. Začneme s Chomským.

9.2 „Logická forma“ Chomského & spol.

Zdůraznili jsme, že skutečně (tj. saussurovsky) strukturalistická je teorie jazyka tehdy, když vidí význam výrazu především jako výsledek toho, jak se na tento výraz skrze strukturu jazyka promítají určité opozice (zejména opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí). Způsob, jakým s pojmem struktury zachází lingvistické teorie inspirované Chomským, se naproti tomu zdá spočívat na představě, že struktura výrazu je něčím zcela skutečným, něčím, co lze někde skutečně najít a popsat či zachytit. Zatímco z našeho pohledu je připsání jakékoli struktury výrazu jenom způsobem vyjádření místa tohoto výrazu v (inferenční) struktuře jazyka, z chomskyovského pohledu je takové připsání popisem něčeho, co tento výraz skutečně, někde jakoby ‚za sebou‘, má.

„Logická forma“, o které hovoří Chomsky, je něčím údajně zcela reálným: je, podobně jako struktura syntaktická, součástí té části lidského vědomí, která se specializuje na jazyk a kterou Chomsky nazývá „jazykovou schopností“ [„language faculty“]. Chomsky ovšem říká velice málo o tom, co to logická forma je: například ve svém pravděpodobně nejobsáhlejším díle o východiscích svého přístupu k jazyku a o základech jazykovědy konstatuje o povaze toho, čemu říká „logická forma“, pouze to, že to je jedna úroveň „struktury jazyka“, která tvoří „rozhraní [interface] mezi jazykem a jinými kognitivními systémy“ a „dává přímou reprezentaci významu“.³¹³

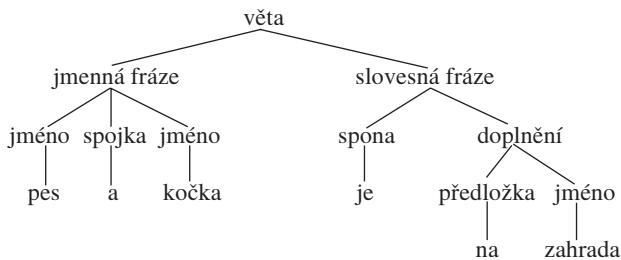
Abychom pochopili, jakou roli pojem „logické formy“ v Chomského koncepci hraje, musíme nejprve nastínit některá podstatná východiska této koncepce. Chomského názory na jazyk vycházejí především z poznatku (doloženého empirickými daty), že jazykový výraz není pro toho, kdo ho užívá, pouhou posloupností písmen či

³¹³ Viz N. Chomsky, *Knowledge of Language*, str. 67–68.

hlásek, že je přímo *vnímán* jako hierarchicky organizovaná struktura. O jaký druh empirických dat se tento poznatek opírá, si ukážeme na příkladě, který se týká mechanismu tvorby otázek, což je podle Chomského jeden ze základních syntaktických mechanismů, které musí zvládnout ten, kdo se učí jazyk.

Vezměme otázky tvořené s pomocí tázacího zájmena „kdo“. Máme-li oznamovací větu „Na zahradě je pes“, je příslušnou otázkou „Kdo (co) je na zahradě?“, podobně otázkou příslušnou větě „V kuchyni je kočka“ je „Kdo (co) je v kuchyni?“. Z toho by se mohlo zdát, že tvoření tohoto typu otázek spočívá prostě v tom, že je z věty vypuštěno podstatné jméno, na začátek věty je vloženo zájmeno „kdo“ nebo „co“ a za něj je přesunuto sloveso. To vypadá jako velice jednoduchá operace, která nevyžaduje uvědomění si žádné netriviální struktury: je třeba pouze umět rozpoznat podstatná jména a slovesa. Vezmeme-li ale větu „Na zahradě je pes a kočka“, vidíme, že situace není tak jednoduchá. Z ní zřejmě *nemůžeme* vytvořit otázku vypuštěním podstatného jména, ale jedině vypuštěním celé souřadné jmenné fráze „pes a kočka“: vypuštěním výrazu „kočka“ bychom totiž dostali „Kdo je na zahradě pes a?“ a vypuštěním výrazu „pes“ „Kdo je na zahradě a kočka?“ – což jistě nejsou správně utvořené otázky.

Tady už tedy mluvčí nemůže mechanismus tvorby otázek uplatnit správně, dokud nechápe něco více než jenom slovní druhy: musí chápat – samozřejmě nikoli nutně explicitně – takové kategorie, jako je *jmenná fráze*, a musí vědět, že se jmenná fráze z daného hlediska chová jako nerozborný celek. Věta se tedy člení na nějaké části a ty se mohou – na nějaké další úrovni – dále členit; věta je tedy jakýmsi hierarchicky uspořádaným celkem. Ten pak může teoretik znázornit prostřednictvím nějakého ‚stromového‘ grafu, jako je například

Podobně uvažme třeba větu „Na zahradě velké jako pole je pes“ a uvědomme si, že v ní můžeme při tvorbě otázky vyjít z podstatného jména (jmenné fráze) „pes“, avšak nikoli „pole“: zatímco v tom prvním případě totiž dostaneme správnou otázku „Kdo je na zahradě velké jako pole?“, v tom druhém dostaneme „Kdo je na zahradě velké jako pes?“ To znamená, že tady je jméno „pole“ opět potřeba vnímat jako prvek nějaké jiné úrovně než jméno „pes“: z hlediska základní úrovně věty, o kterou při tvorbě otázek jde, se zdá být opět nerozborným prvkem celá fráze „zahrada velká jako pole“. Opět tedy vidíme, že věta není pouhým souborem částí, ale hierarchicky organizovanou strukturou. Člověk tedy – podle Chomského – už při učení se jazyku nutně *vnímá* výrazy jako strukturované, hierarchicky organizované entity.

Připusťme, že argumenty tohoto druhu skutečně mohou vést ke zpochybnění věrohodnosti toho pohledu na syntax, který jsme zde dosud přijímali. (Omluvou nám budiž to, že syntax není tím, o co v této knize jde.) My jsme syntax, tak jako například Quine,³¹⁴ viděli prostě jako záležitost vytvoření soupisu všech dobře utvořených výrazů jazyka, který musí v důsledku neomezeného počtu výrazů nabýt podoby konečně generované soustavy celků a částí. Chápali jsme ji tedy víceméně jako nástroj teoretika jazyka a neshledávali jsme žádný důvod, proč by měla být artikulována jedním, a ne jiným možným způsobem. Chomsky nám naproti tomu ukazuje, že vedle takové ‚teoretické‘ syntaxe existuje i ‚praktická‘ syntax, která je vtělena přímo v tom, jak mluvčí jazyk užívají a chápou – a že tedy i ta ‚teoretická‘ syntax, to jest explicitní syntaktická teorie, kterou formuluje teoretik, by měla být mnohem méně teoretickým konstruktem a mnohem více popisem či vyjádřením něčeho reálného, než by vyplývalo z našeho dosavadního výkladu.³¹⁵

Chomského chápání jazyka ale dále předpokládá, že někde ‚za‘ touto syntaktickou strukturou existuje nějaká další struktura (ve skutečnosti více než jedna, ale o to nám teď nejde), která ‚je sé-

³¹⁴ W. V. O. Quine, *Methodological Reflections on Current Linguistic Theory*, in: D. Davidson, G. Harman (vyd.), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972, str. 442–454.

³¹⁵ Podrobně srovnává v tomto ohledu Quinovy a Chomského názory Blackburn, *SW*, kap. 1.5.

mantikou‘ v nějakém podobném smyslu, v jakém ta struktura, o které jsme právě pojednávali, ‚je syntaxí‘. Chomsky, zdá se, vidí celou situaci tak, že tyto struktury spočívají ‚na sobě‘ někde v lidské mysli a podstatně se liší jenom tím, že zatímco elementárními složkami té jedné jsou slova či morfémy, elementárními složkami té druhé jsou nějaké ‚ideje‘ či mentalisticky chápané pojmy. Takové připodobnění sémantiky syntaxi je ale z našeho hlediska prostě scestné: my jsme konstatovali, že zatímco syntax se zabývá tím, *jaké* výrazy mluvíci daného jazyka užívá (přičemž samozřejmě může, či spíše dokonce musí, studovat struktury těchto výrazů), sémantika se vztahuje k tomu, *k čemu* jsou tyto výrazy užívány. Říci, že když syntax vysvětlíme tak, že předvedeme syntaktickou strukturu, pak sémantiku analogicky vysvětlíme předvedením *sémantické* struktury, je z tohoto hlediska podobně nesmyslné, jako kdybychom řekli, že když povahu bot vysvětlíme předvedením jejich ušití a použitého materiálu, pak to, k čemu boty jsou, analogicky vysvětlíme předvedením jakéhosi ‚ušití a materiálu jejich funkce či užitečnosti‘. To, *jaké* výrazy tvoří jazyk, skutečně dokážeme explikovat tak, že sestavíme příslušný slovník a gramatiku, to jest rekonstruujeme příslušný jazyk v podobě soustavy celků a částí, a tím zachytíme *strukturu* tohoto jazyka a tím i struktury jeho výrazů; avšak to, *jak* jsou tyto výrazy v rámci jazyka, do kterého patří, užívány, stěží vysvětlíme pomocí postulování nějaké další struktury. (Domněnka, že tomu tak může být, souvisí s nepochopením *funkční* povahy významu – viz oddíl 6.3). Co jistě *je* potřeba a k čemu *je* pro sémantiku pojem struktury podstatný, je napojit sémantiku na syntax, to jest studovat, jak se funkce výrazů promítá ze syntaktických komplexů na jejich složky a naopak. To je ale výrazem toho, že sémantika nemůže existovat bez syntaxe v tom smyslu, v jakém nemohou existovat vojenské hodnosti bez hierarchické organizace armády – ne toho, že by byla syntaxi *analogická*.³¹⁶

³¹⁶ V tomto duchu kritizuje Chomského i Davidson: „To, s čím se rodíme, nebo co se objevuje v průběhu normálního dětství, jsou vymezení syntaxe, ne sémantiky“ (*Seeing Through Language*, str. 21).

9.3 „Realistická“ kritika Chomského

Někteří lingvisté, kteří uznávají Chomského přínos, si nicméně uvědomují problémy, ke kterým vede to, že Chomsky vidí sémantickou stránku jazyka čistě jako záležitost lidské *mysli*, a volají po tom, aby bylo Chomského mentalistické chápání jazykových struktur nahrazeno chápáním struktur jako objektivních abstrakt. To je případ Katze a Postala,³¹⁷ kteří proti Chomského stanovisku, jež nazývají „konceptualistickým“, stavějí stanovisko „realistické“. Může takový krok odstranit ty problémy, které jsme v souvislosti s Chomského „logickou formou“ konstatovali my?

Abychom dokázali na tuhle otázku odpovědět, je třeba nejprve důkladně rozebrat, v čem se takové „konceptualistické“ a „realistické“ chápání struktur výrazů liší. Především, je třeba poukázat na to, že v jistém, byť víceméně triviálním slova smyslu musí být *každá* teorie něčeho takového, jako je význam či ‚sémantická struktura‘, nutně realistická. Je těžké si představit, že by byl i ten nejzarytější mentalista či konceptualista chtěl tvrdit, že význam je záležitostí popisu mentálních či ‚neurálních‘ jednotlivin nacházejících se v mysli či v mozku konkrétního jedince. Taková ‚sémantika‘ by se pak zřejmě netýkala příslušného jazyka, ale pouze vlastností nějaké konkrétní osoby. To znamená, že i když budeme trvat na tom, že pro sémantiku je určující to, co má mluvčí ‚v hlavě‘, nemůžeme prostě nepředpokládat, že *totéž* budou mít ‚v hlavách‘ *různí* mluvčí – tedy že uvažované jednotliviny, které se vyskytují ‚v hlavách‘ konkrétních uživatelů jazyka, můžeme identifikovat jako konkrétní instance týchž obecnin. Takže i ten, kdo prosazuje toto pojetí sémantiky, musí přijmout nějaké ‚abstraktní‘ entity (typy‘), které jsou ‚nad‘ jednotlivými lidmi a jejich myslmi, a nikoli ‚v‘ nich. A mluvíme-li o významech či o strukturách, pak nutně mluvíme o takových abstraktních obecninách; takže v tomto velice přízvěrném smyslu je každá sémantika zcela nevyhnutelně „realistická“.

Na druhé straně musí i ten nejzarytější „realista“ připustit, že to, jaký význam či jakou strukturu daný výraz má, je dáno nějakými

³¹⁷ J. J. Katz a P. M. Postal, *Realism vs. Conceptualism in Linguistics*, in: *Linguistics and Philosophy*, 14, 1991, str. 515–554.

kontingentními, empirickými fakty. Příslušnost takové struktury k danému výrazu neobjevujeme prostřednictvím nějaké ‚intelektuální výpravy‘ do říše abstrakt, kde bychom tuto strukturu mohli prostě *vidět* připojenou k příslušnému výrazu; ale pozorováním a zaznamenáváním určitých konkrétních jevů, totiž projevů lidí užívajících příslušný jazyk.³¹⁸ Co je určující pro to, jaký má daný výraz význam, je výskyt nějaké řady konkrétních událostí (ať už za ně bereme faktické výpovědi mluvčích nebo děje v mozcích či myslích těchto lidí). To znamená, že „konceptualista“ a „realista“ se stěží mohou neshodnout na tom, že sémantické struktury či významy jsou abstrakta (obecniny), jejichž spojení s konkrétními výrazy je ovšem dáno nějakými konkréty (jednotlivinami).

Takže kdyby Katzův a Postalův „realismus“ netvrdil nic jiného než to, že sémantika je záležitostí abstrakt, a nikoli konkrét – obecnin, a nikoli jednotlivin – pak by proti němu, zdá se, nebylo možné nic namítat. A kdyby Chomského „konceptualismus“ netvrdil nic jiného než to, že studium abstrakt je z hlediska jazyka irelevantní, dokud není prokázáno, že to jsou právě tato abstrakta, která mohou vysvětlit faktické, konkrétní epizody, které utvářejí faktickou existenci příslušného jazyka, pak by nebylo možné namítnout nic ani proti němu. Takže takto ‚přízemní‘ „realismus“ a ‚přízemní‘ „konceptualismus“ mohou v podstatě splynout – protože lidské chápání světa prostě obecně spočívá, jak jsme se to pokusili ukázat v předchozí kapitole, v podřazování konkrétních jednotlivin obecným strukturám. Jediný spor mezi takovým ‚přízemním‘ „realismem“ a ‚přízemním‘ „konceptualismem“ by tedy byl terminologický – zda nás tato situace opravňuje říkat, že jazykověda je o těch konkrétních jednotlivinách, které jsou podřazovány strukturám, či zda je třeba říkat, že je o oněch strukturách, obecných abstraktech. O tom jistě spor vzniknout může – není to však spor, který by byl příliš hluboký a zajímavý.

Problém je ovšem v tom, že jak Chomského „konceptualismus“, tak Katzův a Postalův „realismus“ se zdají tvrdit něco víc. Chomsky, jak se zdá, tvrdí, že, zaprvé, jedinými jednotlivinami, které jsou

³¹⁸ Je to samozřejmě právě tohle, co je důvodem Quinova přesvědčení, že cesta k významu nevede jinudy než přes pozorování „zjevného chování“ uživatelů jazyka.

z hlediska jazyka skutečně podstatné, jsou elementy „jazykové schopnosti“, to jest mentální entity; a zadruhé, že v rámci sémantiky pro žádné abstraktní entity v podstatě není vůbec žádné místo. (Chomsky například explicitně odmítá jak to, že by dávalo smysl hovořit o nějakých fregovských intersubjektivních myšlenkách jako tvořících smysly vět, tak to, že by komunikace předpokládala „veřejné významy“ či byť i jen to, že by byl jeden účastník komunikace schopen zjistit, jaký mají význam slova v ústech jiného.)³¹⁹ Takový názor jsme odmítli: význam, tvrdíme, nemůže být uzavřen v hlavě mluvčího, musí být naopak něčím, co mohou jednotliví mluvčí sdílet, a co tedy musí být někde když ne ‚nad‘ nimi, tak ‚mezi‘ nimi. Kromě toho, jak jsme se pokusili ukázat v předchozí kapitole, musí každá *teorie* nutně směřovat k abstraktní, intersubjektivně srozumitelné ‚struktuře‘, která musí být prokazatelně vykazována prvky té oblasti, jejíž teorií má být.

„Realismus“, jak ho předvádějí Katz a Postal, se naproti tomu zdá mířit nejenom k tomu, že jazykovědná data, aby mohla být chápána jako taková, musí vykazovat nějaké pravidelnosti a být uchopitelná jako instance nějaké „realistické“ ‚formy‘ či ‚struktury‘. Navozuje totiž představu, že taková ‚struktura‘ je přístupná přímo, ne jenom skrze své konkrétní instance. Katz a Postal totiž hovoří o „větné struktuře“, která je „na nějaké gramatické úrovni logicky signifikantní“³²⁰ takovým způsobem, jako bychom mohli nějak sestoupit někam do hlubin věty a prozkoumat jakási patra v jejím podzemí. Tato představa ovšem implikuje, že se struktur výrazů můžeme dobrat jaksi přímo, aniž bychom zvažovali místo těchto výrazů v systému jazyka, a tak se přibližuje onomu ontologicko-sémiotickému výkladu podstaty jazyka, které jsme již dříve odmítli.

Podle názoru obhajovaného zde je to, o co jde, jenom dalším speciálním případem obecné situace, kterou jsme nastínili v předchozí kapitole: situace, kdy lidské vědění spočívá v chápání mnohosti ‚světa přirozeného‘ prostřednictvím jednoty nějaké ‚formy‘ ze ‚světa formálního‘. Každá lidská teorie vyazuje onu zvláštní ‚dialektiku‘, spočívající ve vzájemné závislosti oněch dvou světů, světa přirozeného a světa formálního: formální je svou povahou na při-

³¹⁹ N. Chomsky, *Language and Thought*, Wakefield 1993, str. 18–21.

³²⁰ Tamt., str. 519.

9.4 „Logická forma“ logiků

rozeném nezávislé, avšak to, že je pro vysvětlení právě tohoto prvku světa přirozeného užitečný právě *tento* prvek světa formálního, to jest právě tato struktura, je záležitostí empirického studia světa přirozeného. Absolutizace „realismu“ či „konceptualismu“ ve výše uvedeném smyslu znamená jenom přehnané zdůraznění jednoho pólu tohoto ekvilibria.

To znamená, že ani realistická kritika Chomského, ač může poskytnout potřebný korektiv jeho problematického mentalismu, nevede k teorii, s jakou bychom se my zde mohli ztotožnit.

9.4 „Logická forma“ logiků

Co jsme řekli o Chomském a o těch z jeho následovníků a kritiků, kteří sdílejí jeho pojmový rámec, snad ozřejmilo, že termín „logická forma“, tak jak ho užívají tito lidé, má pramálo společného s logikou; a v rámci toho pohledu na jazyk, který jsme přijali my zde, nemá místo. Pojem *logické formy* ovšem hraje důležitou úlohu také v kontextu, který je našemu postoji mnohem bližší, totiž v kontextu analýzy jazyka, prováděné logiky a analyticky filosofy.

Vraťme se ke kapitole 7, kde jsme budovali sémantické modely jazyka reflektující různé soustavy inferenčních pravidel. V rámci takových modelů jsou výrazy ‚překládány‘ na formule jazyků vhodných logických systémů (v našem případě to byla nejprve extenzionální logika, potom logika intenzionální a nakonec jsme naznačili i možnost použití formalismů komplikovanějších). Tyto formální jazyky pak můžeme vidět jako kanonické prostředky pojmenování těch množinových objektů (extenzí, intenzí atd.), které užíváme jako explikáty významů. Nejsou tedy ty formule, na které se při takovéto analýze výrazy přirozeného jazyka překládají, právě vyjádřeními jejich *logických forem*?

Jako klasický příklad objevu logické formy zcela odlišné od příslušné ‚povrchové‘ syntaktické struktury se často uvádí Russellova³²¹ analýza vět s ‚určitými popisy‘ (o které jsme se zmínili v závě-

³²¹ B. Russell, *On denoting*, in: *Mind*, 14, 1905, str. 479–493; česky: *O označení*, in: L. Tondl, K. Berka (vyd.), výbor Russellových prací, *Logika, jazyk, věda*, Praha 1967.

ru oddílu 7.5). Russell totiž došel k závěru, že ‚logickou formou‘ věty

Král Francie je holohlavý (14)

není nic takového jako

$H(KF)$,

ale že to je

$\exists x (KF(x) \wedge \forall y (KF(y) \rightarrow x=y)) \wedge H(x)$. (14')

To znamená, že věta (14) podle Russella ‚ve skutečnosti‘ říká, že existuje jedinečná entita, která je králem Francie, a tato entita je holohlavá. Není tohle příkladem skutečného objevu *sémantické* struktury, která není nijak poplatná struktuře syntaktické?

Než na tuto otázku odpovíme, učiňme následující experiment. Přidejme k formálnímu jazyku, se kterým pracoval Russell, mechanismus tzv. lambda-abstrakce, abychom ho učinili pružnějším. Co nám lambda-abstrakce dovoluje, je ‚vyjmout‘ z jakéhokoli dobře utvořeného výrazu jeho část tak, aby to, co zbude, bylo opět dobře utvořeným výrazem, který lze kdykoli zkombinovat zpět dohromady s ‚vyjmutou‘ částí do výrazu původního.

Lambda-abstrakce pracuje následujícím způsobem. Kdykoli je A výraz a B výraz, který je jeho částí, můžeme vytvořit nový výraz tak, že B v A nahradíme proměnnou (to jest čistě formálním symbolem) a takto vzniklému výrazu předřadíme symbol λ a použitou proměnnou. (Tak z výrazu $H(R)$, který můžeme vidět jako zachycení výroku „Russell je holohlavý“, můžeme tímto způsobem vytvořit výrazy $\lambda x.H(x)$ či $\lambda p.p(R)$.) Takto vytvořený výraz se pak chová jako jakýsi ‚predikát‘, který, je-li aplikován na výraz C , dá výraz ekvivalentní výrazu, který by vznikl tak, že bychom v A nahradili výraz B výrazem C . (Takže $(\lambda x.H(x))(Q)$, kde Q si můžeme představit jako zkratku za „Quine“, bude ekvivalentní výrazu, který vznikne tak, že se v $H(R)$ nahradí výraz R výrazem Q , tedy výrazu $H(Q)$; a $(\lambda p.p(R))(O)$, kde O můžeme číst jako „otylý“, bude ekvivalentní $O(R)$.) Výraz $\lambda x.H(x)$ se tedy z hlediska přirozeného jazyka chová tak, že je-li aplikován na „Quine“, dá výrok „Quine je holohlavý“, je-li aplikován na „Russell“, dá „Russell je holohlavý“ atd. – chová se tedy *de facto* jako predikát „být holohlavý“. Podobně $\lambda p.p(R)$ dá, je-li aplikován na „otylý“, výrok „Russell je otylý“, aplikován na „geniální“, dá „Russell je geniální“ atd. – bude se tedy vlastně chovat jako predikát „být Russellovou vlastností“. Podrobněji jsem

tento mechanismus vyložil jinde;³²² přehled vlastností jazyků založených na lambda-abstrakci pak podává Barendregt.³²³

Z formule (14') tedy můžeme tímto způsobem vyjmout výraz KF tak, že to, co nám zbude, totiž

$$\lambda p.(\exists x (p(x) \wedge \forall y (p(y) \rightarrow \neg(x=y)) \wedge H(x))),$$

může být aplikováno zpět na KF a dá to formuli ekvivalentní (14'). To znamená, že (14') můžeme ekvivalentně vyjádřit ve tvaru

$$(\lambda p.(\exists x (p(x) \wedge \forall y (p(y) \rightarrow \neg(x=y)) \wedge H(x))))(KF).$$

V dalším kroku z této formule vyjmeme výraz H, a výsledek opět aplikujeme zpět na H, tak abychom zase dostali formuli ekvivalentní (14'):

$$(\lambda q.(\lambda p.(\exists x (p(x) \wedge \forall y (p(y) \rightarrow \neg(x=y)) \wedge q(x))))(KF))(H).$$

Zavedeme-li nyní symbol KF^* jako zkratku za $\lambda q.(\lambda p.(\exists x (p(x) \wedge \forall y (p(y) \rightarrow \neg(x=y)) \wedge q(x))))(KF)$, můžeme předchozí formuli přepsat jako

$$KF^*(H). \tag{14''}$$

Přitom tato poslední formule se již skládá ze dvou částí, KF^* a H, které můžeme přímočaře přiřadit podmětu, resp. přísudku věty (14) – to jest její forma již zdaleka není tak vzdálená ‚povrchové‘, syntaktické struktuře (14), jak tomu bylo u Russellovy (14').³²⁴

Vidíme tedy, že stačí rozšířit repertoár formálních prostředků, které při analýze jazyka užíváme, a diskrepance mezi strukturou analyzované věty a strukturou formule, kterou jí přiřazujeme, mizí.³²⁵ S ní pak nutně mizí i závěr, že Russell objevil nějakou auto-

³²² Viz J. Peregrin, *ÚTS*, §3.10.

³²³ H. Barendregt, *The Lambda Calculus*, Amsterdam 1981.

³²⁴ Pokud někomu vadí, že se ve formuli (14'') aplikuje ‚podmět‘ na ‚přísudek‘ a nikoli, jak je zvykem v jazyce elementární logiky, naopak, pak stačí definovat H^* jako zkratku za $\lambda p.p(H)$, a (14'') můžeme ekvivalentně přepsat jako $H^*(K^*)$.

³²⁵ Definujeme-li například J jako zkratku za $\lambda p.\lambda q.p(q)$, můžeme (14'') ekvivalentně přepsat jako $J(KF^*,H)$, a píšeme-li J ‚infixně‘, dostaneme $KF^* J H$. Tak již dostáváme zcela bezvýhradnou korespondenci mezi pů-

nomní sémantickou strukturu – vidíme totiž, že fakt, že Russell dospěl k tak strukturně odlišné formuli, není ničím více než nutným důsledkem toho, že pracoval s takovou logikou, s jakou pracoval. To, co se zdálo být objevem, se z tohoto pohledu jeví jako v podstatě jenom jistá neohrabanost.³²⁶

Nebylo by ale možné přece jenom – navzdory tomu, co jsme právě konstatovali – najít nějaké argumenty pro to, že ‚tou pravou‘ logickou formou (14) je skutečně formule (14´), a nikoli formule (14´´)? Tvrdíme, že nikoli: formule (14´) a (14´´) jsou totiž *ekvivalentní*, což znamená, že mají tutéž inferenční roli nebo chceme-li, vyjadřují tutéž propozici – z hlediska explikace inferenční role, pravdivostních podmínek či významu (14) se tedy jedna od druhé neliší o nic více, než se liší dvě formule, mezi nimiž je pouze ten rozdíl, že jedna je psaná tiskacím písmem a druhá psacím. Chce-li tedy někdo obhajovat názor, že (14´) a (14´´) *nejsou* rovnocennými analýzami (14), musí nutně tvrdit, že úkolem logických formulí přiřazovaných výrazům přirozeného jazyka je vedle explikace sémantiky (inferenční role, pravdivostních podmínek, či významu) *navíc* zachycení nějaké ‚struktury‘. Jenomže *jaké* struktury? Odpovíme-li, že jde o strukturu syntaktickou, to jest že z ekvivalentních logických analýz je nejlepší ta, která je svou strukturou nejbližší syntaktické struktuře analyzovaného výroku, povede to v důsledku k úplnému splynutí logické formy výroku s jeho syntaktickou strukturou – jak jsme totiž viděli, jakmile máme dostatečně bohatý formální jazyk, můžeme se se strukturou analyzující formule v podstatě libovolně přiblížit syntaktické struktuře analyzovaného výroku. A odpovíme-li, že jde o nějakou strukturu skrytou někde ‚za‘ syntaktickou strukturou, dostáváme se do bludného kruhu: russellovskou logickou analýzu jsme totiž rozebírali proto, abychom našli odpověď na otázku, co to logická forma je a proč takový pojem

vodní větou a její logickou analýzou (pomíjíme-li ovšem fakt, že jsme pro jednoduchost analyzovali spojení „král Francie“ jako jediné slovo).

³²⁶ Tím ovšem nechceme říci, že nikdy nemůžeme mít důvody se na nějaký jednoduchý formalismus omezit *cílevědomě*. V žádném případě tedy netvrdíme, že kdyby byl měl Russell k dispozici lambda-kalkul, nebyl by výsledky, ke kterým dospěl, považoval za podstatné. Tvrdíme jenom to, že už by prostě nemohl říkat „logickou analýzou (14) je (14´)“, ale „logickou analýzou (14) v rámci toho a toho logického systému je (14´)“.

9.5 Logická forma jako vyjádření inferenční role

potřebujeme, a takto bychom dospěli k závěru, že tato analýza dává naopak smysl až tehdy, když bereme existenci logických forem za hotovou věc.

To všechno ovšem neznamená, že by russellovský pojem *logické formy* nedával *vůbec žádný smysl* – smysl jistě dává, avšak pouze v situaci, *kdy se při logické analýze programově omezujeme na nějaký jednoduchý jazyk*. Logická forma však potom tedy není něčím absolutním, ale pouze něčím jako ‚nejjednodušší analýzou daného výroku prostředky daného formálního jazyka‘. To znamená, že jediným netriviálním užitím termínu „logická forma“, jaké dává z našeho pohledu v kontextu logické analýzy jazyka dobrý smysl, je užití, které je *de facto* technické a které nám neříká nic o výrazech jako takových, ale pouze o důsledcích naší volby prostředků analýzy těchto výrazů.

9.5 Logická forma jako vyjádření inferenční role

Sémantická či logická struktura výroku tedy z našeho pohledu není vlastností výrazu v izolaci, ale vyjádřením inferenční role tohoto výrazu, to jest jeho inferenčních vztahů k jiným výrazům – vyjádřením toho, co z tohoto výrazu vyplývá a z čeho naopak vyplývá on. (Logická struktura výrazu, který není výrokiem, pak artikuluje příspěvek, jenž daný výraz přináší k inferenčním rolím výroků, v nichž se vyskytuje.) Jak to formuluje Davidson,

*... udat logickou formu věty znamená udat její logické místo mezi ostatními větami, popsat ji způsobem, který explicitně determinuje, které věty z ní vyplývají a ze kterých vět vyplývá ona. To místo musí být udáno relativně ke specifické odvozovací teorii; takže i sama logická forma je relativní k teorii. Ani tam ale její relativita nekončí, protože, i když je dána teorie odvozování, může pro interpretování těch vět, které nás zajímají, existovat více než jen jedno obecné schéma, jímž je příslušný vzorec vyplývání zachovávan. Logická forma určité věty je tedy relativní jak k teorii odvozování, tak k jistým předchozím rozhodnutím týkajících se toho, jak věty v jazyku této teorie zachycovat.*³²⁷

³²⁷ D. Davidson, *Action and Reaction*, in: *Inquiry*, 13, 1970, str. 140; přetištěno in: *Essays on Actions and Events*, Oxford 1980.

Řekneme-li například, že logická struktura výroku V je $V_1 \wedge V_2$ (i když tento výrok třeba ‚na povrchu‘ není konjunkcí), neříkáme tím, že jsme někde ‚za‘ tímto výrokem, či někde v myslích lidí, kteří příslušný výrok používají, objevili nějaké dvě konjunktivně spojené složky; říkáme tím, že z V vyplývá V_1 a V_2 , a že naopak z V_1 spolu s V_2 vyplývá V . Podobně řekneme-li, že logická struktura výroku (14) je (14'), neříkáme tím, že jsme někde v něm odkryli existenční kvantifikátor a to ostatní, co v (14') nacházíme – opět tím pouze zviditelňujeme inferenční roli (14).³²⁸

Posoudit správnost či přiměřenost nějaké ‚logické formy‘ navrhované pro daný výrok tak neznamená sestupovat někam do hlubin tohoto výroku (či do hlubin myslí lidí, kteří tento výrok užívají) nebo vystoupit někam do platónského nebe a konfrontovat tuto ‚formu‘ s tím, co tam objevíme; znamená to prozkoumat, v jakých inferenčních vztazích se tento výrok nachází, a posoudit, zda navržená ‚logická forma‘ tyto jeho inferenční vlastnosti užitečným způsobem znázorňuje. To znamená, že musíme především posoudit dvě věci:³²⁹

(i) Je navržená ‚logická forma‘ F přiměřená danému výroku V v tom smyslu, že její inferenční role v rámci jejího formálního jazyka rozumně aproximuje inferenční roli analyzovaného výroku v rámci *jeho* jazyka? Jsou tedy ty formule, které vyplývají z F (resp. ty, ze kterých F vyplývá), logickými formami takových výroků, jež vyplývají z V (resp. z nichž vyplývá V) a naopak?

(ii) Je inferenční role navrhované ‚logické formy‘, jakožto prvku formálního jazyka, který používáme k analýze, v nějakém smyslu explicitnější či ‚přehlednější‘, než je inferenční role analyzované věty v rámci jejího přirozeného jazyka?

Je ovšem třeba znovu připomenout to, co jsme už vícekrát konstatovali, totiž že zachycení přirozeného jazyka prostřednictvím jazyka formálního zpravidla představuje určitou *idealizaci*: klade ostré hranice tam, kde žádné nejsou, a bere za absolutní to, co je ve skutečnosti závislé na kontextu. Vyžadujeme-li tedy například, aby

³²⁸ Rorty (*Philosophy and the Mirror of Nature*, str. 260) konstatuje: „Pro Davidsona není teorie významu sbírkou ‚analýz‘ významů jednotlivých termínů, ale porozumění inferenčním vztahům mezi větami.“

³²⁹ Viz též J. Peregrin, *Linguistics and Philosophy*.

„formule, které vyplývají z F^* , byly „logickými formami výroků, které vyplývají z V^* “, musíme mít na paměti, že to, co je ve formálním jazyce vyplýváním, může za určitých okolností legitimně zachycovat v přirozeném jazyce něco, co je ve skutečnosti pouhou kontextuální odvoditelností; a že to, co je ve formálním jazyce prvkem s jednoznačně vymezenou inferenční rolí, může být legitimně přiřazeno takovému prvku přirozeného jazyka, který je ve skutečnosti vágní a nejednoznačný. Inferenční role výrazů explikujícího formálního jazyka tedy zpravidla nebudou *totožné* s inferenčními rolemi explikovaných výrazů jazyka přirozeného, budou jejich ‚rozumnými idealizacemi‘. (Přičemž pro posouzení toho, kdy je idealizace ještě ‚rozumná‘ a kdy už ne, nelze udát žádná jednoznačná kritéria – tak jako nelze udát žádná jednoznačná kritéria pro posouzení toho, kdy nějaký plánec ještě dané místo užitečně zpřehledňuje, a kdy už ne.)

Co tedy, z tohoto pohledu, získáme tím, když prohlásíme, že logická forma (14) je (14´)? Stanovíme tím pravdivostní podmínky (14)? Ty ale přece dobře známe již v okamžiku, kdy (14) rozumíme – víme přece, že (14) je pravdivá právě tehdy, když je král Francie holohlavý. Zjistíme, že (14) ‚ve skutečnosti‘ říká něco jiného, než se zdá (totiž že existuje jedna a nejvýše jedna entita, která je králem Francie, a ta je holohlavá)? To už jsme odmítli – ono „ve skutečnosti“ nemůže, jak jsme konstatovali, znamenat nic jiného než „když se při analýze úmyslně omezíme na určitý jednoduchý formální jazyk“. Jediné, co skutečně získáme, je to, že převedeme (15) do tvaru, ve kterém má svou inferenční roli (a tedy do té míry, do jaké inferenční role zachycuje pravdivostní podmínky, i pravdivostní podmínky) ‚napsánu na čele‘. Přímou z (14´) totiž například vidíme, že (14) implikuje existenci právě jednoho krále Francie – a že tedy (14) nemůže být pravdivá, neexistuje-li žádný takový král.

9.6 Logická forma jako prisma

Nahradíme-li výroky přirozeného jazyka formulami nějakého jazyka formálního (jejich ‚logickými formami‘), se kterými pak ‚kalkulujeme‘ podle pravidel příslušného logického kalkulu, nejedná se ovšem o nic jiného než o *formalizaci* ve smyslu předchozí kapitoly, a tím pádem se na tento postup vztahuje všechno to, co jsme o formalizaci a jejích úskalích v předchozí kapitole řekli. Moderní, sym-

bolická logika dovolila formalizovat určitou část předmětu logiky, to jest argumentace – dokázala jej převést na studium matematických vlastností jistých formálních struktur. Avšak studium těchto struktur řeší problémy faktické argumentace jedinečně do té míry, do jaké jsou přiměřené jako formalizace příslušných faktických argumentací. O něčem můžeme ‚matematicky‘ pojednávat jedinečně tehdy, když je to věc světa ‚formálního‘, to jest když je to věc, kterou máme zcela ‚ve své moci‘, nikoli jde-li o věc, která je na nás částečně či úplně nezávislá. To měl zřejmě na mysli logik L. E. J. Brouwer,³³⁰ když hovořil o lidech, kteří se mýlí, když se domnívají, že „mohou logicky [to jest ‚formálně-logicky‘, či ‚matematicky‘] usuzovat o jiných věcech než o matematických strukturách, které sami vytvořili“. Dokazování v matematickém slova smyslu je věcí světa ‚formálního‘, nikoli světa ‚přirozeného‘. Abychom ukázali, na jaká scestí může vést nerespektování této povahy formalizace, uvažme následující příklad.

Představme si člověka, který by měl zodpovědět otázku, zda je nějaký konkrétní kůň černý. Představme si, že jeho reakcí na tento problém by bylo: „Nejprve mně musíte říci, zda je tento kůň vraník, a pak vám teprve já řeknu, zda je černý!“ Byl by to od něj jakýsi pokus o formalizaci: pokus o převedení daného problému na neempirickou otázku „Je vraník černý?“ (na níž je kladná odpověď daná tím, že slovo „vraník“ prostě neznamená nic jiného než „černý kůň“) s empirickým reziduem „Je kůň, o kterého jde, vraníkem?“ Jeho postup bychom ale jistě právem považovali za směšný: neempirická část této ‚formalizace‘ je totiž zcela triviální, zatímco příslušné empirické reziduum není o nic jednodušší než celý původní problém. Něco podobného v zakulenější podobě se ovšem někdy může odehrávat i v souvislosti s naším jazykem a logikou.

Uvažme jeden ze základních principů logiky, *princip sporu*, který říká, že žádné tvrzení nemůže být pravdivé současně se svou negací. Nemůže být nikdy skutečně správné, ptejme se, souhlasit s nějakým tvrzením (V) a současně i s jeho negací ($\neg V$)? Logik samozřejmě odpoví, že nikoli. Člověk v logice neškolený se ovšem může pokusit přijít s protipříkladem: Může například tvrdit, že současně *má rád*

³³⁰ L. E. J. Brouwer, *Over der grondslagen der wiskunde*, Amsterdam 1907; anglicky in: *Collected Works I*, A. Heyting (ed.), Amsterdam 1975, str. 76.

nebezpečí i *nemá rád nebezpečí*. Logik ho ovšem poučí, že tento fakt – totiž že je ochoten přitakat jak větě „Mám rád nebezpečí“, tak větě „Nemám rád nebezpečí“, neznamená nic jiného než to, že ta druhá pro něj prostě *není* negací té první; že ve skutečnosti je tomu například tak, že *něco* na nebezpečí rád má, zatímco *něco jiného* na něm rád nemá. To, co v přirozeném jazyce vypadá jako konjunkce či negace, ještě nemusí být konjunkcí nebo negací v logickém slova smyslu. Právě tohle vedlo logiky a analytické filosofy k hledání ‚pravých‘, logických forem.

Uvědomme si ale, že taková argumentace by mohla být využita i k tomu, aby se obhajoval prakticky *jakýkoli* logický zákon. Představme si, že by někdo tvrdil, že platí nějaký zákon, který je v naprostém rozporu s přijímanou logikou, třeba

$$V_1 \vee V_2 \rightarrow V_1 \wedge V_2, \quad (15)$$

tedy že jestliže V_1 nebo V_2 , pak i V_1 a V_2 .

Uvedeme-li proti tomuto návrhu jakýkoli protipříklad, třeba zjevně nepravdivý výrok „Jestliže je Praha v Čechách nebo v Číně, pak je Praha v Čechách i v Číně“, může proponent (15) říci, že to jenom dokazuje, že uvedený protipříklad *nemá* logickou formu (15). V extrémním případě by pak mohl tvrdit, že jeho ‚zákon‘ platí i tehdy, když nemá *žádnou* instanci v přirozeném jazyce. (Mnoho logiků také skutečně má za to, že je naprosto irelevantní, zda – a případně jak – jsou ‚zákony logiky‘, kterými se zabývají a které vyjadřují prostřednictvím různých formálních jazyků, vyjádřeny v tom či onom přirozeném jazyce. Zákony logiky, říkají, jsou přece nutnou, neempirickou věcí, zatímco faktické přirozené jazyky jsou empirickou záležitostí!)

Proti (15) lze ovšem argumentovat i jinak než pomocí protipříkladů z přirozeného jazyka – prostě tak, že \vee , \rightarrow a \wedge , tak jak jsou logiky obvykle chápány, jsou jmény určitých pravdivostních funkcí – a na základě toho lze prostě *dokázat* (a to velice snadno), že (15) neplatí. (A právě z tohoto hlediska je také zcela irelevantní, zda či jak jsou tyto operátory vyjádřeny v nějakém přirozeném jazyce.) Snadno však nahlédneme, že tohle je ovšem opět případ pokusu o přesunutí problému ze ‚světa přirozeného‘, kam svou podstatou patří, do ‚světa formálního‘ – což, jak jsme viděli v předchozí kapitole, nemůže znamenat nic jiného, než z tohoto problému udělat problém jiný. Problém závislosti hodnot nějakých přesně defino-

vaných funkcí, kterým se tak problém platnosti (15) stává, je totiž zjevně čistě matematický problém, zatímco logika se musí týkat – alespoň v poslední instanci – platnosti skutečných argumentů v našem skutečném, přirozeném jazyce.

Je opět zásadně nutné rozlišovat mezi formálním systémem samotným, a způsobem, kterým je tento systém ‚promítán‘ na přirozený jazyk. Uvědomme si, že považujeme-li logiku za studium formálních systémů jako takových (což je předpokládáno stanoviskem, že neplatnost (15) můžeme matematicky dokázat), pak můžeme těžko nějak zdůvodnit, že něco je horší logika než něco jiného: na samotné formální struktuře není nic, čím by mohla být lepší než jiná formální struktura (pokud ovšem slovem *lepší* nerozumíme třeba *jednodušší* – pak by ale *nejlepší* byla struktura prázdná). Dokonce ani nemáme žádné pádné argumenty pro zdůvodnění, že nějaký systém (například formální struktura výrokového počtu) je logikou, zatímco nějaký jiný (třeba struktura Hilbertova prostoru) ne: jediné, o co se můžeme opřít, jsou zvyky – něčemu je zvykem říkat logika, něčemu jinému ne.

Něco jiného ovšem je, když začneme uvažovat o užitečnosti toho či onoho formálního systému pro analýzu faktické argumentace ve faktickém jazyce. Pak máme zřetelné kritérium vymezení hranic logiky: logikou je takový formální systém, který lze k této argumentaci užitečně vztáhnout tak, abychom nějak znázornili, kanonizovali či zhmotnili její strukturu. (Výskyt slova „užitečně“ činí tuto definici ‚pragmatickou‘, to však není na závalu a hlavně se tomu nelze vyhnout.) Podle tohoto kritéria jsou logikami například formální výrokový či predikátový počet (protože jak je vztáhnout ke skutečné argumentaci bylo ukázáno nesčíslněkrát). Logikou by však mohl být třeba i nějaký systém obsahující pravidlo (15) – avšak jediné tehdy, kdyby někdo ukázal, jak ho užitečně vztáhnout k jazyku.

Co to přitom znamená „vztáhnout nějaký formální systém k přirozenému jazyku“? Zřejmě to znamená stanovit nějaká pravidla (explicitně nebo implicitně) jak formule tohoto systému nahlédnout jako reprezentace vět přirozeného jazyka. V některých případech jsou taková pravidla nasnadě (některé logické jazyky jsou konstruovány tak, aby měly to, co zachycují, napsáno, abychom tak řekli, ‚na čele‘ – tak výrok predikátově-logického jazyka Holohlavý(Russell) \wedge Savec(Fík) má zřejmě zachycovat větu „Russell je holohlavý a Fík je savec“), v jiných je potřeba je formulovat (má-li

být například jako protipól výroku „Russell je holohlavý a Fík je savec“ chápána formule $P_1(T_1) \wedge P_2(T_2)$, musí to být nějak vysvětleno či alespoň stanoveno; a podobně má-li být formule $\forall x (\text{Pes}(x) \rightarrow \text{Savec}(x))$ chápána jako zachycení výroku „Každý pes je savec“.³³¹ Taková schematizace je, jak jsme konstatovali v předchozí kapitole, *adekvátní*, když se logické vlastnosti výroků příslušného formálního systému v nějaké podstatné míře kryjí s intuitivními protipóly těchto vlastností u jejich neformálních vzorů: jestliže například formule, které vycházejí jako dokazatelné, schematizují výroky, které jsou intuitivně nutně pravdivé atd. Zásadní je tu ovšem ono ‚v podstatné míře‘: výskyty vět, které mají například logickou formu logicky nepravdivých vět, a přitom, jak se zdá, mohou být pravdivé (viz „Mám to rád a nemám to rád“), jsou tolerovatelné – avšak skutečně jenom *výjimečně*.

Jde tu totiž skutečně o tutéž situaci, jakou jsme se zabývali v předchozí kapitole: v jazykové aktivitě lidí, na první pohled nepřehledné, můžeme nacházet určitou jednotu, kterou můžeme uchopit (či pochopit) jako strukturu, již můžeme zhmotnit do formálního jazyka – a to i tehdy, když existují odchylky a výjimky. Musejí to ale být skutečně *odchylky* a *výjimky* – jakmile připustíme, že těchto odchylek či výjimek může existovat příliš mnoho, ztrácí celý tento projekt rozumný smysl.

9.7 Zneužívání logických forem

Ukažme na závěr této kapitoly ještě jednou velice názorně, jak zavadějící může být, když se nerespektuje skutečná povaha vztahu mezi ‚světem přirozeného‘ a ‚světem formálního‘, to jest když se nebere v úvahu, že formy jsou prvky ‚světa formálního‘ kladené jako ‚prismata‘ na prvky ‚světa přirozeného‘.

Představme si člověka – řekněme mu Novotný – který si stěžuje, že ho často bolí hlava, a který říká, že jeho bolesti jsou způsobovány výskytem skvrn na Slunci. Tvrdí ale, že situace je komplikovanější, než aby ho hlava prostě bolela, když jsou na Slunci skvrny – říká

³³¹ To, co formule $\forall x (\text{Pes}(x) \rightarrow \text{Savec}(x))$ *bezprostředně* schematizuje, je zřejmě něco takového jako „Pro každé x platí, že je-li x psem, je x savecem“. Fakt, že ji můžeme brát za analýzu výroku „Každý pes je savec“, není triviální.

totiž, že vliv Slunce na jeho hlavu je někdy pozitivní (to mu výskyt skvrn způsobuje bolest) a někdy negativní (to naopak výskyt skvrn toto negativní působení neutralizuje a způsobuje, že ho hlava *neboolí*). Tvrdí tedy, že ho hlava bolí tehdy a jen tehdy, když buď povaha působení Slunce na něj je pozitivní a na Slunci nejsou skvrny, nebo tato povaha je negativní a na Slunci skvrny jsou. To znamená, že jeho bolesti jsou, podle toho, co říká, způsobovány kombinací dvou faktorů: (i) výskytem skvrn na Slunci a (ii) *povahou působení Slunce* (zkráceně PPS), která může být negativní nebo pozitivní.

Kdyby byl Novotný schopen svůj pojem PPS nějak konkretizovat, mělo by jeho tvrzení zřejmý obsah. Kdyby například říkal, že PPS je dána jeho krevním tlakem (třeba že má-li krevní tlak vysoký, je PPS negativní, zatímco má-li ho nízký, je pozitivní), pak by jeho tezi *de facto* bylo, že má bolesti hlavy právě tehdy, když jsou na Slunci skvrny a on má nízký tlak nebo když na Slunci skvrny nejsou a on má tlak vysoký. To je jistě smysluplná teze, kterou je možné empiricky testovat (zaznamenáváním a vyhodnocováním dat o tom, kdy ho bolí hlava, kdy má vysoký tlak a kdy jsou na Slunci skvrny) a zjistit, zda je pravdivá.

Předpokládejme ovšem, že Novotný PPS nijak konkretizovat (ani určovat) schopen není. V takovém případě je to, co říká, svou podstatou nevyvratitelné a tudíž bezobsažné – pak totiž nikdo nikdy nemůže prokázat, že by byla Novotného teze nesprávná. Žádná skutečnost se s ní totiž nemůže dostat do rozporu. Nikdy totiž nemůže dojít například k tomu, aby Novotného v době výskytu skvrn na Slunci bolela hlava, a PPS přitom byla negativní. V takovém případě by totiž nebyl žádný důvod mít PPS za negativní – Novotný by jistě řekl, že když jsou na Slunci skvrny a jeho hlava bolí, je PPS pozitivní, a že tedy jeho teze platí. PPS by tak byla faktorem, který je vždy možné přizpůsobit tak, aby Novotného teze platila; a tato teze by tak byla triviální a bezobsažná; mohli bychom ji nanejvýš chápat jako jakousi implicitní definici PPS. (V praxi by ovšem asi byla nejenom bezobsažná, ale škodlivá – vyvolá totiž iluzi empirického obsahu tam, kde žádný není; snadno v nás vzbudí mylný pocit, že existuje nějaká skutečná korelace mezi Novotného bolestmi hlavy a skvrnami na Slunci.) A pokud by Novotný i přes to trval na tom, že jeho teze *má* skutečný obsah, měli bychom to právem za jeho hloupost nebo za jeho snahu nás balamutit – za scestný pokus dát faktický (empirický) obsah bezobsažnému tvrzení.

Na co chci tímto poněkud anekdotickým příkladem poukázat, je to, že logické formy (tak jako jiná abstrakta, kterými výroky sémanticky charakterizujeme, například propozice) mohou sehrát roli podobnou té, jakou hraje v tomto případě PPS. Východiskem předchozího příběhu bylo Novotného tvrzení, že jeho bolesti hlavy jsou způsobovány skvrnami na Slunci. Ve skutečnosti však žádná reálná korelace mezi jeho bolestmi a skvrnami existovat nemusela – iluze této korelace byla vytvořena zavedením iluzorního faktoru PPS. Východiskem logiky je předpoklad, že logické zákony se vztahují na náš faktický jazyk, který je základním médiem našeho usuzování, že zachycují skutečná pravidla či normy (našeho užívání) tohoto jazyka. Avšak předpoklad, že nějaký zákon platí, lze ‚Novotného trikem‘ obhajovat i v případě, že žádné odpovídající pravidlo reálně neexistuje – zavede-li se vhodný iluzorní faktor. A takovým faktorem se mohou stát i logické formy. Říkáme-li totiž, že logické zákony se na výroky našeho jazyka nevztahují přímo, ale zprostředkovaně, skrze své logické formy³³² (tak jako Novotný tvrdil, že skvrny na Slunci na jeho hlavu nepůsobí přímo, ale zprostředkovaně, skrze PPS), vytváří to možnost učinit z logických forem něco, co nějaký logický zákon zcela imunizuje proti vyvrácení (tak jako Novotný učinil z PPS něco, co zcela imunizovalo vůči vyvrácení jeho tezi).

Představíme-li si, že jsou *skvrny na Slunci* a *bolesti hlavy* veličiny, které mohou nabývat hodnot 0 a 1 (to jest ‚vyskytuje se‘ a ‚nevyskytuje se‘), můžeme podstatu ‚Novotného triku‘ nahlédnout jako nahrazení rovnice

skvrny na Slunci = bolesti hlavy

rovnicí

skvrny na Slunci + PPS = bolesti hlavy,

jejíž platnost je zaručena tím, že veličinu PPS definujeme předpisem

PPS = bolesti hlavy – skvrny na Slunci.³³³

³³² To znamená, že například nějaký logický zákon pojednávající o konjunkci se nevztahuje přímo na ty výroky přirozeného jazyka, které jsou (‚na povrchu‘) konjunkcemi, ale na ty, které mají konjunkce za logické formy – a to mohou být obecně zcela jiné výroky.

³³³ ‚Pozitivní‘ PPS by v tomto případě byla reprezentována hodnotou 0, zatímco ‚negativní‘ ostatními možnými hodnotami.

Výsledkem je, že jsou-li na Slunci skvrny a nebolí-li přitom Novotného hlava, je to prostě svedeno na PPS. Podobně můžeme i z logických forem (či z propozic) učinit entity, na které lze svést jakoukoli nesrovnalost toho druhu, že nějaký logický zákon nefunguje pro nějaké konkrétní věty. Vzorec společný oběma těmito postupům je následující: chtěli bychom, aby A dávalo B (symbolicky: $A = B$), ale A ve skutečnosti B nedává ($A \neq B$). Řekneme tedy, že A nedává B ‚samo o sobě‘, ale ‚prostřednictvím‘ C (to jest že platí něco takového jako $A + C = B$), kde C je ovšem přesně tím, co je potřeba k neutralizaci nesrovnalosti mezi A a B (to jest $C = B - A$). To je však zřejmě cesta, která vede jenom k tomu, že se celé tvrzení stane nevyvratitelnou trivialitou. V příběhu o Novotném jsou, jak jsme viděli, faktorem A skvrny na Slunci, faktorem B Novotného bolesti hlavy a C je PPS; zatímco v případě zneužívání logických forem bychom mohli vidět jako faktor A naše faktické věty, B jako něco, co předkládáme jako logický zákon, a C jako logické formy. Novotného vývodů postrádaly smysl proto, že angažoval veličinu PPS *de facto* právě jenom proto, aby zajistila zdánlivou pravidelnost nezávisle na tom, zda nějaká skutečně existuje; a řeč o logických formách (a stejně tak o propozicích výroky vyjadřovaných) se může stát podobně nesmyslnou, budeme-li tyto formy nahlížet jako zaručující ‚logické‘ pravidelnosti *zcela nezávisle* na tom, zda takové pravidelnosti v našem jazyce a v našem ‚dávání a požadování důvodů‘ skutečně existují.

Představme si však, že by Novotného hlava sice nebolela pokaždé, když jsou na Slunci skvrny, ale že by tomu tak bylo *skoro* pokaždé – to jest že by bylo možné případy, kdy by ho přes výskyt skvrn hlava nebolela či kdyby ho bolela přes to, že by skvrny nebyly, označit za výjimky. Za *takových* okolností by jistě *nebylo* nerozumné uvažovat o tom, že jeho bolesti jsou způsobovány slunečními skvrnami, a ony výjimečné případy připisovat interferenci nějakého dosud neznámého faktoru. V tomto případě by totiž skutečně existovala nějaká reálná (tj. ‚statisticky významná‘) korelace mezi skvrnami a Novotného bolestmi – jakkoli by to nebyla korelace absolutní (či, jak jsme říkali, když jsme hovořili o radikální interpretaci, ‚kategorická‘).

Podobně je to i s logickými formami a s propozicemi: V minulé kapitole jsme konstatovali, že struktury nám často slouží k tomu, že klademe kategorickou pravidelnost tam, kde taková pravidelnost ve

skutečnosti není. To, co zdůrazňujeme nyní, je, že takové počínání dává dobrý smysl jedině tehdy, když jsou odchylky mezi kladenou strukturou a podkladovou skutečností v nějakém smyslu zanedbatelné. Je tu totiž ona již zmíněná ‚dialektika struktury‘: strukturu jako takovou můžeme docela dobře vidět jako platónské abstraktum a můžeme ji zkoumat zcela nezávisle na tom, zda ji něco fakticky vykazuje; avšak na druhé straně jsou pro nás relevantní především ty struktury, které jsou vykazovány něčím, s čím se setkáváme v našem reálném, ‚neplatónském‘ světě. To znamená, že struktura sama o sobě je něco neempirického, avšak to, zda je relevantní pro nějaký problém z našeho reálného světa, je empirickou otázkou (a jestliže se tato empirická dimenze zlehčí, mohou se tím podstatné otázky, jak jsme se pokoušeli naznačit, lehce trivializovat).

Logika je tedy studiem neempirické struktury – avšak určení, která je to struktura, je nevyhnutelně empirickou záležitostí. Logické pojmy jsou tedy v určitém smyslu záležitostmi empirie – jakkoli jsou v jiném, podstatném smyslu jistě neempirickou, normativní věcí.³³⁴ Lidský jazyk a lidské myšlení jsou podle mě charakterizovány právě takovou ‚dvoutvářností‘, kterou můžeme metaforicky také znázornit tak, že mají ‚vnitřek‘: normy našeho jazyka jsou, vidíme-li je zevnitř tohoto jazyka, nutnostmi, zatímco vidíme-li je zvenku, jsou arbitrárními ‚konvencemi‘ či empirickými fakty.³³⁵ A protože logika je podle mého názoru záležitostí explikací těchto norem (konkrétně těch nejobecnějších z nich),³³⁶ je i ona touto ‚dvojtvářností‘ poznamenána.

³³⁴ Bylo to právě tohle, co jsem tvrdil o pojmu *vyplývání* ve své polemice s Pavlem Cmorejem (J. Peregrin, *Je vyplývanie fakt a má empirický charakter? Dialog s P. Cmorejem*, in: *ORGANON F*, 2, 1995, str. 277–292, 381–394). Viz též J. Peregrin, *The ‚Natural‘ and th ‚Formal‘*, in: *Journal of Philosophical Logic* (v tisku).

³³⁵ Viz též J. Peregrin, *DWW*, zvl. §§10.6 a 11.6).

³³⁶ Viz též J. Peregrin, *Co je to (fregovská) logika?*, Bolzano–Frege, Bratislava (v tisku).

10. ZÁVĚR

Konstatovali jsme, že saussurovský strukturalismus spočívá především v odmítnutí představy, že prvky oboru označovaných a prvky oboru označujících, které stojí v základě jazyka, existují nezávisle na sobě a na existenci jazyka; a že jazyk jako takový vzniká pouhým propojením prvků těchto dvou oborů. Saussure proti této představě staví obrázek, podle kterého se označující i označované konstituují až spolu s konstitucí jejich propojení, a tedy spolu s konstitucí jazyka. Jazyk tudíž není součtem na sobě nezávislých propojení typu ‚slovo-věc‘; naopak označující a označovaná, která jsou takto propojena, v jistém podstatném smyslu parazitují na jazyce jako celku. Jazyk podle této představy není výsledkem propojování slov a věcí – jazyk je naopak katalyzátorem tvarování slov, věcí, i utváření jejich propojení. Jazyk tudíž není ‚nomenklatura‘.

Konstatovali jsme také, že to, co Quine, Davidson, Sellars a spol. kritizují u svých analytických předchůdců a co odmítají, je v podstatě právě tato představa jazyka jako ‚nomenklatury‘. Odmítají představu, že jazyk je prostě sadou nálepek, jimiž – ve svých myslích – opatřujeme věci, tak jako se štítky opatřují exponáty v muzeu. V čem se ovšem postanalytičtí filosofové od Saussura liší, jsou důsledky, které z tohoto poznání vyvozují – čím dál více se odklánějí od názoru, že je rozumné vidět jazyk primárně jako propojení nějakých označujících s nějakými označovanými (což se pro Saussura zdá být nezpochybnitelným východiskem), a přiklánějí se k tomu, že jazyk bychom měli vidět především jako jakousi sadu nástrojů sloužících k určité formě interakce mezi lidmi (a mezi nimi a světem). Prvky takto viděného jazyka jsou pak primárně charakterizovatelné ne prostřednictvím toho, co označují, ale toho, jak

v rámci příslušné interakce (‘jazykové hry’) fungují či čeho jimi lze dosáhnout. Řečeno saussurovsky, význam je spíše „hodnota“ než ‚věc‘.

Díváme-li se ovšem, jak nás postanalytičtí filosofové nabádají, na jazyk jako na sadu nástrojů používaných v rámci interakce člověk-člověk a člověk-svět, jistě brzy nahlédneme, že jde o nástroje, které se podivným způsobem liší od nástrojů jiných druhů: kterýkoli z nich (tj. kterékoli slovo) by mohl být nahrazen *jakýmkoli* jiným, aniž by to z hlediska účelu jazyka nějak vadilo. (To odpovídá tomu čemu Saussure říká „arbitrárnost jazykového znaku“.) Znamená to tedy, že jazyk má tu prapodivnou vlastnost, že je úplně jedno, jak vypadá – že svou funkci plní bez ohledu na to? Nikoli, něco, co dělá jazyk jazykem, co podmiňuje to, že jazyk úspěšně slouží svému účelu, samozřejmě existuje – a toto něco je právě *struktura*. V jazyce se tedy může volně a beztravně měnit „substance“ (slova), avšak nikoli „forma“ (podstatné vztahy mezi nimi).

Dále jsme konstatovali, že toto nahlédnutí strukturální podstaty jazyka nemusí být principiálně neslučitelné s takovým formálně-logickým pohledem na sémantiku, který ústí v rekonstruování významu jako objektu způsobem, který rozpracovali Carnap, Montague, Tichý a jejich následovníci. Podmínkou jejich slučitelnosti je ovšem nahlédnutí formálních modelů přirozeného jazyka jako *modelů* ne ve smyslu ‚věrných napodobenin‘, ale (záměrných) *idealizací*, které nikdy nemohou (a tedy nemohou chtít) postihnout všechny aspekty přirozeného jazyka. Je třeba si uvědomit, že jakkoli strukturalistický přístup v mnohém zpochybňuje názor, že význam *je* objekt, nutně z něj nevyplývá, že by nemohlo být užitečné význam *modelovat jako* objekt.

S ohledem na některé současné teorie významu jsme pak konstatovali, že hovoříme-li o „syntaktické“ a „sémantické“ struktuře jazyka, může to být zavádějící. Je ovšem jistě pravda, že můžeme rozlišit dva různé okruhy otázek: otázky týkající se toho, které výrazy tvoří jazyk, a jak se složené výrazy skládají ze svých částí (syntax); a otázky zjišťující, jakým způsobem výrazy ‚fungují‘ (sémantika). Konstatovali jsme tedy, že sémantická teorie není záležitostí zkoumání specifické struktury (pokud ovšem „specifickou sémantickou strukturou“ nemíníme „specificky ‚pročištěnou‘ syntaktickou strukturu“ či „zachycení výrazu ve specifickém formálním jazyce“), ale zkoumání toho, jak spolu souvisí fungování celků

a fungování jejich částí, jak výrazy přispívají k pravdivostním hodnotám výroků, ve kterých se vyskytují. Saussurovsky řečeno je tedy sémantika záležitostí toho, jak se opozice mezi pravdivostí a nepravdivostí promítá z celků na jejich části a naopak.

A konstatovali jsme také to, že jakákoli ‚strukturální‘ analýza jazyka musí počítat s oním zvláštním druhem ‚dialektiky‘, kterému pojem struktury podléhá: struktury samotné jsou neempirické, matematicky traktovatelné věci, avšak posouzení toho, jakou strukturu daná empirická věc (třeba jazyk nebo jednotlivý výraz tohoto jazyka) má, je vždy nutně empirická, čistou matematikou nepostihnutelná záležitost. Vykládání jazyků a jejich sémantiky prostřednictvím formálních modelů je užitečný a plodný projekt; je však při něm třeba nezaměňovat model s modelovaným a mít na paměti, že modelování svou podstatou nutně zahrnuje jistý druh idealizace.

Citovaná literatura

- G. Abel, *Indeterminacy and Interpretation*, in: *Inquiry*, 37, 1994, str. 403–419.
- H. Barendregt, *The Lambda Calculus*, Amsterdam 1981.
- J. Barrow, *Theories of Everything*, 1992; česky: *Teorie všeho*, Praha 1996.
- R. Barthes, *Éléments de Sémiologie*, Paris 1964; česky in: *Kritika a pravda*, Praha 1977.
- R. Barthes, *Leçon*, Paris 1978; česky in: *Chvála moudrosti*, Bratislava 1994.
- J. Barwise, J. Perry, *Situations and Attitudes*, Cambridge (Mass.) 1983.
- W. Bechtel, *Philosophy of Mind. An Overview for Cognitive Science*, Hillsdale 1988.
- N. Belnap, *Tonk, Plonk and Plink*, in: *Analysis*, 22, 1962, str. 130–134.
- J. van Benthem, A. ter Meulenová (vyd.), *Handbook of Logic and Language*, Oxford–Cambridge (Mass.) 1997.
- E. Benveniste, *Problèmes de Linguistique générale*, Paris 1966.
- S. Blackburn, *Spreading the Word (= SW)*, Oxford 1984.
- G. Borradori, *The American Philosopher (Conversations with Quine, Davidson, Putnam, Nozick, Danto, Rorty, Cavell, MacIntyre, and Kuhn)*, Chicago 1994; slovensky: *Americký filozof*, Bratislava 1997.
- R. Brandom, *Making It Explicit (= MIE)*, Cambridge (Mass.) 1994.
- L. E. J. Brouwer, *Over der grondslagen der wiskunde*, Amsterdam 1907; anglicky: L. E. J. Brouwer: *Collected Works I*, A. Heyting (ed.), Amsterdam 1975.
- R. Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*, Berlin 1928.
- R. Carnap, *Logische Syntax der Sprache*, Wien 1934.
- R. Carnap, *Meaning and Synonymy in Natural Languages*, in: *Philosophical Studies* 7, 1955, str. 33–47; česky: *Význam a synonymie v přirozených jazycích*, in: L. Tondl, K. Berka (vyd.), *Problémy jazyka vědy*, Praha 1968.
- R. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago 1957.
- E. Cassirer, *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*, Berlin 1910.
- P. Caws, *Structuralism*, Atlantic Highlands 1988.

- A. Coffa, *The Semantic Tradition from Kant to Carnap*, Cambridge 1991.
- P. M. Cohn, *Universal Algebra*, Dordrecht 1981.
- M. J. Cresswell, *Logic and Languages*, London 1973.
- M. J. Cresswell, *Structured meanings: The Semantics of Propositional Attitudes*, Cambridge (Mass.) 1985.
- D. Davidson, *Action and Reaction*, in: *Inquiry* 13, 1970; přetištěno in: *Essays on Actions and Events*, Oxford 1980.
- D. Davidson, *On the Very Idea of a Conceptual Scheme*, in: *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 47, 1974; přetištěno in: *Inquiries*, str. 183–198; česky: *O samotné myšlence pojmového schématu*, in: J. Peregrin (vyd.), *Obrat k jazyku: druhé kolo*, Praha 1998.
- D. Davidson, *What Metaphors Mean?*, in: *Critical Inquiry*, 5, 1978, str. 31–47; přetištěno in: *Inquiries*, Oxford 1984, str. 245–264.
- D. Davidson, *Essays on Actions and Events*, Oxford 1980.
- D. Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation (= Inquiries)*, Oxford 1984.
- D. Davidson, *What is Present to the Mind?*, in: J. Brandl, W. L. Gombocz (vyd.), *The Mind of Donald Davidson*, Amsterdam 1989, str. 3–18.
- D. Davidson, *The Myth of the Subjective*, in: M. Krausz (vyd.), *Relativism: Interpretation and Confrontation*, Notre Dame 1989, str. 159–172.
- D. Davidson, *The Structure and Contents of Truth*, in: *Journal of Philosophy*, 87, 1990, str. 279–328.
- D. Davidson, *Three Varieties of Knowledge (=TVK)*, in: A. Griffiths (vyd.), *A. J. Ayer: Memorial Essays (Royal Institute of Philosophy Supplement)*, 30; Cambridge 1991, str. 153–166.
- D. Davidson, *The Social Aspect of Language*, in: B. McGuinness, G. Olivieri (vyd.), *The Philosophy of Michael Hummett*, Dordrecht 1994.
- D. Davidson, *Seeing Through Language*, in: J. Preston (vyd.), *Thought and Language*, Cambridge 1997, str. 15–27.
- T. W. Deacon, *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*, New York 1998.
- G. Deleuze, *A quoi reconnait – on le structuralisme?*, in: F. Chatelet, *La Philosophie*, vol. 4, Paris 1974; slovensky: *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalizmus?*, Bratislava 1993.
- D. Dennett, *Real Patterns*, in: *Journal of Philosophy*, 88, 1991, str. 27–51.

- D. Dennett, *Kinds of Minds*, New York 1996; česky: *Druhy myslí*, Bratislava 1997.
- J. Derrida, *Sémiologie et Grammatologie*, in: *Positions*, Paris 1972; česky: *Sémiologie a gramatologie*, in: *Texty k dekonstrukci*, M. Petříček, jr. (vyd.), Bratislava 1993.
- J. Derrida, *La voix et le phénomène*, Paris 1967, česky: *Hlas a fenomén*, in: *Texty k dekonstrukci*, M. Petříček, jr. (vyd.), Bratislava 1993.
- J. Dewey, *Experience and Nature*, La Salle (Ill.) 1925.
- M. Dummett, *Frege, the Philosophy of Language*, London 1973.
- M. Dummett, *Truth and other Enigmas*, London 1978.
- M. Dummett, *The Origins of Analytical Philosophy*, I–II, in: *Lingua e Stile*, 23, 1988, str. 3–49, 171–210.
- M. Dummett, *The Seas of Language*, Oxford 1993.
- R. A. Eberle, *Nominalistic Systems*, Dordrecht 1973.
- U. Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Bloomington 1986.
- J. A. Fodor, *The Language of Thought*, Scranton 1975.
- G. Frege, *Begriffsschrift*, Halle 1879.
- G. Frege, *Grundlagen der Arithmetik*, Breslau 1884.
- G. Frege, *Über Sinn und Bedeutung (=SuB)*, in: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 100, 1892, str. 25–50; česky: *O smyslu a významu*, in: *Scientia & Philosophia* 4, 1993, str. 33–75.
- G. Frege, *Der Gedanke. Eine logische Untersuchung*, in: *Beiträgen zur Philosophie des deutschen Idealismus*, I, 1918–19, str. 58–77; česky: *Myšlenka*, in: *Scientia & Philosophia* 6, 1994, str. 50–75.
- G. Frege, *Wissenschaftlicher Briefwechsel*, G. Gabriel et al. (vyd.), Hamburg 1976.
- G. Frege, *Nachgelassene Schriften*, H. Hermes, F. Kambartel, F. Kaulbach (vyd.), Hamburg 1983.
- K. Gödel, *Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I*, in: *Monatshefte für Mathematik und Physik*, 38, 1931, str. 173–198; česky: *O formálně nerozhodnutelných větách v díle Principia Mathematica a příbuzných systémech I*, in: J. Malina, J. Novotný (vyd.), *Kurt Gödel*, Brno 1996.
- N. Goodman, *Ways of Worldmaking*, Hassocks 1978; česky: *Cesty světátvorby*, Bratislava 1997.
- L. Haaparanta (vyd.), *Mind, Meaning and Mathematics (Essays on the Philosophical Views of Husserl and Frege)*, Dordrecht 1994.
- R. Harris, *Language, Saussure and Wittgenstein*, London 1988.

- R. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1959.
- G. Hellman, *Mathematics without Numbers*, Oxford 1989.
- L. Henkin, *Completeness in the Theory of Types*, in: *Journal of Symbolic Logic*, 15, 1950, str. 81–91.
- L. Hjelmlev, *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, Copenhagen 1966; česky: *O základech teorie jazyka*, Praha 1972.
- D. Hofstadter, *To Seek Whence Cometh a Sequence*, in: D. Hofstadter aj., *Fluid Concepts and Creative Analogies*, New York 1995.
- E. Holenstein, *Jakobson's Philosophical Background*, in: K. Pomorska et al. (vyd.), *Language, Poetry and Poetics*, Berlin 1987, str. 15–32.
- C. Chang, H. Keisler, *Model Theory*, Amsterdam 1973.
- N. Chomsky, *Quine's Empirical Assumptions*, in: D. Davidson, J. Hintikka (vyd.), *Words and Objections*, Dordrecht 1975.
- N. Chomsky, *Knowledge of Language*, Westport 1986.
- N. Chomsky, *Language and Thought*, Wakefield 1993.
- P. Churchland, *Scientific Realism and the Plasticity of Mind*, Cambridge 1979.
- T. M. V. Janssen, *Foundations and Applications of Montague Grammar*, dis., Amsterdam 1983.
- J. Ježek, *Univerzální algebra a teorie modelů*, Praha 1976.
- H. Kamp, U. Reyle, *From Discourse to Logic*, Dordrecht 1993.
- J. J. Katz, P. M. Postal, *Realism vs. Conceptualism in Linguistics*, in: *Linguistics and Philosophy*, 14, 1991, str. 515–554.
- P. Kolář, *Argumenty filosofické logiky*, Praha 1999.
- P. Kolář, V. Svoboda, *Logika a etika*, Praha 1997.
- A. Koslow, *A Structuralist Theory of Logic*, Cambridge 1992.
- P. Kořátko, *Význam a komunikace*, Praha 1998.
- S. Kripke, *Semantical Considerations on Modal Logic*, in: *Acta Philosophica Fennica*, 16, 1963, str. 83–94.
- S. Kripke, *Naming and Necessity*, in: D. Davidson, G. Harman (vyd.), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972, str. 253–355.
- S. Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language (=WRPL)*, Cambridge (Mass.) 1982.
- G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980.
- M. N. Lance, J. O'Leary-Hawthorne, *The Grammar of Meaning*, Cambridge 1977.
- S. Lavine, *Understanding the Infinite*, Cambridge (Mass.) 1994.
- E. Leach, *Structuralism in Social Anthropology*, in: D. Robey (vyd.), *Structuralism: An Introduction*, Oxford 1973.

- S. Leśniewski, *O podstawach matematyki*, in: *Przegląd Filozoficzny*, 30–34, 1927–31, str. 164–206, 261–91, 60–101, 77–105, 142–76.
- D. Lewis, *General Semantics*, in: D. Davidson, G. Harman (vyd.), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972.
- E. Mendelsohn, *Introduction to Mathematical Logic*, Pacific Grove 1964.
- J. G. Merquior, *From Prague to Paris*, London 1986.
- P. Materna, *Svět pojmů a logika*, Praha 1995.
- J. McDowell, *Mind and World*, Cambridge (Mass.) 1994.
- G. H. Mead, *Mind, Self, & Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago 1934.
- E. Mendelson, *Introduction to Mathematical Logic*, Pacific Grove 1964.
- P. Michalovič, P. Minár, *Úvod do štrukturalismu a postštrukturalismu (=ÚŠP)*, Bratislava 1987.
- R. Montague, *Universal Grammar*, in: *Theoria*, 36, 1970, str. 373–398; přetištěno in: *Formal Philosophy: Selected Papers of R. Montague*, New Haven 1974.
- R. Montague, *Formal Philosophy: Selected Papers of R. Montague*, R. Thomason (vyd.), New Haven 1974.
- C. W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs (International Encyclopedia of Unified Science 1)*, Chicago 1966.
- R. Muskens, J. van Benthem, A. Visser, *Dynamics*, in: *Handbook of Logic and Language*, J. van Benthem a A. ter Meulenová vyd., Oxford – Cambridge (mass.) 1997.
- J. Nosek, *Mysl a tělo v současné analytické filosofii*, Praha 1997.
- B. Palek (vyd.), *Sémiotika*, Praha 1997.
- T. G. Pavel, *The Feud of Language*, Cambridge 1989.
- J. Peregrin, *Logika ve filosofii, filosofie v logice (=LFFL) (Historický úvod do analytické filosofie)*, Praha 1992.
- J. Peregrin, *Is Language a Code?*, in: *From the Logical Point of View*, č. 2, 1993, str. 73–79.
- J. Peregrin, *Interpreting Formal Logic*, in: *Erkenntnis*, 40, 1994, str. 5–20.
- J. Peregrin, *O čem je sémantika?*, in: *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, str. 106–115.
- J. Peregrin, *Richarda Rortyho cesta k postmodernismu*, in: *Filosofický časopis*, 42, 1994, str. 381–402.
- J. Peregrin, *Doing Worlds with Words (=DWW)*, Dordrecht 1995.
- J. Peregrin, *Structural Linguistics and Formal Semantics*, in: E. Hajičová et. al. (vyd.), *Travaux de Cercle Linguistique de Prague*, vol. 2, Amsterdam 1995, str. 85–97.

- J. Peregrin, *Je vyplývanie fakt a má empirický charakter?* (Dialog s P. Cmorejem), in: *ORGANON F*, 2, 1995, str. 277–292, 381–394.
- J. Peregrin, *Diskuse o analytičnosti v našom stolytí*, in: J. Peregrin, S. Sousedík, *Co je analytický výrok?*, Praha 1995, str. 15–24.
- J. Peregrin, *Dynamická sémantika*, in: *ORGANON F* 4, 1996, str. 333–348.
- J. Peregrin, *Meaning and Structure*, in: *Semiotica*, 113, 1997, str. 71–88.
- J. Peregrin (vyd.), *Obrat k jazyku: druhé kolo* (= *OJDK*), Praha 1998.
- J. Peregrin, *Úvod do teoretické sémantiky* (= *ÚTS*), skripta FF UK, Praha 1998.
- J. Peregrin, *Linguistics and Philosophy*, in: *Theoretical Linguistics*, 24, 1998, str. 245–264.
- J. Peregrin, *Pragmatization of Semantics* (= *PS*), in: K. Turner (vyd.), *The Semantic/Pragmatic Interface from Different Points of View*, Amsterdam 1999, str. 419–442.
- J. Peregrin, *Donald Davidson: boj s „mýtem subjektivního“*, in: *Filosofický časopis*, 47, 1999, str. 191–214.
- J. Peregrin (vyd.), *Truth and its nature (if any)*, Dordrecht (v tisku).
- J. Peregrin, *Reference and Inference: the Case of Anaphora*, in: K. von Heusinger, U. Egli (vyd.), *Reference and Anaphorical Relations*, Dordrecht 1999.
- J. Peregrin, *The „Causal Story“ and the „Justificatory Story“* (= *CSJS*), sborník konference o knize J. McDowella *Mind and World*, Pécs květen 1998 (vyjde).
- J. Peregrin, *Co je to (fregovská) logika?*, Bolzano–Frege, Bratislava (v tisku).
- J. Peregrin, *Variables in Natural Language: Where Do They Come from?* (= *VNL*), in: M. Böttner, W. Thümmel (vyd.), *Variable-free Semantics*, Osnabrück (vyjde).
- J. Peregrin, *The ‚Natural‘ and the ‚Formal‘*, in: *Journal of Philosophical Logic*, (v tisku).
- J. Peregrin, S. Sousedík (vyd.), *Co je analytický výrok?*, Praha 1995.
- P. Pettit, *The Concept of Structuralism: A Critical Analysis*, Dublin 1975.
- J. Piaget, *Le Structuralisme*, Paris 1968; slovensky: *Štrukturalismus*, Bratislava 1971.
- T. Pinkard, *The Successor to Metaphysics: Absolute Idea and Absolute Spirit*, in: *Monist*, 74, 1991, str. 295–328.
- Platón, *Timaios*, Praha 1991.

- H. Poincaré, *Science et Méthode*, Paris 1908; anglicky: *Science and Method*, in: G. Halsted (vyd.), *Foundations of Science*, New York 1921, str. 359–546.
- K. Popper, *Logik der Forschung*, Wien 1935; česky: *Logika vědeckého bádání*, Praha 1997.
- D. Prawitz, *Natural Deduction*, Stockholm 1965.
- A. N. Prior, *Round about Inference Ticket*, in: *Analysis*, 21, 1960–61, str. 38–39.
- H. Putnam, *The Analytic and the Synthetic*, in: H. Feigl, G. Maxwell (vyd.), *Minnesota Studies in the Philosophy of Science III*, Mappes 1962; česky: *Analytické a syntetické*, in: J. Peregrin a S. Soušedík, *Co je analytický výrok?*, Praha 1995.
- H. Putnam, *Realism with a Human Face*, Cambridge (Mass.) 1990; česky: *Realismus s lidskou tváří*, in: *Co po metafyzice?*, Bratislava 1997.
- W. V. O. Quine, *From a Logical Point of View*, New York 1953.
- W. V. O. Quine, *Word and Object (= WO)*, Cambridge (Mass.) 1960.
- W. V. O. Quine, *Ontological Relativity and Other Essays (= OROE)*, New York 1969; český překlad úvodního eseje in: *Ontologická relativita*, in: J. Peregrin, *Obrat k jazyku: druhé kolo*, Praha 1998.
- W. V. O. Quine, *Methodological Reflections on Current Linguistic Theory*, in: D. Davidson, G. Harman (vyd.), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972, str. 442–454.
- W. V. O. Quine, *Grammar, Truth and Logic*, in: S. Kanger, S. Öhman (vyd.), *Philosophy and Grammar*, Dordrecht 1980, str. 17–28.
- W. V. O. Quine, *The Pursuit of Truth*, Cambridge (Mass.) 1990; česky: *Hledání pravdy*, Praha 1994.
- W. V. O. Quine, *Structure and Nature*, in: *Journal of Philosophy* 89, 1992, str. 5–9.
- W. V. O. Quine, *Response to Bergström*, in: *Inquiry*, 37, 1994, str. 496–497.
- J. Rajchmann, C. West (vyd.), *Post-Analytic Philosophy*, New York 1985.
- B. Ramberg, *Post-ontological Philosophy of Mind: Rorty vs. Davidson*, rukopis (vyjde).
- M. Reddy, *The Conduit Metaphor*, in: A. Ortony (vyd.), *Metaphor and Thought*, Cambridge 1979.
- P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, Paris 1969, česky in: *Život, pravda, symbol*, M. Rejchrt (vyd.), Praha 1993.
- R. Rorty, *The Linguistic Turn*, Chicago 1967.

- R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton 1980.
- R. Rorty, *Objectivity, Relativism and Truth (= ORT)*, *Philosophical Papers*, sv. 1, Cambridge 1991.
- R. Rorty, *Truth and Progress, Philosophical Papers*, sv. 3, Cambridge 1998.
- J. Rosenberg, *Linguistic Representation*, Dordrecht 1976.
- W. D. Ross (vyd.), *The Works of Aristotle*, sv. 2, Oxford 1930.
- B. Russell, *An Essay on the Foundations of Geometry*, 1897; citováno podle vydání Dover, New York 1956.
- B. Russell, *On denoting*, in: *Mind* 14, 1905, str. 479–493; česky: *O označení*, in: L. Tondl, K. Berka (vyd.), *Logika, jazyk, věda*, Praha 1967.
- B. Russell, *Our Knowledge of the External World*, London 1914.
- R. M. Sainsbury, *Logical Forms (An Introduction to Philosophical Logic)*, Oxford 1991.
- F. de Saussure, *Cours de linguistique générale (= CLG)*, Paris 1931; česky: *Kurz obecné lingvistiky*, Praha 1989.
- F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, in: *Édition critique préparée par T. de Mauro (= CLG-EC)*, Paris 1972; de Maurovy poznámky citované v textu jsou součástí českého překladu Saussure (1931).
- J. Searle, *Intentionality*, Cambridge 1983.
- J. Searle, *Minds, Brains and Science*, Cambridge (Mass.) 1984; česky: *Mysl, mozek věda*, Mladá fronta, Praha 1994.
- J. Searle, *Indeterminacy, Empiricism and the First Person*, in: *Journal of Philosophy*, 84, 1987, str. 123–146.
- W. Sellars, *The Myth of the Given: Three Lectures on Empiricism and the Philosophy of Mind (= MG)*, in: H. Feigl, M. Scriven (vyd.), *The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis (Minnesota Studies in the Philosophy of Science I)*, Minneapolis 1956.
- W. Sellars, *Meaning as Functional Classification (= MFC)*, in: *Synthese*, 27, 1974, str. 417–437; česky: *Význam jako funkční klasifikace*, in: J. Peregrin, *Obrat k jazyku: druhé kolo*, Praha 1998.
- W. Sellars, *Science and Metaphysics*, Atascadero 1992.
- W. Sellars, *Empiricism and the Philosophy of Mind* (přetisk Sellarsova článku *The Myth of the Given ... s komentářem R. Brandoma*), Cambridge (Mass.) 1997.
- P. Sgall a kol., *Úvod do syntaxe a sémantiky*, Praha 1986.

- P. Sgall, *Prague Functionalism and Topic vs. Focus (= PFTF)*, in: R. Dirven, V. Fried (vyd.), *Functionalism in Linguistics*, Amsterdam 1987.
- S. Shapiro, *Space, Number and Structure: A Tale of Two Debates*, in: *Philosophia Mathematica*, 4, 1996, str. 148–173.
- M. Schlick, *The Future of Philosophy*, in: *College of the Pacific Publications in Philosophy*, 1, 1932, str. 45–62.
- P. Simons, *Parts. A Study in Ontology*, Oxford 1987.
- P. Stekeler-Weithofer, *Grundprobleme der Logik*, Berlin 1986.
- P. Stekeler-Weithofer, *Ideation und Projektion*, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 42, 1994, str. 783–798.
- V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1966.
- A. Tarski, *Der Wahrheitsbegriff in den Sprachen der deduktiven Disziplinen*, in: *Akademischer Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 69, 1932; anglicky: *The Concept of Truth in Formalized Languages*, in: A. Tarski, *Logic, Semantics, Metamathematics*, Oxford 1956, str. 152–278.
- A. Tarski, *The Semantic Conception of Truth*, in: *Philosophy and Phenomenological Research*, 4, 1944, str. 341–375.
- A. Tarski, *Logic, Semantics, Metamathematics*, Oxford 1956.
- A. Tarski, *Introduction to Logic and to the Methodology of Deductive Sciences*, Oxford 1965; česky: *Úvod do logiky*, Praha 1969.
- Ch. Taylor, *Theories of Meaning*, in: *Human Agency and Language (Philosophical Papers, sv. I)*, Cambridge 1985, str. 248–292.
- P. Tichý, *An Approach to Intensional Analysis*, in: *Nôus*, 5, 1971, str. 273–297.
- P. Tichý, *Constructions*, in: *Philosophy of Science*, 53, 1986, str. 514–534; česky: *Konstrukce*, in: P. Tichý, *O čem mluvíme? (Vybrané stati k logice a sémantice)*, J. Peregrin, vyd.), Praha 1995.
- P. Tichý, *The Foundations of Frege's Logic*, Berlin 1988.
- P. Tichý, *The Scandal of Linguistics*, in: *From the Logical Point of View*, č. 3, 1992, str. 70–80.
- P. Tichý, *O čem mluvíme? (Vybrané stati k logice a sémantice)*, J. Peregrin, vyd.), Praha 1995.
- P. Vopěnka, *Mathematics in the Alternative Set Theory*, Leipzig 1979.
- P. Vopěnka, *Rozprawy s geometrií*, Praha 1989.
- P. Vopěnka, *Druhé rozprawy s geometrií*, Praha 1991.
- P. Vopěnka, *Geometrizatione reálného světa (Třetí rozprawy s geometrií)*, Praha 1995.

- P. Vopěnka, *Rozpravy s geometrií: Otevření neeukleidovských světů + Trýznivé tajemství*, Praha 1997.
- L. R. Waugh, M. Monville-Burston, *The Life, Work, and Influence of Roman Jakobson*, úvod k R. Jakobson, *On Language*, L. R. Waugh, M. Monville-Burston (vyd.), Cambridge (Mass.) 1990.
- B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge (Mass.) 1956.
- N. L. Wilson, *Substances without Substrata*, in: *Review of Metaphysics*, 12, 1959, str. 521–539.
- L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (= *Tractatus*), London 1922; česky: *Tractatus Logico-Philosophicus*, Praha 1993.
- L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (= *PU*), Oxford 1953; česky: *Filosofická zkoumání*, Praha 1993.
- L. Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen*, G. H. von Wright (vyd.), Frankfurt 1977, česky: *Rozličné poznámky*, Praha 1994.
- L. Wittgenstein, *Über Gewissheit*, Frankfurt 1984.

JAROSLAV PEREGRIN

Význam a struktura

Vydalo nakladatelství OIKOYMENH.
Odpovědný redaktor Josef Čábela.
Technická redakce Jana Dvořáková.
Obálku navrhl Zdeněk Ziegler. Sazba
Miroslav Šedina. Tisk *Alfaprint* Praha.
První vydání, Praha 1999.